

СПОМЕНИЦА ШЕЗДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ И ОСВЕЋЕЊА СПОМЕНИКА ОСЛОБОЂЕЊА НИША 1877–1937

Садржај

ПРВИ ДЕО

1. **Др В. Ђоровић:** *Историски значај Ниша*
2. **Ст. Станојевић:** *Ниш под Немањићима*
3. **Тодор П. Станковић:** *Учешће Нишлија у ослободилачком рату*
4. **Слободан Јовановић:** *Ниш у новој српској историји*
5. **В. Карић:** *Положај старог Ниша*
6. **Јер. Живановић:** *На раскрсници векова*
7. **Н. А.:** *Поздрав ослободиоцима*
8. **Никола Аранђеловић:** *Стратегиски значај Ниша*
9. **Ст. Стојиљковић:** *Свет... „оног времена”*

ДРУГИ ДЕО

10. **Милован Ристић:** *Историја града Ниша*
11. *Белешке о заслужним људима*
12. *Место завршне речи*

СПОМЕНИЦА

ШЕЗДЕСЕТГОДИШНИЦЕ
И ОСВЕЋЕЊА СПОМЕНИКА
ОСЛОБОЂЕЊА НИША

СПОМЕНИЦА

шездесетогодишњице и освећења
споменика ослобођења

НИША

1877—1937

— Издање Одбора за подизање споменика —

НИШ, 1937

СПОМЕНИЦА

издавана од 1911 г. во Скопје
од редакцијата на

НИЦА

БРОЈ 771

ПРВИ ДЕО

Штампарија:

Цар Константин, Ница

тел 280

Ниш 1877г.

Ниш 1927г.

СПОМЕНИЦА НИША

Захвални Ниш
својим ослободiocима
и
претцима

Историски значај Ниша

Врло је мало градова у нашој држави, који су кроз све векове историје имали тако велик значај као што је случај са Нишем. Писати историју Ниша значи, у ствари, проћи све главне периоде не само наше прошлости, него и прошлости Балканског Полуострва. Основан у преисториска времена он је већ међу старим Дарданцима постао једно од најважнијих места. Геополитички његов је положај ретко повољан. Преко њега су водили сви главни путеви, с југа на север, из долине Вардара у долину Мораве, из Солуна у Београд; и са истока на запад, везујући не само локалне долине Нишаве и Толице, него водећи из Цариграда и Софије с једне стране према Београду и Дунаву, а с друге према Косову и даље на море. Тежак, али давно искористишаван, водио је и други пут с Дунава у Ниш богатом долином Тимока. Оба уздужна пушта, која су пролазила кроз Ниш, и онај према Солуну и онај према Цариграду, претстављају најкраће везе Европе са Азијом и најкраћи правац који води из средње Европе према Егејском и Средоземном Мору. Ј. Цвијић је једном приликом доказивао како је средиште централне балканске области или балканског језгра више Скопље него Ниш, али је и са географског и саобраћајног гледишта признавао велику важност Ниша и његове котлине.

Док је из преисториског времена, сем самог имена града, остало мало трагова, римски историски период пун је споменика сваке врсте. Римљани су освојили Ниш у такозваном дарданском рату, око 74 год. пре Хр. Они, истина, нису направили тај град главним местом неке од својих провинцијских јединица, као што су постали суседни Сардика и Скупи, али је Ниш стално остао град великог промета и од знатног стратешког значаја. У њему се родио Константин Велики, од цркве прослављени заштитник Хришћанства, оснивач Цариграда и један од најбољих царева Римске Империје. Вој-

нички му значај подвлачи ту основана фабрика оружја, као и читав низ чисто војничких насеља у његовој непосредној близини. Као важно чвориште пушева и богато место Ниш је веома често бивао циљ непријатељских прохтева. Нападали су га сви народи, који су продирући на Балкан хтели да ту базу, војничку и економску, дочепају у своје руке. У нишкој котлини сатрвена је била 269 год. опасна навала Гота; у Нишу су триумфовали Ашилини Хуни 441 год., стражећи једно време да дошле прошире своје државне границе; на Ниш су наслтали и Словени средином VI века, који ће му доскора постати главни становници. Око њега су борбе чешке и уорније него око Сингидукума или Виминациума, који су се налазили на дунавској линији; и то с тога што је читав низ дунавских градова имао да брани прелаз у Царевину и да, у неповољним приликама, дели заједничку судбину; док је Ниш, по свом положају, као изузетно важно место, имао да прима мање-више сам појединачне или удружене нападе. Византија га је бранила доклегод је могла и доклегод је тежила да сачува војнички и трговачки пут од Цариграда у Београд задржи у својој власти и док је имала амбицију да не упусти северни део Балкана шућим народима.

О моравску долину као најбогатију и најважнију артерију северног Балканског Полуострва водиле су се дуге и уорне борбе и после досељења Словена. Браничево и тимочки крај имали су јака словенска насеља, која су сигурно дошрала и у нишку област. За владавине династије Комнина Ниш из много разлога, али понајвише стратешких, добија нарочит значај. У њему се сабирају царске војске и ту се лично задржавају цареви, да би се спремили за подвиге и обавестили о приликама. То је било нарочито у време, кад су Мађари, после успеха у Хрватској и Босни, покушавали са смишљеним планом да учврсте своју власт и у северној Србији. Сва политика Србије XII века у уској је вези са тим тежњама и са борбама које су се због тога водиле између Мађарске и Византије.

Крајем XII века мудра и енергична политика Стевана Немање довела је Србе до посета Ниша. Рашка експанзија ширила се недољиво у долину Метохије, низ Косово и у моравски крај, у ком је наш елемент већ одавно био ухватио чврста корена. Немања је добро знао важност Ниша. У њему

је с тога и подигао храм св. Пантелејмона, као видан знак своје пажње. Стеван Првовенчани нарочито подвлачи како је „у славном граду Нишу“ имао састанак са царем Хенриком Фландриским. Ниш, истина, није у то време остао дуго у сриској власти. За њ су се, поред њих, отимали једно време господари Византије и Бугарске. Као погранично место Ниш је чешће пуша бивао споран, али је на крају, током XIV века, ипак припао Србима.

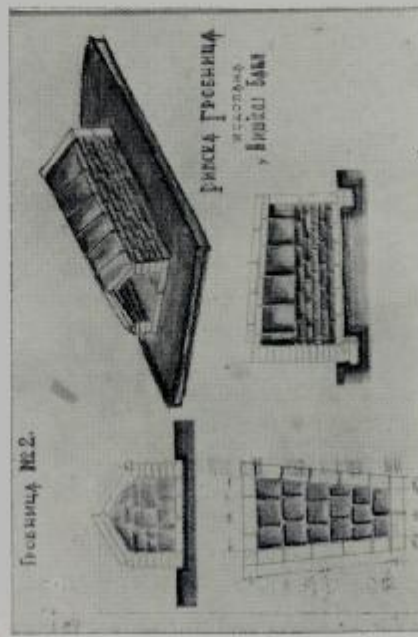
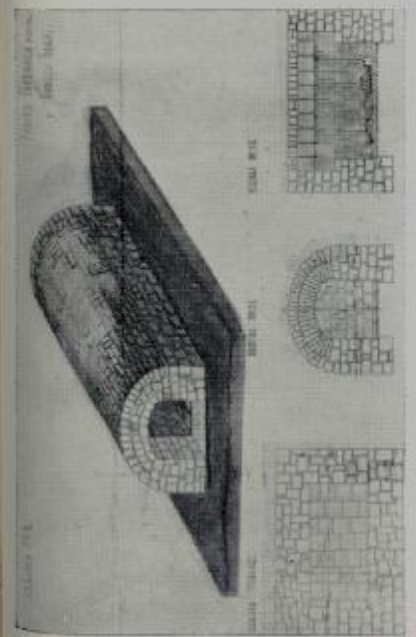
После сриског пораза на Марици први град у северним границама Србије на који су се Турци били окомили био је Ниш. Емир Мурат хтео је да се докопа њега као главног уорништа, из кога ће моћи да држи раздеојене Србију и Бугарску и да их уједно изближе прати и надзирава. Ниш је освојен чак пре Скопља, 1386 год. Једно кратко време после тога био је враћен Србима, али од 1428 год. он је поново турски. До пада Деспотовине Ниш је, као и Крушевац, служио Турцима као важна операциона база, а кад је турска сила померила државне границе далеко према северу, чак иза Будима, Ниш је имао судбину многих других градова унутрашњости. Развијао се према својој сопственој потреби, без нарочите активности државних власти. Његов данашњи изглед претежно је из тог времена. Раширен по долини, са ниским малим кућама скоро полеглим по земљи, са каменом калдрмом, са обиљем башта и зеленила, са шипичним харемлуцима и плошовима од земље и ћеришча он је слика и прилика турских градова унутрашњости, у којима се одржало извесно наслеђе старе балканске цивилизације измешано и подешено према турским појмовима и навикама у животу. Већи полет Ниша у том периоду није се могао забележити, али град није ни изгубио много од свога значаја, односно изгубио је само у толико, у колико је трговачки и привредни промет у Турској Царевини током XVII и XVIII века уопште назадовао. Неколико криза, које су га, од оснивања, сналазиле у разним обршима ратне среће, иако су понекад бивале врло тешке, нису га никад потпуно урнисале. То је најбољи доказ колико је Ниш по свом положају, по богатству своје околине, и после по својој традицији имао праве виталности и неизменљивих услова за свој опстанак и напредак.

На аочетку XIX века, када се Србија дигла на устанак, нишки крај није се придружио покрету, као ни друге наше

области ван Београдског Пашалука. Разлога је за то било више, али свакако је најглавнији тај, што други наши крајеви нису имали оних војничких и моралних услова за успех покрета, које је имао погранични Београдски Пашалук са неком врстом своје макар и ограничене самоуправе и са својом непосредно пред устанак образованом народном војском. Али да је и Ниш осетио величину и замах тог покрета сведочи јасно она језива Беле кула, подигнута у његовој непосредној околини, као редак спомен на јуначку погибију на Каменици, 1809 год. У каснијем раду на ослобађању осталих делова нашег народа и Ниш је имао извесног учешћа, док није 1877 год. доживео срећу, да се поново припоји српској држави. Од тада Ниш се нагло почео да развија. По величини и значају што је била друга варош предрашне Србије. Краљ Милан Обреновић, под чијом је владом извршено ослобођење Ниша, указивао му је нарочиту пажњу. Ту су често држане седнице Народне Скупштине, ту су се дигали важни државни и војни објекти, ту се временом развило најживље железничко чвориште у унутрашњости Србије. Број становништва је према оном из 1878 год. више него подвостручен.

И у најновијој нашој историји, у стварању Југославије, за Ниш је везана једна од најкрутнијих наших одлука. После објаве рата од стране Аустрије, 1914 год, престоница је из Београда била пренесена у Ниш. Ту је заседала и Народна Скупштина. На седници од 7 децембра (24 новембра), после страшног слома који су доживеле аустријске армије у Србији, објавила је српска влада, уз једнодушни пристанак целе Скупштине, да „сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди усиешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ Ова светла одлука била је једна од највећих историских манифестација у нашој прошлости и један од најсудбоноснијих програма за будућност. Да нема ничег другог у својој историји граду Нишу овај моменаш био би довољан да га с часињу спомињу сви нараштаји остварене Југославије.

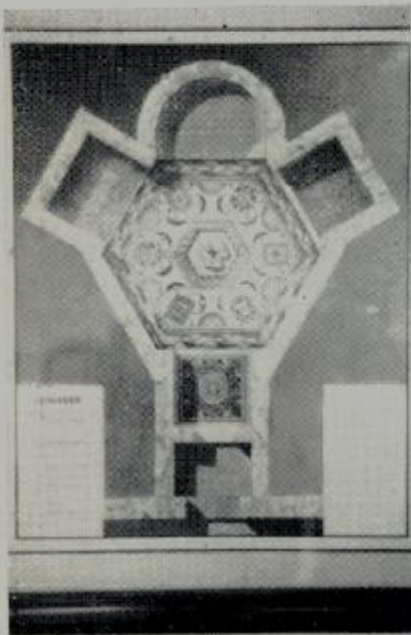
Д-р В. Ђоровић

Ископине из римског доба код Нишке Бане и Брлог Брода, ископане у међувремену од 1933—1935

Црква Св. Пантелејмона, задужбина Стевана Немање

*Глава Цара Константина Великог
ископана 1900 године у Нишу*

Лево:
Мозаик у дворцу Цара Константина Великог

Ниш под Немањићима

Због свог географског положаја, на раскрсници најважнијих путева у западној половини Балканског Полуострва, — Ниш је од увек играо врло важну улогу у историји држава и народа. Путевима, који су се код Ниша укрштали, струјао је политички и културни живот. Ниш је био на ударцу свих оних, који су продирали са севера према Цариграду и Солуну и са југа према басену средњег Дунава.

У римско доба Ниш је био не само важна стратeгиска тачка и силно утврђење, него и напредна и богата варош са развијеном трговином и разноврсним занатима. У то доба су се у Нишу укрштали не само стратeгиски и трговачки путеви, него и разни политички и културни утицаји.

Византија је примила од Рима Ниш, као развијено насеље, али је убрзо (у V веку) уништено његово благостање када су га освојили и до темеља разорили Хуни. Од те страшне катастрофе Ниш се тешко и споро опорављао. Ипак се разбегло становништво ускоро вратило, а придошли су и нови насељеници. Изгледало је да ће Ниш опет доћи до старог благостања, кад су га крајем VI века поново освојили и разорили Авари. Ипак је Ниш и после те катастрофе поново насељен и оживео је, али га је већ после неколико десетина година задесила нова несрећа.

Већ од дужег времена надирала су словенска племена из басена средњег и са доњег Дунава на Балканско Полуострво. Један од најглавнијих праваца словенских надирања била је моравска долина. Тим правцима су се Словени кретали ка Цариграду и ка Солуну. Ниш им је у сваком случају био на ударцу, и они су га у једном од својих многобројних похода на јуриш освојили и разорили.

Свакако је Ниш ускоро после тога опет поново насељен, али је он сада сасвим променио своју етничку физиономију, добио је ново становништво. — словенско. Од тога доба

почиње нов период у историји Ниша. Ниш је истина после тога још вековима бивао у византиској власти, али је од тада стално задржао свој словенски етнички тип и карактер.

И ако се Ниш после последње катастрофе никако није могао опоравити, и ако никада после није дошао до старог благостања, ипак је он задржао свој значај као административно средиште и као стратегиска тачка. Стога су се о Ниш отимали и Византија и Бугари и Мађари и Срби. Устаници против Византије и 1040 и 1073 ударили су прво на Ниш и прегли су да га освоје.

У многобројним походима што су их у другој половини XII века предузимали Византинци под царем Манојлом (1143—1180) против Срба, који су у то доба са силном енергијом и са необичном вештином водили борбу за слободу, Ниш је стално био операциона база византиске војске.

Цар Манојло је Ниш оправио и подигао је утврђења на римским основима. Савремени писци бележе, да је нишки град у то доба био опасан силним зидовима, на којима су биле подигнуте многе куле. Преко Нишаве је водио мост од камена. Један савремени писац хвали особито јефтиноћу животних намирница у Нишу у то доба. На тргу у Нишу има, вели, у изобиљу меса, рибе, млека и воћа.

Политички и етнички је Ниш дефинитивно освојен за српски народ за владе Стевана Немање. У великом походу, што га је Немања, у друштву и савезу са Мађарима 1183 год. предузео против Византије, када је осетио да се из темеља руши наследница римске империје, он је освојио и „град славни Ниш“.

У Нишу је 1190 год. Немања свечано дочекао немачког цара Фридриха Барбаросу на путу у Свету Земљу. Ту су приређене велике свечаности у част Немањиних гостију, а Немања и цар Фридрих су водили важне политичке разговоре, чије су се последице осетиле у историји младе српске државе. „У Нишу, пише проф. К. Јиречек, изађоше пред цара српски велики жупан Немања и његов брат Срацимир са великом пратњом и донеше богате поклоне, вина, јечма, волова и оваца, а поврх тога и морских паса и припитомљених јелена“. Немања је испричао цару Фридриху, како је од Византије освојио простране земље и изјавио је, да би те освојене земље радо примио у лено као васал немачког цара,

уверен да ће у њему наћи моћног заштитника у борби против Византије. У накнаду за то, Немања је нудио цару Фридриху, да га помаже са целом својом војском, ако би дошао у сукоб са Византијом.

Међутим, цару Фридриху није у овај мах ишло у рачун да се веже са Немањом и да узима на себе ма какву обавезу према њему, особито обавезу, која би га, ма у ком погледу, могла ангажовати према Византији и довести га са њом у сукоб, јер је њему у тај мах, природно, особито било стало до тога, да не губи време и да не троши снагу у споредним борбама; он је хитао свом главном циљу: Јерусалиму. Стога цар Фридрих није хтео и није могао примити Немањине предлоге. Али је он ипак хтео да Немању, који га је тако љубазно предусрео и тако свечано дочекао, на неки начин веже за себе, а можда је помишљао и на то, да му Немања и његова војска ипак могу затребати. Тако је цар Фридрих уговорио женидбу Тољена, сина Немањиног старијег брата Мирослава, са ћерком једног од најмоћнијих и најугледнијих својих великаша, херцега Берхтолда.

У Нишу је цар Фридрих примио још и посланике бугарских устаника, па је онда продужио пут ка Цариграду. Али када је на том путу наишао на отпор византиске војске и дошао због тога у сукоб са Византијом, он је ступио у преговоре са Немањом о заједничкој акцији против Византије. Међутим ти преговори нису били још завршени, кад цар Фридрих склопи са Византијом мир. Како су Византинцима после тога остале слободне руке, они ударе на Немању, потуку га и приморају, да им врати знатан део својих земаља, међу њима и Ниш са околином. Тако је Ниш опет дошао на неко време у туђинску власт.

Као важна стратегиска тачка Ниш је наравно и после тога играо важну улогу у историји. Тако су према Нишу улутили своју војску бугарски цар Борил и латински цар Хенрих кад су, око 1213 године, ударили на Србију. Али ту код Ниша настане једне ноћи у њиховој војсци велика паника, и она се разбегне. Ускоро после тога ударили су на Србе угарски краљ Андрија II и латински цар Хенрих. По њиховом ратном плану требало је да се они и њихове војске састану у Нишу, па да одатле заједно продру у Србију, да је освоје и да протерају Стевана Првовенчаног са престола. Али је

Стеван осујетио њихову намеру. Стеван је изашао у сусрет угарском краљу Андрији пре него што се он састао са Хенрихом, који је већ био стигао у Ниш, уговорио је с њим мир, па је онда пресекао Хенриху оступницу. Пустио га је да се повуче са војском из Ниша тек на молбу краља Андрије.

После тога Ниш је био за дуго времена ван домашаја великих политичких догађаја. Он је живео тихо и у заветрини, и мирно се развијао и напредовао је. О њему из тога доба готово нема података у историским изворима. Србија је у то доба сву своју пажњу обратила на север, на Посавину и на средње Подунавље, и особито, на југ, на Вардарску долину; на истоку и на западу су границе биле прилично устаљене и нису се много мењале.

Још једном је Ниш за време Немањина играо доста важну улогу у нашој историји.

Кад су Бугари 1330 године у савезу са Византијом напали на Србију, Стеван Дечански је добио извештај, да ће они од Видина ударити на Ниш. Стога је он наредио да се српска војска окупи код Ниша и одредио је Ниш за своју операциску базу. Бугари су међутим променили свој ратни план и дошли су из Софије на југ, вероватно ка Скопљу. Онда је српска војска из Ниша пошла Бугарима у сусрет и сукобила се с њом код Велбужда. После тога Ниш је остао у српској власти још преко пола века.

После смрти последњег Немањина владао је у Нишу кнез Лазар. Али су у то доба Нишу дани слободе били већ избројани. У свом продирању Турци су систематски освајали најважније стратемиске тачке и објекте. Тако су 1386 године напали на Ниш и освојили га. Кнез Лазар је био немоћан да га одбрани и спасе.

Још је у два маха после тога Ниш на кратко време долазио у српске руке, али је у главном остао у турској власти све до 1877 године.

Ст. Станојевић

Учешће Нишлија у ослободилачком рату

1876—1877

Следећи радони су оделак из *Успомена* Тодора Станковића, националног борца и активниог учесника у првом и другом српско-турском рату 1876 и 1877 године. Његове успомене садрже многе значајне појединости о Нишу и Нишлијама и догађајима из времена делатности Тодора Станковића.

При концу 1874 године вратио сам се у Ниш и овде у друштву са Николом Рашићем, Тодором Миловановићем, Димитријем Ђорђевићем, Миланом Новичићем, Таском Узуновићем, Ђорђем Поп Манићем, Михаилом Божидарцем и још другима, створили смо комитет, коме је под заклетвом стављено у дужност и задатак, да енергично, али и опрезно, ступи у споразум са виђенијим и поузданим људима из околине Ниша, Добрича, Прокупља, Лесковца, Врања, Пирота, Трна, Брезника и још нека друга места, за тајно припремање устанка противу Турака, када за то буде наступио згодан моменат.

Михо Адамушевић, члан медреса у Нишу, знао је шта ми све спремамо и стално је уверавао пашу Нишког о лојалности хришћана у његовом пашалуку.

Сви Срби у Нишу знали су за овај комитет, али Турци то нису могли сазнати, и ако је у Нишу владао Турски преки суд, такозвани „Урфије“.

Комитет је нашао за нужно да неколико лица из комитета иду у Београд да поздраве Књаза Србије Милана Обреновића IV и да га у име неослобођеног народа Српског умоле за што скорије ослобођење и уједињење, стављајући му на расположење живот и имовину.

Та мисија пала је на мене, Николу Рашића из Ниша, Голуба Мадића из Бреснице и Ристу Симића из Лукова,

Из Ниша смо пошли у првој половини фебруара 1875 године.

У Београду смо прво посетили Милоша Милојевића и Панту Срећковића, професоре, као и истакнутије личности на нашој националној ствари. За овим смо посетили Јована Ристића, министра иностраних дела, као и Тихомира Николића, министра војног.

Књаз је нас примио трећег дана по нашем доласку у Београд. Књазу смо изјавили жеље народа и молили га за што скорије наше ослобођење, пожелевши му да га што скорије видимо крунисаног Краљевском круном у Призрену.

Књаз нам је захвалио на патриотским жељама и рекао нам је да ће скоро доћи време када ће наше жеље бити испуњене, али треба још мало стрпљења.

Срећни и задовољни вратили смо се сваки у своје место, а ја и Никола Рашић саопштили смо осталим члановима комитета као и свима поверљивим личностима све оно што нам је књаз Милан казао.

Продужен је рад на организовању устанка. Но како се није тачно знало кад ће Србија ући у рат за ослобођење, а могуће је, мислили смо, да ће се то одложити још за коју годину, то смо се морали старати и за напредак народне просвете. И како турске власти нису пропуштале српске књиге из Србије, то смо морали исте неопажено од Турака шверцовати и преносити за наше школе у Старој Србији, што је ишло врло тешко. То нам је дало повода за стварање једне српске штампарије у Скопљу, у којој би се штампарији препечатавале српске књиге за српске школе у Турскоме царству. У том циљу Милош Милојевић позвао ме је у Београд, где се нашло за потребно да ја идем у Цариград да од Турске владе тражим дозволу за штампарију. Поред тога у Београду ми је стављено у задатак и да као Нишлија обавестим Васељенског Патријарха Јоањима II о потреби да што пре за владикау нишког постави Хаци Кирила, архимандрита Манастир Дечана, о чему су по ранијем споразуму са мном, писали Патријарху, Призренски Митрополит Милентије и Скопски Пајсије.

У Београду ми тада Милош Милојевић и министар иностраних дела Богићевић рекоше да на путу за Цариград прво свратим у Приштину и Призрен и да тамошњим нашим

ЗАКЛЕТВА ЗАВЕРЕНИКА 1874 Г.

људима кажем да се не буне противу Митрополита Мелентија, јер је за то сада незгодно време, а Митрополита Мелентија да лично замолим да својом препоруком у Патријаршији створи земљиште за постављење Хаџи Кирила за владу нишког.

Из Цариграда сам се вратио железницом преко Једрена до Пазарника, а одавде колима преко Софије и Пирота у Нишу.

Те јесени у Нишу беше много турске војске и изгледаше као да ће исте јесени отпочети рат.

Никола Рашић и Таско Узуновић већ су били напустили Ниш и налажаху се у Алексинцу. Њихово бегство појачало је сумњу Турака, који су и иначе били озлојеђени на све ђавуре, а нарочито на Србе. Турци беху обратили строгу пажњу на сваки корак Срба, а нарочито на рад и покрет истакнутих Срба у Нишу.

Но и у таквом нашем тешком положају у Нишу, написали смо у Нишу једну адресу за Кијазу Милана — послали је Николи Рашићу да је лично однесе и преда Кијазу у Београду, што је Рашић и учинио.

Вера у скоро ослобођење и уједињење беше захватила целокупни српски народ под Турцима тако, да више никаква жртва није изгледала велика само да се до ослобођења дође.

Пронео се глас да се пред Ђеле-Кулом сваког јутра, пре изласка сунца, виђа старац са гулама у руци и да се из саме Ђеле-Куле чује глас: „Устајте и осветите нас“. Само је требала једна варница па да се том великом делу приступи свом снагом.

Пронешени глас о Ђеле-Кули утврдила је још и једна винова лоза, која се је те године појавила са три гроздића грождја. Ову сам лозу и ја лично видео. Она је изникла у самој Ђеле-Кули, ваљда пре неколико година, али се ове године појавила на самој Ђеле-Кули са три зрела гроздића. И то је потпомагало утврђивању о скором ослобођењу.

У Нишу и по селима још је било живих људи, који су упамтили устанак северозападно од Ниша 1835, а нарочито устанак на Каменици, који је обухватио сва села око Ниша, села у Заплању, Власотинцима и у Пиротском округу. Овај је устанак букнуо 6-ог априла 1841 године. Вође ту биле: Марко учитељ из Велепоља, Милоје из Каменице, Стојан Чавдар и Срдан из Заплања.

Договори су се вршили у манастирима: у Милковцу, у манастиру Светог Јована над Матејевцем, у Манастиру Сићевачком, у Вети и још другим манастирима.

Прође јесен, прође и зима и уђосмо у пролеће 1876 године, а још ништа. Изгледаше као да до рата неће ни доћи, јер Турци почеше из Ниша кретати своју војску за Босну и Херцеговину. Турци мештани, из страха што Турска војска иде из Ниша, па бојећи се да Султан није Ниш дао Србији, Турци су непрестано а нарочито пред Србима, говорили: „На сабљу смо добили на сабљу ћемо дати“.

Одлучисмо да један од другова опет иде у Алексинац и да тамо потражи обавештење о томе, хоће ли се што предузимати за устанак или да чекамо и даље. Мени паде у део да и ту мисију извршим. Кад сам у Алексинац стигао састао сам се са Стевом Лукићем, начелником окружним, који је био посвећен у нашој организацији за Устанак, а за овим састао сам се и са пуковником Милутинчићем. Обојица су ме уверавали да ће рата бити још овога лета и да чекамо на сигнал, који ће нам се дати.

Вратив се у Ниш саопштио сам члановима комитета и осталим поверљивим личностима оно што ми је у Алексинцу речено. За овим је настала спрема за устанак.

Сваког нијачног дана долазили су у Ниш поред осталих и Голуб Мадић, Милош Станковић из Бреснице у Добричу, Младен Миленковић из Сечанице, Сава Стојановић из Орљана, Аврам Станимировић из Малошишта, Ђорђе Милошевић — Курта из Јелашнице, Ђорђе Синадиновић из Новог Села (Лесковачко) Стојан Јовић и Стеван Митић из Лалинца (код Мораве) и још многи други ради споразума о устанку.

Последња двојица: Стојан и Стеван, заслужују нарочито признање, јер су они са опасношћу по живот свој преносили важна писма, новине и оружје, увек газећи Мораву у свако доба године.

Из удаљенијих крајева долазили су на договор поп Стеван Поповић из Црне Траве, поп Тома Михаиловић из Власине, Харитон Микић из Враћа, поп Сима из Градње.

11 маја 1876 године дошао је у Ниш Младен Миленковић из Сечанице, чије је село близу границе српско-турске, и саопштио ми је поруку од стране Милоша Милојевића да што пре одем к њему у Алексинац.

Имао сам велике тешкоће док сам добио визу пасоша за Србију. Са Милојевићем заједно одосмо ђенералу Заху, који онда беше у Алексинцу. Ђенерал Зах ми је ставио у задатак да одмах идем у Прокупље, Приштину, Ђиљане Вучитри и Призрен, и по могућству и у Пећ, те да нашим људима јавим да ће скоро куцнути час давно очекиваног ослобођења, и да се са нашим људима споразумем шта они имају предузети када Србија ступи у рат са Турцима.

Из Ниша сам упутио у Три Тодора Пешића, из Ниша, да то саопшти Аранђелу Станојевићу, а овај осталим првацима у његовом крају. Известио сам и попа Стеву Поповића у Црној Трави, а за околину Нишу, Пирота, Лесковца и Добрича оставио сам да то учине чланови комитета у Нишу, а ја сам се одмах кренуо на пут за Прокупље, Приштину и Призрен. Из Приштине сам за Ђиљане и Вучитри упутио Апостола Цвејића из Приштине. У Призрену сам саопштио нашим тамошњим првацима, а за Пећ сам упутио једно лице да то саопшти проти Стеви у Пећи. Илија Ставрић и Јован Синадиновић из Призрена узели су на себе да то изврше у околини Призрена.

На овоме путу имао сам велике тешкоће док сам своју мисију извршио, јер друмови бежу несигурни од Арнаута, који свакодневно пљачкају и убијају путнике.

Што сам на овоме путу, од Куршумлије до Приштине, изнео своју главу, имам да благодарим Аксентији Перишићу из Приштине, који је ханџија у Куршумлији. Он ме је осигурао једним пратиоцем, на кога нису хтели, или нису смели, нападати Арнаути.

Чим сам се 5 јуна у Ниш вратио, моји су ми другови у Нишу саопштили да је Милојевић поручио да одмах, чим се с пута вратим, одем к њему у Алексинац, што сам учинио 8-ог истог месеца.

У нади да се из Алексинца вратим са неколико чета добровољаца и оружјем за устанак, на моју велику жалост Милојевић ми рече да устанак неће бити, јер то не дозвољава Черњајев, новодошавши руски ђенерал.

После овога саопштења и ја сам лично био код ђенерала Черњајева и уверавао га да је устанак спремљен и да народ чека само да му се дотури оружје и муниција. Саопштио сам му и план, који смо начинили за устанак, али ђенерал

Черњајев то није хтео одобрити. Милош Милојевић се обраћао и Владоцу и уверавао га је да је устанак спремљен и да народ чека само на оружје и муницију, али се ђенерал Черњајев на то није могао склопити. То беше за мене страشان пораз.

Сутра дан ме је ђенерал Черњајев звао у стан, у кући Прендићевој, и понудио ми место за драгомана у његовом штабу са чином поручника и да одмах идем у Књажевац. На ову понуду нисам пристао, а свој непристанак сам објаснио тиме, што сам му изјавио да нисам жељан никаквог чина већ једино да с пушком у руци послужим своје народу за његово ослобођење и уједињење, кад се већ не дозвољава подизање устанка, који је већ организован. Ђенерал Черњајев, и његов помоћник Бекер још су наваљивали на мене да се примим чина поручника и за драгомана у њиховом штабу, али сам ја остао одлучан при своје. После тога Милојевић и пуковник Милутиновић ишли су Черњајеву и убедили га како сам им ја потребан на Суповцу и тако даље, те је овај најзад попустио и мене ослободио и чина поручника и драгоманства.

Одмах смо приступили скупљању добровољаца, које смо раније имали уписаних, и којих се је првог дана пријавило преко 150, које смо наоружали пушкама предњачама такозваним „Белгинкама“.

Пуковник Милутиновић Јовановић, звани Милутиновић, дао је мени и Николи Рашићу, као вођама добровољачким, по једну кратку Пибодијеву пушку и по једну сабљу. Чини ми се да онда нисам могао ни да замислим за већу срећу него што сам добио једну од најбољих пушака, а ово највише и зато што ме је то уверило да је рат већ на путу.

18-ог јуна (1876) је прочитана владаочева прокламација, којом се објављује рат Турској.

19 јуна одемо са добровољцима у Суповац, где смо преноћили, а сутра дан, 20 јуна, у 4 часа пре подне, прешли смо границу. Тада је испален први српски топ на турску караулу код Суповца. Наша је војска пошла право ка Мрамору, а ми добровољци подигосмо на оружје села Сечаницу. Дудулајце, Бресницу, Крајковце и Биљег и заузесмо главни друм између Мрамора и Прокупља.

Борба се водила готово целог дана, али положаје Турске на Мрамору нисмо могли заузети.

Мир је закључен у фебруару 1877 године.

Како нам овај рат не донесе ослобођење Срба испод Турског господарства, то смо се морали побринути да се што постигне преко великих сила, како би се оне заинтересовале за мученички Српски народ у Турској царевини. У том циљу у месецу мају 1877 године стигло је пуномоћје из Старе Србије, којим се опуномоћавају: Архимандрит Сава Дечанци, Тодор П. Станковић из Ниша, Деспот Баревић из Крушевца, Коста Шуменковић из Охрида и Аксентије Хаџи Арсић из Приштине, да тим пуномоћјем, које је уједино и молба за велике силе, тражимо присаједињење са Србијом те да се Српски народ спасе и очува у својој прадедовској вери и Српској народности. Не може ли то да буде, онда велике силе да узму у заштиту народ у Старој Србији, да га с једне стране Турци не преливају у Мухамеданство, а с друге његову српску народност не преливају у туђу му народност. Да се народу Српском у Старој Србији даде да има свога егзарха у Пећи, под чију би власт потпала још и Босна и Херцеговина.

Ова је молба написана 26 фебруара 1877 године, али док је по Старој Србији потписивана и печатима утврђивана прошло је више од два месеца, те је у Београду, где смо се нас преставници Старе Србије налазили, стигла тек око половине маја исте године. А како онда ослобођење хришћана у Турској беше предузела Русија, а беше на прагу и поновни српско-турски рат, то се ова молба, по савету Јована Ристића, није ни подносила великим силама, јер беше велика вероватноћа да ће се победом Русије над Турском, Стара Србија ослободити и присајединити Србији.

Молба о којој је овде реч, потписана је и печатима утврђена од стране првака народних, кметова, тугора црквених и манастирских из ових шест Епархије: Скопљанске, Нишке, Рашко-Призренске, Велешко-Дебарске, Битољске и Охридско-Преспанске.

1 Децембра 1877 године Србија је понова објавила рат Турској.

О овом другом рату са Турском да будем мало опширнији:

У августу 1877 године, на четири месеца пре другог рата, мене и моје другове из првога рата: Сану Дечанца

Милојка Веселиновића и Деспота Бацевића, Министар војни ставио је на расположење Команданту Моравског корпуса, да нас употреби на поверљиве цели, и командант нас је распоредио дуж границе од Алексинца до Рашке. Ја сам био упућен са извесним задатком на границу код Суловца, где сам се ноћу састајао са нашим људима преко границе и издавао им потребна упуства. Међу овим људима долазили су ми ноћу и поп Мича, поп Коста, Хаџи поп Михаило и Цака Ђорђевић из Прокупља, а већ сваког другог дана долазили су ми Стојан Јовић и Стеван Матић-Цада и доносили извештаје из Ниша, о стању турске војске и њеном покрету. Ова последња двојица су из Лалинца. Добијао сам преко наших људи извештаје и из Лесковца и Врања и сва та извешта достављао сам команданту корпуса.

На неколико дана пре објаве рата, Срби из Старе Србије, који се беху прикупили у Алексинцу, покупише између себе 892 гроша за израду једне свилене заставе за добровољце и усташе. Израда ове заставе поверена је моме старању, а израдио је, по мом нацрту, Јања терзија и златовезац у Алексинцу. На једној је страни златом извезен двоглави орло, а на другој: „Све за Краља и Отаџбину“. За заставника изабрао сам младог, стаситог и одушевљеног Србина из Ниша Ђорђа Узуновића. Но ова застава није могла бити готова све до 26-ог децембра, када је Јања терзија послао Николи Рашићу, јер је Рашић са Таском Узуновићем био са оном војском, која је оперисала ка Лесковцу, а ја са војском, која је оперисала ка Нишу.

Кад је наша војска у децембру прешла границу и заузела земљиште између Ниша, Старе границе и Мораве, ја сам постављен за средњег начелника у новоослобођеним селима, која су привремено сачињавала срез Топонички са канцеларијом у Горњој Топоници. Диплома о томе постављењу гласи:

„На основу датог ми височајшег овлашћења постављам за Начелника Среза Топоничког г. Тодора П. Станковића Нишлију.

„Препоручујем Кметовима и Народу потчињеног му Среза да му се у свему повињују и заповести његове испуњавају а, од њега очекујем да се покаже достојни датог му часног звања.

Десетог децембра 1877 године у Чивалку.

Командант Моравске Дивизије пуковник
*Орешкович**

У новоослобођеном срезу Топоничком сељаци су се утркивали да прмогну својим избавиоцима. А како тада беше велика хладноћа, то је народ истог среза као најглавније имао довозити дрва за огрев војске, јер већина села беху првога рата (1876 године) спаљена Турском војском, те сада наша војска није имала склоништа, већ је била на отвореном пољу.

Наша је војска имала да се бори и противу јаких утврђења Турских, која беху начичкана око Ниша и противу великих мрзеза под ведрим небом без заклона.

И ако сва села у северозападном крају овога среза беху Турци, првога рата, спалили и опустошили, ипак многи имућнији људи са својим одличним свештеницима, поп Сотиром Половићем из Миљковца, и поп Благојем Поповићем из Државца, покупише и донеше војсци знатан број стоке на поклон, а Каменичани, Матевчани и друга села на тој страни, похиташе са великом количином вина и ракије, а донесене су војсци и печенице за Божић.

30 виђенијих сељака са неколико свештеника, на челу са Петром Радоњаћем из Каменице, дођоше у Топоницу и изјавише ми жељу да у име ослобођених села изађу пред Књаза да му изјаве благодарност и да га увере да и на новоослобођене Србе може рачунати на све жртве за ослобођење и уједињење Српства.

Ову прву народну депутацију, из новоослобођених места, упутио сам писмом својим Начелнику округа Алексиначког Јовану Бабићу, који је депутацију и представио Књазу.

Одмах, по заузећу свију села, на горе означеном простору, за непуних 24 сахата, имао сам на расположење преко 200 пешака и 30 коњаника, све из првих кућа. Преко ових пешака и коњаника достављао сам кметовима хитне наредбе. Над пешацима поставио сам за старешину Јанка М. Станковића из Ниша, а над коњаницима Раду Николића и Дину Стојановића из Горњег Матејевца. И пешаке и коњанике наоружао сам државним пушкарима, које су ми за ту потребу дате. За тим сам наредио да се сваког дана вежбају и спремају тако, како би по заузећу Ниша могли бити употребљени за привремену жандармеријску службу...

Ове војнике употребљавао сам и на чување магацина у Топоници, на чување телеграфске линије и на разне спроводе.

На овај начин они су замењивали праве борце, јер би иначе све то имала да врши борацка војска. Нарочито су се одмикивали у извршавању мојих наредаба за брзу набавку дрва за огрев војске, за набавку сена и сламе и тулузине за исхрану стоке и покривку колеба, које су се на брзу руку подизале за војску.

Свештеници из новоослобођених села, поред своје редовне свештеничке дужности, ишли су из села у село и настојавали да се моје наредбе тачно и брзо извршују, а вршили су и писарске дужности, јер су они једини читали и објашњавали моје писмене наредбе.

Канцеларија моја беше у Топоници, у једној повећој колиби, која је служила као кућа за становање породице Велимира Тодоровића из истог села. Његова велика породица, ја, мој писар честити Србин Атанасије Здравковић, учитељ из Власотинаца, као и Јован Миодраговић, учитељ, као комесар пешачке муниционе колоне, сви смо се сместили у тој колиби, у којој сам ја имао за писаћи сто једну треножну столицу, коју ми је израдио секиром сопственик ове колибе да ми послужи као писаћи сто.

У Топоници је и интендантура Моравског корпуса, затим слагалиште, кланица и телеграф. Интендант је био Светозар Тутуновић, а телеграфиста Љуба Недељковић. Њихови станови и канцеларије такође су биле у колибама.

11 децембра 1877 године у 3 сата по подне, стигао је у Топоницу мајор Михаило Срећковић са Смедеревском бригадом. Како тога дана беше највећа хладноћа, то је мајору Срећковићу понуђено да се за преноћиште склони у колиби телеграфа или магацина. Срећковић је то одбио, јер се није хтео да одвоји од својих војника, па је наредио да се разгрне снег и да се наложе ватре, око којих је Смедеревска бригада са својим командантом сву ноћ преседела. Нико није смео заспати, јер би се иначе смрзао. Те ноћи је била највећа хладноћа.

12 децембра, рано изјутра, дошао је у Топоницу Књаз Милан и у пратњи мајора Срећковића, изашли су на Чумурлиски вис. Но како је била густа магла, то нису могли да виде Турске положаје. После тога је Књаз Милан сваког дана пролазио кроз Топоницу и обилазио трупе. Борба се водила сваког дана. По наредбама, које је Књаз издавао јасно

се видела журба да се што пре изврши опкољавање Ниша, те да се тиме командант Турске војске принуди на предају.

Пуковник Милојко Лешјанин, као командант Моравског корпуса, обилазећи положаје, које је Моравска дивизија под командом пуковника Орешковића, заузела, често је долазио у Топоницу.

25 децембра, првог дана Божића, 1877 године, добио сам од команданта Моравског корпуса пуковника Лешјанина писмо ове садржине:

„Господине, одмах, чим ово писмо примите, дођите што пре код мене у Крусец и донесите калем за турско писање.

25 децембра 1877 године у Поповцу.

Командант Моравског корпуса пуковник
М. Лешјанин“

Кад сам по овој наредби команданту престао, наредио ми је те сам на турском језику написао писмо за команданта Турске војске Халил-пашу, као понуду за предају Ниша. У том су писму прво побројана сва места, која је српска војска заузела, а друго му се јавља да су хришћани устали на оружје, да је Ниш потпуно отсечен од Турске царевине, да је велика Српска војска концентрисана око Ниша. Још је лаша напоменуто да ће бомбардовањем Ниша пасти многе невинне жртве, те се и стога позива на предају како би се узалудно проливање крви и страдање невиних становника отклонило. Понуда ова послата је Паши у Ниш по заробљенику Латифу Латифовићу из Беле Паланке.

На ову понуду командант Турске војске Халил-паша одговорио је такође писмом, које је послао по истом Латифу, да се не може упуштати у преговоре о предаји док не пита Високу Порту у Цариграду, па је за то молио да му се пропусти за Цариград једна шифрована депеша, јер Ниш није више имао никакве па ни телеграфске везе са Царевном Турском.

Командант корпуса пуковник М. Лешјанин не само што је одбио пашину молбу за пропуштање шифроване депеше, него је својим одговором, такође на турском језику, категорички позвао да ускори са предзјом вароши и града Ниша, иначе ће он паша одговарати Богу за невинне жртве које ће пасти бомбардовањем Ниша.

То је било 26 децембра, а 27 истог Халил-паша писмом својим, послатим по нарочитом парламентару, јавља команданту Моравског кора да пристаје на споразум о учињеној му понуди, и пошто му се, вели, не пропушта шифрована депеша за Цариград, то предлаже примирје од 72 сата. — На ово је следовно одговор одбијање и траженог примирја и давање паши на знање да ће бомбардовање града и вароши Ниша и на даље продужити. Но у току писања овог одговора, појавише се из Ниша друга два парламентарара. То беху Мустафа Ефендија Мухурдар и Тахир Јузбаша. Оба су примљена у Новом селу, близу Ниша.

У писму пашином, које су ова два турска парламентарара донела, стајаше отприлике ово: „Пошто ме је ратничка срећа оставила, то сам вољан да се предам Српском владоцу и с тога молим Команданта Моравског кора да одреди парламентарара ради споразума о предаји, и да се за време преговарања обустави непријатељство.

Те ноћи, командант Лешјанин и његов начелник штаба мајор Јоца Петровић, а у присуству мом, дуго су конференсали о саставу конвенције, која има да се пошаље паши на потпис о предаји тврђаве и града Ниша са турском војском и целим убојним материјалом. Конвенција је написана у два примерка, једна на турском а друга на француском језику.

Писмо за пашу и конвенцију предао ми је командант кора пуковник М. Лешјанин да је као српски парламентар однесем и предам паши у Ниш.

28 децембра, у 5 сати пре подне, заједно са турским парламентарима пођосмо за Ниш у пратњи ивиших 10 коњаника-ордонанса.

У исто време, а по наредби Команданта, самном су пошли Пера Манојловић пешадиски поручник и Аца Грашанин. Манојловић је имао нарочити задатак, као што ће се даље видети. А Аца Грашанин је пошао за тумача француског језика.

Кад смо стигли пред затворену капију нишке тврђаве тек је почело да свиће, то беше око 6 $\frac{1}{2}$ сахата. Отворише градску капију и одведоше нас у конак, тако звани „Сарај“ и уведоше у једну лепо намештену собу. У тој истој згради станује нишки Мутесариф Рашид-паша, а у једној другој згради, недалеко од ове, станује командант турске војске

Халил-паша. И један и други паша одмах су извештени о нашем доласку, али они нас одмах не примише већ тек после 2 $\frac{1}{2}$ сахата. Изговарали су се како војни паша још није дошао. Међутим они су само тиме одуговлачили предају, очекујући да ће се са неке стране турска војска придати у помоћ, а највише су се надзели Хафиз-паши, који се налазио са великом војском око Куршумлије.

Око 9 сати, пре подне, Мустафа ефендија, у место да нас води пред пашу, одведе нас у једну собу, у којој беше постављено за доручак.

И ако нам ово не беше право, ипак нисмо имали куд већ приседосмо за трпезу, на којој беху многа јела.

При самом том доручку слушали смо силну грмљавину топова и зујање српских и турских граната, којима се узјамно поздрављаху обе ратујуће војске.

Кад изађосмо из трпезарије и видесмо да Мустафа ефендија, који је заједно с нама доручковао, хоће да нас води у ону исту собу, у којој смо били пре доручка, ми му одсудно изјависмо да се по добивеној заповести од нашег команданта ми не смемо даље овде задржавати, и ако паша сада одмах нас не прими, ми ћемо се вратити у српски логор па ма и не изашли пред пашу. На ову нашу категоричку изјаву Мустафа ефендија је хитно отишао паши, од кога се је за 2—3 минута вратио и нас пред пашу извео. Уз нишког пашу беше и нишки Мутесариф Рашид-паша.

Војни паша тражио је да у конвенцију уђе једна тачка, по којој турска војска да изађе из Ниша са оружјем и целим убојним материјалом. Стога није хтео потписати донесену му конвенцију већ је написао другу, коју је предао својим парламентарима, који су се с нама заједно вратили у наш логор.

Пре но што смо се растали са пашом, Халил-паша ми рече да би добро било да српска војска престане нападати турску војску док се воде преговори о предаји. На ово му одговорих: потпишите конвенцију, коју сам вам донео па ево поручника Манојловића, који има залог да у том случају одмах оде команданту Шумадиске војске, Бенералу Бели Марковићу и да му преда писмо команданта Моравског кора да прекине напад на Ниш, али Халил-паша то нехте учинити.

При поласку из тврђаве нишке, сели смо у двоја кола.

која су спремна чекала пред конаком. Чим смо у кола сели, нама везаше очи цепним марамицама.

И у часу нашег поласка из нишке тврђаве, вођаше се жестока борба артиљериска, а то нарочито кад смо већ били при излазу из Ниша. Кроз убрзану толовску и пушчану ватру настависмо пут друмом, који из Ниша води за Прокупље, а на догледу обе противничке војске.

Кад стигосмо на средини између обостраних борачких линија, скидосмо марамице с наших и везасмо очи турским парламентарима.

Чим смо стигли у Крусце где је штаб Моравског корпуса, одмах сам известио команданта Моравског кора о стању ствари. За овим је командант наредио своме начелнику штаба мајору Јоци Петровићу и мени да одмах идемо у Ниш и да тражимо да паша потпише конвенцију, коју смо ми саставили, турску нову конвенцију командант је одбио.

Мајор Јоца Петровић је био овлашћен да конвенцију потпише ма и са извесним попуштање само да се што пре дочепамо Ниша.

Кад смо у Ниш стигли и један и други паша примили су нас одмах. Војни паша је и сада оклевао да потпише конвенцију о предаји Ниша. Ноћ већ у велико а ми још у нишкој тврђави. Чим је ноћ изстала, настала је и најжешћа борба на Горици. Пуцњава наших и турских топова чињаше највећу грмљавину, од које се и сам конак пашин потресаше, а у томе конаку нас два српска парламентарара и оба наше преговарамо о предаји Ниша.

У то време је војни паша сваког часа добијао извешта са бојишта и са околних утврђења турских. После сваког таквог извешта паша је устајао и ходао узнемирено у ходнику. Види се да се колеба шта да ради. У томе колебању пашином стиже са бојишта његов начелник штаба потпуковник Шехап беј, који је шапатом рапортирао паши о току вечерашње борбе. Али је најречитије извешће било оно громогласно „Ура“ Шумадинаца. До нас су допирали не само топовска и пушчана паљба но и победоносни усклици наше војске.

Око 11 сати, ноћу, вечерали смо с пашама заједно. За време вечере је мајор Јоца Петровић категорички изјавио пашама да ако и сада не буду хтели потписати конвенцију

онакву какву им је донео, и ако српска војска заузме Ниш на јуриш, да се неће имати никаквих обзира који су предвиђени у конвенцији. Он има разлога, рече мајор Петровић, да верује да ће се јуриш извршити још у току овога дана. С пашама и официрима, рече мајор Јоца, у томе случају поступиће се као са обичним заробљеницима.

И један и други паша наваљивали су да њихова војска, а нарочито пешадија, изађе из Ниша под ручним оружјем. Ни на ово нисмо пристали, јер смо из вечерашње борбе на Горици осетили сјајну победу наше војске над турском. Због тога се ни овом приликом није дошло до потписа конвенције. И у тако још не решеном стању вратисмо се у Крусце, у пратњи турских парламентарара око 2 сата по поноћи (између 28 и 29 децембра) Команданту Кора, који је турске парламентараре сместа вратио у Ниш са категоричким захтевом да паше одмах потпишу конвенцију од 27 децембра без икакве измене. Рок је за то оставио до сванућа. На то је Мустафа ефендија, турски парламентар, у највећој понизности замолио Команданта Моравског кора да не одређује изјутра рано напад на Ниш и задаје реч да ће одмах по свануће донети потписану конвенцију о предаји Ниша без икакве измене.

Ове ноћи, док смо, мајор Петровић и ја, били код наше у Нишу, а то је 28 децембра око 10 сати ноћу, прошла је преко телеграфа у Крусце од Команданта Шумадиског кора генерала Бели Марковића оваква његова депеша:

„Његовој Светлости Књазу. Честитам Вашој Светлости заузеле Горице, Ниш ће се покорити топовима са Горице.

*Јов. Бели Марковић**

Друга депеша, која је стигла на један сат после ове и она је упућена од стране начелника Штаба Врховне команде Команданту Моравског кора гласи:

„Ако сутра (29 децембра) не буду истакнуте беле заставе на свима утврђењима нишким, наредите најжешћи напад и заузмите Ниш силом. То исто је наређено и Команданту Шумадиског кора.

*Протић**

29 децембар је освануо као дан велике славе за Српску војску, а радостан за све Србе, а нарочито за Србе у Нишу.

У 7 сати, по свануће, кренуо се из Круспе Штаб Моравског кора. Цео борбени распоред имао је тога дана да

се крене напред, па да ако не буду истакнуте беле заставе, најжешће нападне и заузме Ниш.

Напред су ишли командант кора и начелник штаба, а са њиме остали персонал штаба, међу којима сам био и ја.

На непријатељској страни је било све мирно. Нигде ни једног пуцња. Положаји су били покривени снегом, који је тога јутра силно падао, да смо ми, као кроз маглу, једва назирали турска утврђења. Сви смо били нестрљиви да видимо да ли су Турци истакли беле заставе. Стојећи неколико минута на тако силној мењави и посматрајући турске положаје и утврђења, моје је срце силно ударало. Кроз неколико тренутака па ће можда мој Ниш бити ослобођен. Али нико није могао да спаси белу заставу, која је имала да буде знак да је конвенција потписана. И већ смо могли да помислимо на ту страховиту борбу, која нам претстоји кад неко викну да на утврђењу види белу заставу. И доиста то беше неко бело парче платна, одсечено од шатора и истакнуто на једној мотци као знак предаје, али се та турска бела заставка због снега није одмах могла да види.

Чим смо спасили белу заставу, спасили смо и да са турске стране, друмом који води из Ниша, иде право к нама један на коњу са белом заставом у руци. То беше Мустафа ефендија мухурдар, који сјашив с коња, приђе Команданту кора и на српском језику изјави своју и свију турака нишких покорност и пружи потписану конвенцију, којом се Ниш предаје Српском владоцу и његовој војсци. Конвенција гласи:

„Између Пуномоћника Његове Светлости Књаза Српског Милана Обреновића IV, Команданта Моравског кора генералштабног пуковника Милојка Лешјанина, с једне стране и команданта града Ниша Халил-Паше и Мутесарифа Рашид-паше с друге, закључен је овај уговор о предаји тврђаве и града Ниша:

1. Халил и Рашид предају Српском Књазу тврђаву и град Ниш са свима топовима, муницијом, зградама и другим материјалом, који припада држави, у оном стању, у коме се нађу у часу, кад се овај уговор потпише;

2. Сва војска да преда оружје, али се не сматра као заробљеник;

3. Зарад мира и безбедности града Ниша, становници хришћани и муслимани предаће своје оружје;

4. Српски књаз гарантује:

а) сваком неприкосновеност живота и части,

б) грађанима, који желе да се иселе, потпуну слободу и помоћ за то;

5. У знак уважења храбрости војске турске, књаз Српски оставља официрима и чиновницима грађанског реда, оружје, које им по положају припада;

6. Пошто се уговор потпише, извршиће се предаја овим редом: Турска војска излази из утврђења — Српска улази и заузима их; затим батаљон по батаљон полаже оружје и под командом својих официра постројавају се на одређеном месту“.

Чим је Командант примио потписану конвенцију позвао је к себи мајора Петровића и мене, да оценимо, да ли је то ова иста конвенција, и да ли су потписи турских паша аутентични, и кад се све утврдило командант Моравског кора са својим штабом пође право Абди пашиној табији — утврђењу на брду Бубан, где бејаше један батаљон турске пешадије и неколико топова са великом количином топовске и пушчане муниције. Овде је ова турска војска разоружана и спроведена у касарну испод Горице.

Пошав са овога утврђења, висом горичким, Командант кора се срео и састао са пуковником Костом Бучевићем.

Одмах, по састанку са Бучевићем, Командант Моравског кора пуковник М. Лешјанин, наредио ми је да са једним одредом коњаника сиђем са Горице у варош, да у вароши одржим ред све до коначне предаје.

Слутив се са Горице, на улазу у самој вароши, поред потурчене Српске цркве Св. Николе, извиђах из један одред српске војске, која се са Горице спустила и при улазу у вароши задржала очекујући даље наређење.

Радост којом бејах испуњен нисам у стању описати. Онај тренутак, када на челу једног одреда коњице ступих у варош Ниш, у своје месту рођења, у коме сам био роб, а сада слободан Србин и српски војник, никад нећу заборавити. Тај тренутак — то је највећа радост у моме животу, и до краја живота моја најлепша успомена.

Одмах по уласку у Ниш, прокрстарио сам све улице и на сваком углу поставио по два коњаника за одржавање реда у вароши, а увече истог дана Командант кора писмено ми

је наредио да све своје силе уложим да се у Нишу ред одржи, па ми је за ту потребу упутио на расположење цео јагодински ескадрон коњице са командиром Димитријем Димићем. С тим ескадром крстарио сам целе ноћи по вароши, а један пут сам прошао и градским пољем, око тврђаве, јер је турска посада још била у граду.

30 децембра је Српска војска победоносно умарширала у Ниш. На улазу у вароши, дочекало је војску становништво нишко, урибесно кличући и поздрављајући своје ослободитеље. У томе дочеку напред је ишло свештенство, а позади њих црквени барјаци и народ.

Ниш је имао свечан изглед. Српске тробојке као да из земље изникле. На свакој се кући лепшала тробојка, а по где где и написи са: „Живео наш Књаз Милан“.

Улице су биле закрчене народом. Клицању и поздрављању није било краја. Деца су нишка трчала за војском и бацала шимширове гранчице и клицала: „Живела наша браћа“. Све српске куће беху отворене, свуда је било спремно јело и пиће и на сваком се кораку могло чути и видети, како жене и девојке нуде војнике да једу и пију. На све стране се је осећао нов живот. Слобода, за којом се толико чезнуло почела је да шири своја крила. Сваки је од нишких становника, желео да лично учествује у томе великом догађају.

Тог дана је сва турска војска предала своје оружје, Предаја је извршена у нишком Граду — Тврђави, у присуству Команданта кора пуковника М. Лешјанина и турских паша, који су сви скупа с прозора пашиног конака посматрали предају. Уз нашег команданта и турских паша бејаш и ја као тумач турског језика.

Батаљон по батаљон турска војска је предавала оружје и снужено излазила из тврђаве, а наша војска окићени гранчицама шимшира и бршљана поносио је улазила у тврђаву и заузимала своја одређена места.

Град — тврђаву поседоше Јагодинска и Тузпријска бригада, а њихове две чете испратише три табора разоружаних низама у Пирот, а друге три у Лесковац.

Чим је предаја извршена, Командант кора наредио ми је да победом српску заставу на градском беду, над самим главним улазом у тврђаву, што сам уз припомоћ два војника одмах учинио. Ниш је наш.

Одмах за тим отишла је у Алексинац једна депутација, првака нишких грађана, да поздрави свога ослободиоца Књаза Милана.

Командант Моравског кора издао је проглас на грађане града Ниша, у коме је наглашено да ће и страни поданици који се затеку по уласку Српске војске уживати сва грађанска права и задржати сву своју имовину.

Књаз Милан, на челу свога штаба, дојахао је у Ниш и ушао у Град нишки 3 јануара 1878 године, дочекан литијом, свештенством и грађанством нишким.

Окружен својим штабом, Књаз је истог дана поздравио војску, пред конаком у граду. Књаз је том приликом издао на грађане нишке прокламацију:

„После петстолетног робовања и тешког страдања нашег под владом неправде и насиља ја долазим међу вас са храбром својом војском као ваш ослободилац и доносим вам знамења хришћанске просвете, слободу, правду и сигурност.

„Ја с радошћу видим, да је народ ових прекрасних земаља, које су тако дуго силом биле отргнуте од своје мајке Србије, сачувао живу успомену о српском јединству, те с раширеним рукама дочекује моју војску, као жељно очекивану браћу и своје избавитеље. Победа коју је моја храбра војска одржала помоћу Божијом, није победа народа над народом, него победа реда над нередом, закона над безаконјем, правде над насиљем. Ја и мој поносити народ уз победоносну војску Цара Ослободиоца кренусмо се с огњишта свога, не да се коме светимо за нечувене и дуготрајне увреде, него да ослободимо правду која је цвилела у оковима насиља, да ослободимо од разузданих зулумћара, домаћине од бескућника.

„У данашњи дан после петстотина година, поносито се вије на бедемима славног града Ниша Српска застава. Нека је та застава за вас знак, да сваки грађанин, ма које вере био, може рачунати на моју благонаклону заштиту. Ја вас поздрављам као заступник правде, као бранилац слободе једнаке за све грађане, за све вероисповести.

„У исто време позивам вас да будете послушни наредбама мојих власти, и да даље наставите послове свога редовног занимања.

„У то име помогао нам Бог.“

*Милан М. Обреновић, с. р.
Књаз Српски*

Свима турским војницима и грађанима, који су се из Ниша селили, учињена је сва могућа помоћ и олакшица тако, да ни један од њих није осетио никакву тешкоћу. Добили су кола за подвоз и помоћ у храни а сиротњима и у новцу.

При предаји Ниша задобивено је од Турака 267 разних топова, 13.047 пушака, 780 револвера, преко осам милиона пешачке муниције, 20.232 гранате, и још другог убојног материјала. Хране људске у житу и пексимиту неколико милиона. Пексимит су Турци били сместили и у Нишкој Саборној Цркви.

Они 200 пешака и 30 коњаника, које сам спремио у Топоници, послужили су у Нишу корисно.

Јуначка српска војска у овоме рату ослободила је Ниш Белу Паланку, Пирот, Три, Брезник, Прокупље, Лесковац, Власотинце, Врање, Куршумлију, Гњилане и продрла до на тужно Косово Поље и у Светој Грачаници се помолила и благодарила Богу за успех српског оружја.

Решењем Берлинског Конгреса Три и Брезник придати су новоствореној Кнежевини Бугарској, а Гњилане и на даље остављено Турској држави.

Народ у Гњилану и околини завапио је кад је чуо и видео да се Српска војска повлачи. И мушко и женско, све је плакало што остају и на даље под Турцима. „Коме нас, браћо, остављате“ беше јавк наше браће у Гњилану и околини.

Књаз Милан је онда у Нишу рекао: „И ако се по сред Ниша Српски стег вије, Косово Поље још освећено није“.

Тричани, Цариброђани и Брезничани са свима седима најодважније и најенергичније су протестовали што се као прави Срби припадају Бугарској Кнежевини. Они су се многобројним телеграмима и писменим преставкама жалили Конгресу великих сила у Берлину и молили за присједињење са Србијом. Молбе су упућене и Цару руском Александру II, Књазу Србије, а неколико су предате и енглеском посланику у Врање, као изасланику Конгреса. Тим молбама су молили за присједињење Србији.

У том смислу преставници Старе Србије са свима њеним јужним крајевима све до реке Струмице, такође су молили да се као Срби присаједине Србији. У молбама су својим, како они из јужних тако и они из источних крајева, навели су како они живе у земљи, у којој су многобројни споменици српски и свете мошти пређашњих Краљева и Царева Српских,

као и светих патријараха и велики број мученика и задужбеника Српских, и да таква земља не може бити ничија до само Српска.

Тричани, Цариброђани и Брезничани, са свима својим селима, не само што су најодважније и најенергичније протестовали што се као прави Срби придају бугарској Кнежевини, но су вадиле и бацали коље, којима је међународна комисија обележавала Српско-бугарску границу.

Аранђел Станојевић из Трна, Иван Пејчић из Брезника, Миладин Манчић и Глиша Табаковић из Држине, Адам Маринковић из Кусе Вране, Тонча Васиљевић и Димитрије Цакић из Трна, као народне вође, радили су неуморно да се бар Три, Брезник и Цариброд не одвајају од своје мајке Србије, а сав народ је у масама излазио пред међународну комисију, која је обележавала границу, и стајао на пут комисији, те су чланови комисије због тога морали прекидати рад и обраћати се својим владама за улуство шта да раде, нашта им је одговорено да се решење Берлинског конгреса не може мењати. И тако се створи бугарска држава са више од једне четвртине чисто српских земаља и нашег живља. Цела наша средњачка област, мимо своје воље даде се Бугарској Кнежевини. Страшна неправда.

Новоослобођени крајеви Србије срећно прослављају дане свога ослобођења и то: Ниш 29, Лесковац и Власотинце 11, Бела Паланка 12, Прокупље 6 и Пирот 16 децембра а Врање 18 јануара.

По свршеном рату, који је Србији донео проширење границе и независност, по заповести Књажевој од једнога топа Турског сковане су и свима борцима раздате су ратне споменице, на којима с једне стране стоји: Рат за ослобођење и независност 1876, 1877—1878 године. С друге стране: Шуматовић, Ниш, Паланка, Пирот, Грделица, Врање, Свети Никола, Адлија.

И прво звано за нишку саборну цркву сливено је од једнога топа турског.

19 маја 1878 године, био је свечан помен на Чегру и код Теле-Куле и у присуству Књаза Милана, по чијем је наређењу и трошку подигнут споменик на Чегру, на коме је овај натпис: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима славно палим овде 19 маја 1809 године нападајући

Ниш! „Књаз Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска покорише их 28 децембра 1877 године освојивши Ниш“.

Беле Кула, која постоји на источној страни Ниша, на путу који води за Пирот, а коју су Турци подигли од глава српских витезова, који су пали на Чегру, будила је народ српски на освету, и ако су њу Турци подигли у намери да њоме заплаше Србе.

Синђелић је јединствени јунак, а Беле Кула јединствени споменик на свету.

Књаз Милан је намеравао да премести Ниш на десну обалу Нишаве, на месту Градског поља, садање Јагодин махале, па све до изнад Немањине цркве Светог Пантелејмона. Штета је велика што је Књаз Милан одустао од своје намере, а одустао је на молбу неколицине нишлија.

Ниш, на десној страни Нишаве, које је место само по себи нивелисано, био би један од најбољих вароши у Србији, па можда и на целом Балкану.

Поред многе друге добити, кад би се Ниш преместио на десну обалу Нишаве, била би једна добит та, што би се у повом Нишу откриле многе старине из старе вароши Ниша.

За регулацију Ниша, што је Ниш добио широке улице, има се захвалити Кости Ст. Павловићу, првом начелнику нишком, а за улепшавање Ниша и електрично осветлење има се захвалити Тодору Миловановићу, дугогодишњем претседнику општине нишке.

У Нишу се са радњама налазе многи Старо-Србијанци. Њима сам указивао сву могућу пажњу, а преко њих успешно сам дејствовао на њихове суграђане у Старој Сбији.

19 маја 1899 године, као на дан деведесетогодишњице јуначке смрти ресавског војводе Стевана Синђелића и његових Ресавца, био је помен код Беле Куле на Чегру. И Беле Кула и Чегар претрпани су били цвећем, које су донели ђаци, грађани нишки и са села. Помен је на оба места одржан у присуству неколико хиљада људи из Ниша и са села.

10 јуна 1899 године, у присуству Краља Александра и његовог оца Краља Милана, ударен је темељ инжењерској касарни у Нишу.

Приликом ове свечаности, после одржаног свог говора, Краљ Александар је предао Краљу Милану као команданту активне војске златну медаљу за војничке врлине.

Ниш у новој српској историји

У новој српској историји, Ниш је достигао врхунац свог војног и политичког значаја последње четврти прошлога столећа, за владе Обреновића.

У српско-турским ратовима од 1876 и од 1877/8 Ниш је испрва имао чисто војну важност. Рат од 1876 ми смо водили ради ослобођења Босне: чиме се онда објашњује да се наше главне операције нису развијале на Дрини, него на нашој јужној граници у правцу Ниша? То је било стога што је у ратном савету преобладало гледиште, да је офанзива према Нишу неопходно потребна, јер се ту налазила прикупљена главна турска сила. Основно правило ратне вештине било је, задати најјачи удар тамо где је главна непријатељска сила. У рату од 1876 ми нисмо имали среће; наша офанзива према Нишу одмах је заустављена, и рат је даље за нас био чисто одбранбена војна.

Крајем 1877 заратили смо поново с Турцима. Овога пута ратовали смо уз Русе, и наш ратни план био је њиховом ратном плану подређен. Руска војска, после Плевне, наступила је у правцу Софије, и наш је задатак био да пресечемо везу између Ниша и Софије. Ми смо тај задатак извршили, и нашим заузећем Беле Паланке и Пирота олакшали смо и Русима заузеће Софије. После тога наша сарадња није више била потребна Русима, и ми смо могли дати својим операцијама какав смо хтели правац. Због отпора аустријске дипломатије нисмо смели дирати у Босну; ми смо онда пошли на Стару Србију. — боље рећи, на Косово, које је било заветна мисао толиких нараштаја. На путу нам је стајао Ниш. Војска која се ту налазила није била многобројна, али је имала доста артиљерије, а и нишки положаји били су јаки. Докле не бисмо узели Ниш, нисмо могли даље наступати у

правцу Старе Србије. Ниш је пао последњих дана 1877, и тек после тога наша је војска кренула на Косово. Она је заузела Куршумлију и Врање, али руско-турско примирје спречило ју је да завлада и Косовом.

У првом рату, циљ једне промашене офанзиве, Ниш је у другом рату био кључ наших операција. Заузеће тога града подигло је јако дух код наших официра и војника. У ратном савету 1876 било је официра који су доказивали да заузеће Ниша премаша нашу снагу, јер нисмо имали ни опсадног парка ни искуства у опсадној војни. Кад је ипак зато у рату од 1877/8 Ниш пао, то је изгледало невероватно велики подвиг наше војске. Као што се у рату од 1912 освојење Скопља, тако се у рату од 1877/8 освојење Ниша славило велики дан народне победе.

У руско-турским преговорима о миру изгледало је у једном часу да ћемо на дипломатском пољу изгубити тај Ниш који смо на бојном пољу тако славно добили. Руси су сматрали да је Ниш неопходно потребан новој Бугарској држави. Кнез Милан Обреновић устао је у одбрану Ниша. Он је поручио Русима да „српска војска неће оставити Ниша, па све да је руска војска и нападне“. После тога Руси нису више тражили Ниш од нас. Кнезу Милану ондашњи нарашта уписивао је у личну заслугу што је Ниш остао у нашим границама.

За целе своје владе Милан Обреновић тежио је да начини Ниш другом престоницом. Најрадије је ту држао Скупштину, а и кад Скупштина није радила, долазио је у Ниш на дужи боравак. Готово целу 1879 провео је у томе месту. То је може бити била једина варош у Србији коју је он марио. Ниш му је био драг као његов највећи успех на пољу спољашње политике: ако ништа друго, Ниш је био то што је он лично привредио Српској држави. То је била још сасвим источњачка варош; Милан је становао у неком старом турском конаку; ипак зато он се осећао у Нишу угодно, јер је Ниш био „његов“.

Либерална влада, која је водила оба турска рата, такође је неговала Ниш. И она је више волела да Скупштину држи у Нишу него у Београду. Од Београда до Ниша у то пред-железничко доба путовало се колима пет до шест дана; у Нишу је Скупштина била потпуно одсечена од утицаја јавног

мњења београдског, које после турских ратова није било наклоњено либералној влади; у Нишу јавног мњења још није било, и ту је влада свршавала са Скупштином послове у четири ока, без присуства публике. После пада либералне владе Скупштина је наново дошла у Београд, али само за неко време. Од Тимочке буне напредњачка влада склања се са Скупштином у Ниш исто онако као што је чинила и либерална влада. За владе Миланове и његова сина Александра трајало је непрестано колебање између личног режима и парламентаризма. Кад год би тежије за личним режимом претегле, седиште Скупштине премештало се из Београда у Ниш.

Поред ових разлога унутрашње политике било је и разлога спољашње политике који су захтевали да се Ниш подигне на ранг друге престонице. И Кнез Милан и либерални министар Ристић гледали су с неповерењем новостворену Бугарску државу. На Берлинском конгресу на месту „Велике Бугарске“ пројектоване Санстефанским уговором, створена је мала Бугарска, али и Милан и Ристић знали су добро да се Бугарска не мисли одрећи својих Санстефанских граница. Она уосталом није ни крила своју наду да ће једног дана притиснути целу Македонију. Да би се примакла што ближе Македонији, она није поставила своју престоницу у Трново, него у Софију. Као одговор на то, Милан и Ристић покушали су да начине од Ниша другу престоницу, и да тим начином повуку наш политички центар више на југ, у правцу Македоније.

За владе Обреновића, Ниш је дакле имао тројак значај: 1) Заузеће Ниша било је највећи војни успех којим се династија Обреновића могла похвалити за своје друге владе. То је за њу било оно што за династију Карађорђевића освојење Београда у првом устанку. 2) Ниш је служио као склониште владама личног режима, које су имале против себе београдско јавно мњење. 3) Ниш је био наш ослонац за наше даље надирање на југ.

Слободан Јовановић

Положај старог Ниша

О положају старог Ниша не може више бити никакве сумње. По скоро нађеном запису једног римског писца, види се да се варош находила на северној дакле на десној обали Нишаве, а на месту на коме је данас град. Средовечни Ниш, по сведочанству путника из XII и почетка XV века, са његовим зидовима и кулама, стајаше на истој страни реке, пред једним великим, каменитим мостом који су без сумње старији неимари зидати морали. Кад су Аустријанци 1689 године нишки град освојили, они су, копајући у њему шанчеве наилазили на римске темеље. Године 1553 два учена путника нашла су у вароши, на левој обали многобројно римско камење, које је употребљено за зидање караван-сераја и џамија, и преписали са њих једанаест записа. На јужном уласку у варош падаше путницима јако у очи око пет стотина коракљаја дуг и врло добро одржан комад римског пута, који допираше до близу моста, и поред кога се виђаше један мраморни миљоказ. Данас се на десној страни Нишаве осем града находи незнатан део вароши; сва пак остала варош находи се на левој нешто нижој страни, која је изложена поплави кад Нишава надође.

...Један путник, који је кроз Србију прошао у XVI веку, находи га у бедном стању и описује овако: Ниш лежи на половини пута између Беча и Цариграда. Има истина, 1500 кућа, али ако му не би гледали на римске средовечне развалине и на јаку насеобину Дубровчана и других Далматинаца, он изгледа као велико село. Куће бејаху на обе стране Нишавске. Хришћана беше веома мало; они имаху једну цркву од брвана, а мухамеданци пет џамија од камена. Не беше скоро ни једне куће без каквог римског камена са натписима или украсима. Зидови око вароши и тврђава беху потпуно разрушени. Родна, бреговима опкољена равница нишка беше пуста, иако се по њој виђаху трагови ранијег обделавања; само на неколико места сејаше се још пиривач.

«Србија» од проф. В. Карина, 1887 г.

На раскрсници векова

— Из књижевне историје града Ниша —

I „Слобода“

Две године пре ослобођења Ниша, у загребачкоме „Вијенцу“ (бр. 47) изишао је један чланчић о Константинову граду. Донесена је и слика — обичан дрворез онога времена. На слици се истиче нова велика црква и седам џамија, од којих једна са две мунаре, ако, т.ј., нису то биле две сасвим блиске џамије. У опису се помиње да је на левој обали хришћанска варош, са 1.500 кућа, а на десној турска, око 1.000 кућа. Оба дела везана су дрвеним мостом. Описана је уз то и Нишка бања и „Kele Kalessi“, у коју су узидане 1024 главе, на којима се године 1841, по тврђењу француског путника Бланкиа, још држала коса несрећних Синђелићевих јунака.

Ниш је, дакле, према забележеном броју кућа (а ја мислим да их је било и више) у доба свога ослобођења био велики град, мало нешто мањи од Београда. Карић, у својој „Србији“, сматра да је тада могао имати (без војске) до 30.000 душа.

По ослобођењу, најпре је наступило опадање становништва (до 1887 снао је на 16.000 становника), онда уређење односа старих и нових грађана и питања Турака и њихових имања, почело је завођење нове администрације и решавање свих неминовних питања у вези са освајањем. Тражити у тим несрећеним приликама какав јачи духовни живот, какав живљи културни, просветни, књижевни покрет, био би сасвим узалудан посао.

Прво сведочанство озбиљнијег културно-просветног стремљења имамо на самом почетку друге деценије нишког слободног живота. Фебруара 1 године 1889, јавља се „Слобода“, лист за политику, привреду и књижевност. Власник

и одговорни уредник листа био је (до скоро у животу) Жика Радовановић, који је у то време у Нишу основао прву уређену штампарију. „Слобода“ је носила политичко обележје, али то није сметало да у њој не излазе и чланци општије природе, културне и привредне, па се није занемаривао ни просветни, уметнички и књижевни живот. За духовно стање становништва тога времена врло је карактеристично да је први чланак новог листа расправљао питање „Шта је узрок да се тако туђе ослобођени од својих ослободилаца?“, као и тврђење, да се о првој десетогодишњици, место похвалних изјава, чешће чуло: „Данас је 10 година како нас заробисте.....“

Прво излагање нишке „Слободе“ трајало је шест година; прекинуто је крајем 1894 године.

И поред тога што је „Слобода“ у главном вршила свој ужи (радикалски) програм, она је ипак лепо сасеодчанство и о другим странама ондашњег нишког живота. Професори држе јавна предавања и објављују их у листу (познати педагози Јова Миодраговић и Сретен Аџић); један књижевни радник подуже држи рубрику „Права Србија у старом и средњем периоду“ (чланци из књижевне историје); А. Гавриловић јавља се једном својом оригиналном песмом; почињу оригинални романи: Светозара Љ. Гавриловића (рођеног брата доцније славног глумца М. Гавриловића) „За туђ рачун“ (са предметом из Источне Србије), и Борка Брђанина „Заблудели синови“; учитељ Михаило Ризлић, недовољно признати приповедач, штампа неколике своје приповетке; прати се просветни напредак, а од 1894 године и рад позоришне дружине „Синђелић“, итд.

У погледу на преводе водило се рачуна о избору. Од туђих писаца узимани су В. Хауф (преводилац је женско лице, Ј. Ј. — можда Јелена Јов. Димитријевић), Ги де Мопасан, Чернишевски, М. Твен, А. Чехов, Павле Линдау.

Од познатијих личности које су прошле кроз тај период нишке „Слободе“, знам само да су у животу: стари учитељ Тихомир Маринковић (објављивао је своје белешке о Црно-речкој буни, у којој је и сам био један од главних учесника), професор Јован Марјански (преводилац с немачког језика) и Доб. И. Арнаутовић (слао је подлиске као студент у Брислу).

Крај свега обилна рада, прелиставајући данас „Слободу“

човек се не може отргнути утицају да је она ипак израз једног уског круга и да није имала утицај на Ниш, на стари Ниш. Тај Ниш није лако улазио у нови поредак. То је и дало повода за коју жучнију напомену, а нарочито за оштар чланак „једног учитеља“ (у броју 58 — 1889 године). Друга места, вели се ту, имају зграде за гимназије, за учитељску школу, имају грађанске касине, певачке дружине, позориште, читаонице, библиотеке, галерије слика, угледна добра, хумана друштва итд. „А где је Ниш у томе погледу?... Време је да се Нишлије пробуде“.

2 „Стара Србија“

На пет месеца после „Слободе“, 1 јула 1889, покренута је у Нишу и „Стара Србија“, „орган народно-либералне странке“. Први уредник био је Влад. Миленковић, адвокат; излазила је уторником, четвртком и суботом, а штампана у штампарији Д. Валожића.

У првој речи, напомиње се, као главни задатак, „да и ми са своје стране помогнемо, колико се може, да се што пре оснажи и оствари српска замисао, у којој је и претстављена заједница српскога народа“. И одмах, у томе духу, у подлиску је почео дужи и озбиљнији историјски чланак „Ђурађ Кастриотић Скендербег“.

„Стара Србија“ је имала два главна обележја: политичко-партијско и национално-родољубно. Прво обележје је јако истакнуто. Лист је бранио опозицију, која је, у истини, имала у Нишу већину, али утолико била јаче изложена нападима владиних људи. Кад се још има на уму да и „противнички“ орган, „Слобода“, није била „агнец незлобив“ онда су разумљиви силни жучни напади и сумњичења и потцењивања и људи и дела у листу чија је „либералност“ имала своје, нешто уже, значење.

Друга страна, национално-родољубна, брижљиво је негована. Ту су, најпре, прештампавања целих одељака из, тада нове и актуелне, књиге Спиридона Гоцчевића „Стара Србија и Македонија“, али има подоста и нових дописа и дужих чланака о местима у Новој Србији (напр. „Кроз нове крајеве“) и о приликама у неослобођеном Српству (дописи из Старе Србије, „Косово поље“ у бр. 20—22, чланак у бр. 39 у корист настрадале Приштине, „Прилеп и Крушево“ у бр. 52, итд.).

У првој, 1889 год., изишло је 57 бројева (последњи 11 нов.) Од бр. 30 (7 септ.) уредник је Васо Ђ. Коњевић „бивши капетан“. Лист је крајем године сасвим малаксао.

Поновно покретање „Старе Србије“ било је тек 14 септембра 1892 године. Валожићева штампарија била је сада власништво Ђорђа Мунца, и издавање листа њему је поверено. Уредник је био најпре Јанко П. Пилетић (до бр. 4), онда Сава Самарић. Начело: „у борбу за узвишена и патриотска начела просвећеног либерализма у Србији“. Треба знати да је од августа те године либерална влада, и зато сада „Стара Србија“ има чврћи ослонац и одлучнији став у одбрани владине политике и у полемици са противницима у ближој и даљој околини, нарочито са „Слободом“, коју назива „орган нишких санкилота“.

И поред промене владе 1 априла 1893 године, „Стара Србија“ је излазила целе године (после с новим уредником Н. Пандиловићем), а настављена је и у 1894, али тада као „орган независних либерала“, пошто се у вођству Либералне странке јавио расцеп. Последњи број који има Народна библиотека у Београду изишао је 23 септембра 1894.

„Стара Србија“ није много поклањала пажње књижевности и уметности, иако није без прилога и те врсте. Тако, у броју 4 1 године, Мих. Ризнић позива на претплату за своју књигу „Три дана из учитељског живота“, нападајући обилно превођење туђих рђавих романа; у бр. 50 исте године почиње „Ашик-Кериб“ од М. Љермонтова, у преводу Кузмана Т. Стевановића, богослова; у II години излази „Тестамент“, дужа хумореска Мих. Димића; у год. III „Сироче“, одломак из веће приповетке од Косте А. Делинија; било је нешто превода из П. Матераце, један од Е. Марионија — и то је готово сва забава у „Старој Србији“.

Ипак, и поред неуморне партијске борбе, промакао је који чланак и која белешка и о општим приликама у Нишу тога времена, остао који спомен и других страна његова ондашњег живота.

Навешћу само неколико појединости.

Из кратког извештаја о нишкој гимназији из 1888-89 године, види се да је у њој тада било 329 ученика, у седам разреда (осам одељења — први разред био је подељен); било је 18 матураната (положило 16); 28 ученика остало је да понавља, а 2 изгубила право на школовање.

Прве године излагања „Старе Србије“, у Нишу је био и Стеван Сремац. Он је, свакако, сарађивао на листу, али анонимно. Нека политичка прегоњења вероватно су из Сремчева пера, али се ту ништа поузданије не може рећи. У „Старој Србији“ Сремац је само једном поменут: кад је, по молби, за време либерала, премештен у III београдску гимназију. Септембра 24 г. 1892, изишла је о томе белешка, са завршетком: „Наша гимназија губи у Сремцу ваљаног и савесног наставника, а Либерална странка у Нишу једног свог врсног члана“.

У бр. 3 исте године нападнут је Ј. Јовановић—Змај, због симпатија за — радикале. Ту је подгрејан познати приговор као да песник за време Српско-турског рата није хтео доћи у Србију, јер му није дат тражећи чин. Чланчић је несумњиво писао који професор, можда баш и сам Сремац.

У 9 броју исте године, неки професор класичнога образовања покрене акцију за подизање гимназијске зграде, „да буде достојна посестрима величанствене Нишке цркве“. Свакако су из истог пера и неколики чланци „Потребе Ниша“ (од бр. 19). То су: богословија, трговачка школа, виша женска школа и стручне школе, насупрот претераном подизању средњих школа. Тражећи поново подизање гимназијске зграде — коју је, вели, чак и Зајечар добио — додаје: „Човек мора да се постиди пред странцима... кад виде како је нишка гимназија смештена у две механске зграде“.

Ниш је тада имао 5.471 пореске главе, од којих је 3.236 плаћало испод 15.— динара годишње порезе; у округлом броју 20.000 становника. Писац поменутих чланака тражи још и подизање индустрије (фабрику чохе и коже), враћање ђумрука, унапређивање занатства и олакшање грађанима у погледу на огрев.

У бр. 12 год. 1892 јавља се о „Руском кружоку“ (оснивач Јосиф Стојановић, предавач — доцније познат педагог) и похваљује васпитни завод г-ђе Б. Нетовић.

Да школа и онда није била заштићена од партизанства, најбоље сведочи напад на тадашњег управитеља Учитељске школе, Ранка Петровића, „отрованог радикалца“. Анонимни нападач тврди да Петровић (онда народни посланик) о школи нимало не води рачуна, да настава нема успеха, да дисциплина у његовој школи не постоји, да је целу ноћ кафана „Код ослобођења Ниша“ дупке пуна ђака, „а и остале кафане по Нишу“.

У бр. 24, од 29 новембра 1892, донесено је врло интересно писмо из Лесковца од Милоша С. Милојевића, упућено Пироћанцима. „Велико-Србин и велико-либерал“ завршава своју посланицу: *„Живео Краљ Србије, од Белог, Сињег и Јадранског Мора, па до извора Муре, Драве, Алте и Мориша, до Осме и утока Марице. То вам жели потписани са свим лесковачким либералним одбором и преко 200 из других партија“*.

Непомирљиви непријатељи, „Слобода“ и „Стара Србија“, нису дочекали 1895 годину.

3 „Слава“

Годину дана по престанку „Слободе“, нагон „писатељства“ опет је тражио одушке. Почетком 1896, проф. Миливоје Башић покрене часопис „Славу“, „да слави име, језик и дух српски“. Она, дакле, има у првоме реду родољубно обележје, да чува добре наше одлике, а уз њих и друге лепе тековине наше прошлости, и да што боље упознаје читаоце са том прошлошћу, нарочито књижевном. У „Слави“ је Башић први пут почео данашњим језиком препричавати списе Св. Саве и других наших старих писаца, чим је, доцније, тако много задужио и данашњу књигу и данашњу школу.

У „Слави“ се већ среће више књижевних имена: поезију заступају А. Гавриловић и Дим. Глигорић; у прози се јављају, сем уредника, и Светозар Ранковић, Павле Аршинов, д-р М. Лукић; и нишки живот дао је предмета за једну краћу приповетку („Заида-Баца“ од „М“).

„Слобода“ се ослањала на своје политичке пријатеље, на један шири круг, а уз то, као главног удеоничара, имала власника штампарије. Зато се и могла дуже одржати. Исто је то било и са „Старом Србијом“. „Слава“ је, пре свега, имала узан круг рада, имала људи вољних за рад, и леп задатак, али лист са таквом наменом, ни данас, после 40 година, не би могао имати довољан број претплатника за одржавање, без какве нарочите помоћи. И зато не изненађује изјава у последњој, новембарско-децембарској, свесци 1896 године: *„Ово је последња свеска Славе. До бољих прилика она се више неће јављати. Убио ју је немар српскога читалачкога света, још више читаоци који не плаћају“*.

Најзад је уредник, да олакша души, замерио и српским књижевницима: преча им је, вели, „Нада“ босанска него „Слава“¹⁾.

Уреднички одбор „Славе“ чинили су (поред уредника): М. Марковић, директор гимназије, прота Ж. Бранковић, Тих. Миловановић, претседник општине, гимн. наставници Аршинов, д-р М. Лукић, Рад. Агатовић, В. Павловић и Н. Соколовић, и Мића Ивковић, учитељ. Сви су данас покојни.

4 „Градина“

Три године по престанку „Славе“, на нишком књижевном небу јавља се нова „појава“. То је „Градина“. Како је то моја прва озбиљнија књижевна работа, везана не само за Ниш већ и за моју младост, неће ми се, надам се, замерити ако њој посветим и који ред више.

Замислите доба без „Политике“, „Времена“ и „Правде“, и Београд само са једним, често забрањиваним, часописом („Звезда“), доба кад се ћирилицом могло читати, од новијих књижевних радова, само 6—7 годишњих књига С. К. Задруге, једнолико „Бранково коло“, сарајевска „Босанска вила“, цетињска „Луча“ и Матичин „Летопис“ (све далеко и не лако за набављање); укочен сваки политички живот; Ниш претворен у привремену престоницу у којој врш од високих чиновника и политичких људи без политичких права, а у томе „гордоме“ Нишу само један сух канцеларијски службени орган; замислите да се модернизовала друга нишка штампарија (Ђ. Мунца) и да се, у средини у којој се није смело политизирати, скупило коло младих, бујних људи, политички „страдалници“ на почетку свог политичког рада, који су и у књижевним часописима већ неколико пута видели штампана своја имена — па вам неће бити чудно што се, на самом освиту последње године XIX века, у модерну облику, одабране садржине, у завидној техничкој опреми, јавио полумесечни књижевни часопис „Градина“, која је у то доба била једно пријатно изненађење и за целу Србију.

1) Прекор се тицао србијанских књижевника Драгутина Ј. Илића и Љуб. Стојановића и уметника Влад. Тителбаха, као и Јована Лучића, Марка Цара, Лазе Костића, Луја Војновића, Влаха Буковца и др., који су у то доба штампали своје прилоге у сарајевској „Нади“.

Почетна песма у „Градини“ била је из пера писца овога чланка¹⁾; а прва приповетка („Ноћна кукавица“) од великог пријатеља часописа, и мог, доцније свагда верног сарадника, пок. Тадије П. Костића, ондашњег свештеника у Г. Милановцу, чије су приповетке из народног живота („Господа сељаци“ и др.) већ биле стекле признање. Први број углавном су попунили нишки сарадници (одн. наставници гимназије). До душе, површно гледајући и судећи само по потписима, нашло би се и сарадника из Женева (препев песме „Лаку ноћ!“ од Бајрона) и из „Сарајева“ („Омер Карабеговић“), али су ти потписи скривали једно исто лице, јер се на почетку, па и дуго време потом, познатији песници нису одазивали, а читаоци се нису бунили противу стихова дотле непознатих „песника“. Са превођењем је одмах почео, и даље неуморно радио, пок. Тодор Коблишка („Кмет са Стамбол Капије“ — јер је тамо становао), а у првом броју је и један краћи превод из грофа Сологуба, од „Руса“, Милутина Б. Марковића, акад. сликара и наставника цртања.

Круг сарадника ширио се, и „Градина“ је постајала, одиста, све цветнија. Већ други број почео је доносити чланке академика Љуб. Јовановића („Поглед на српску књижевност 1899“); у 4 броју штампана је „Тиха ноћ“, песма А. Гавриловића (потпис * * *), и прича „Осим света“ од Луке Лазаревића (потпис „Лаз“), „Двије жртве“, песма истинског Сарајлије Душана Таминчића, један чланчић Пере М. Илића, и врло нам драг прилог „Иван П. Котљаревски“, од Мостарца Свет. Ђоровића. У броју 5 такође нова имена. Почетна песма „Дечја игра“, рад је младог, обдареног гимназисте Љуб. Симића²⁾, а прва приповетка — знаменита „Нечиста крв“ Борисава Станковића. Тако је, дакле, „Градина“ почела објављивати дело које многи и данас сматрају за наш најбољи

1) Огњарамо те свету, „Градино“ наша мила,
Нудећи који стручак, који мирисни цветак,
У скромну, скромну руку, нема раскошног сјаја,
Ал' доста — за почетак.“

Писцу је био довољан хонорар — подвлада г. Б. Поповића.

2) Љуб. Симић (рођен 4 марта 1880 у Књажевцу, умро 4 августа у Нишу) био је један од најдаровитијих младих песника тога доба и најбољи ученик нишке гимназије. Још као гимназиста писао је у „Делу“ „Б. вили“, „И. искри“ и „Звезди“, а нарочито у „Градини“. 1889, по одличном испиту зрелости, као питомца, почео је изучавати шумарстао у Еберсвадоу (крај Берлина). Тешко оболео, врати се почетком јула 1900 у Ниш, где је и умро. Уредништво „Градине“ издало је, у Нишу, збирку његових песама, 1901 године, са опширнијим чланком о младом песнику.

Стара зграда основне школе у којој је заседавао парламент 1878 г.

Јубиларна зграда у којој је Народна скупштина 1915 г.

роман¹⁾). Ускршња број био је, такође, лепо изненађење: у њему је проговорио и првак ондашње наше приповетке, Симо Матвуљ. Његова „Калуђерска посла“ (данас непозната и многим књижевним историчарима) изишла у три броја, и била крупна добит не само за „Градину“, већ и за нашу уметничку приповетку уопште. У истом броју јавила се и нишка песникиња Јелена („Кузум данум“), и остала и даље сарадник. У броју 9 два нова имена: Авдо Карабеговић — Хасанбегов (песма „У прољеће“) и Милош Живковић („Ускрс“, стара прича), а у 10 уводна је песма Шилерова балада „Херо и Лезидар“ у препеву Боже С. Николајевића. Од даљих прилога вреди поменути цртицу „Просјак“ од Свет. Ђорђевића, П. Лотија „Један стари мисионар“, у преводу С. Миљковићеве, доцније познате наше глумице Цоце (бр. 11—12), причу Данила Живаљевића (потпис „К. Д. Живић“) „Мој кочијаш“, чланак д-р Јов. Васиљевића „Учитель-Тасине песме“ (са седм песама), „Географско-историјске црте из Горњег Поморавља“ од проф. Дим. Марчића, „Царица Милица (одељак из спева „Косово“) од д-р Н. Борића, „Стручно образовање и самообразовање“ од д-р Бакића, „Дон Рамиро, Хајнеов, у препеву Алексе Шантића, итд.

Вредно је истаћи да је „Градина“ доносила и наше историјске документе. Тада је у Нишу, као пензионар, живео проф. Гаврило Витковић, познавалац и скупљач старина, и с његовом помоћи су могле бити објављене и неке краће ствари, а нарочито чувени „Меморандум Кнеза Михаила“ (из године 1841), за чије објављивање има заслуга и ондашње претседништво општине града Ниша.

Уз поезију, упоредно је ишла и проза. Новчане тешкоће почеле су још првих дана. Уредништво је било принуђено да већ на крају трећег месеца опомиње дужнике и прети обустављањем листа. На крају треће четврти дошло је поштрење, а на крају године су укинуте повластице у цени ученицима (дотле су добивали лист у пола цене, т. ј. 5.—динара годишње, а сиромашни одлични ученици бесплатно).

1) Борино пријатељство са „Градином“ није било дуга века. Очекивање добра хонорара за сарадњу није се испунило, и поред најбоље воље Уредништва, и зато, не добивши на време другу или трећу „рачу“, најпре мало одоши, а са трећим наставком би и крај његовој сарадњи.

Фотографија уредништва „Градине“ из 1900 године, стоје: Јеремија Живковић и Милан А. Костић, седе: пок. Светозар Обрадовић (глумица), Милан Банки, сада директор у пензији (уредник) и пок. Тодор Ковчица (сарадник)

Па, ипак, крај свих тешкоћа, прва година завршила се уредно. Изишла су сва 24 броја, било је и додатака, а просечно је штампано по 1.500 примерака. То се постигло напором: бесплатним радом Уредништва чак и на експедицији¹⁾, штедњом на свима странама (лист су савијали и паковали ученици) и, — потписивањем међусобних меница, које су стално расле, место да опадају.

У моралном погледу нисмо се могли потужити. Интерес за лист био је све већи (прва се свеска морала прештампати), број сарадника је растао, а и усмено и јавно признање није изостајало²⁾.

„Градина“ је наставила излажење и новоме веку у 1901 години. Облик је остао исти, само је, од јула, добила уметничко заглавље, од С. Никишића-Лале, учитеља цртања у Нишу, познатог мајстора за украсе ове врсте. Излажење је било неуредније, двоброји све чешћи, а већ се почело претити и изношењем имена дужника. Остали су исти сарадници, а принављао се и који нов (Иван Иванић — Скопље, Драгослав Поповић — Петроград, др. Ариаутовић — Ниш, пок. Живка Влад. К. Петковића — Скопље, Драг. Костић — Београд, Маринко Станојевић — Зајечар). Од јула све до половине октобра био је дужи прекид, а 15 октобра изишао је двоброј (35—36) — последња „Градинина“ свеска. Многи започети радови (на пр. „Роман једног учитеља“, од Е. Амичиса, „Блудни син“ од Чарикова) остали су несвршени; успело се ипак да се заврши „Чикино дете“, једна од најбољих дужих приповедака Тадије Костића.

„Градина“ је престала из два главна разлога: тешкоће материјалне природе биле су све веће, јер је претплата неуведно и купљена и слата; а друго, „главни сарадник“, почетком октобра 1901 године, отишао је у Немачку, на пројекат студија. Тако су се чланови Уредништва разишли и

1) Једини хонорар била је чаша-две пива у Апеловцу, по савршеној експедицији свеске.

2) У јавности се о „Градини“ почело водити рачуна. Једино нас је понекад „закачио“ Павле Маринковић-„Спектатор“, онда министар просвете. У једној полемици са Љуб. Јовановићем (Паја је био у „Звезди“, а Љуба у „Делу“, и нису се трпели), приговорио му је, поводом поменутих чланака о нашој књижевности 1889 г., да је „одшетао у презелену Градину“. Зајам није остао невраћен, али о томе на другоме месту.

ме дочекавши крунисање свога труда (обећану помоћ из министарства), али ипак чврсто везани успоменама на једно идеално доба и — меницама које се годинама отплативале.

У првој години, „Градина“ је имала педесет сарадника, од њих 11 у самоме Нишу. Из већ помињаних чланака видело се да су међу њима и ондашња најугледнија књижевна имена. Уз мушке било је и пет сарадница: Јелена Јов. Димитријевић, Јела Спасићка, Лелосава Максимовић (сада г-ђа Петковић), пок. С. Миљковићева „Цоца“ и Милева Сп. Димитријевић. Ова последња, онда супруга проф. С. Димитријевића, изненадила је анонимно посланим радом, дужом приповетком „Мушко срце“, једном од најбољих у тој години. Даље године објавила је још једну приповетку. Чини ми се да после тих првих лепих успеха Госпођа није наставила рад на књизи, што је штета.

Данас су од сарадника „Градине“ у животу још ова лица: Божа Николајевић, Данило Живаљевић (најстарији), Димитрије Марчић (још и сада у Нишу), Душан Таминдић, Јела Спасић, Јелена Јов. Димитријевић, др. Јов. Х. Васиљевић, Јеленко Михаиловић, Јеремија Живановић, Јов. С. Николић, г-ђа Лелосава Петковић, Маринко Станојевић, Милан Банић, Милан Гајић, Милева Сп. Димитријевић, Милош Живковић, Милош Ђирковић, Петар Илић, Петар Краљевић, Светислав Петровић.

У Уредништву су били: уредник Милан Банић; власник Светозар Обрадовић; чланови: Јеремија Живановић, Тодор Коблишка и Милан Костић.

Јер. Живановић

Поздрав ослободиоцима

Баца основне школе у времену ослобођења Ниша (1877 г.), тада деца између 7 и 10 година, а сада још живи наши ветерани између 65 и 70 година, дочекали су нашу браћу овом дивном песмом:¹⁾

„Добро дошли браћо драга,
О јунаци соколови,
Пет векова ми страдасмо,
Тешке муке претрпесмо,
Ви нас браћо са мегдана
Опростите тешких дана...

Ову је песму саставио био наш Нишлија, учитељ Мита Јоргаћевих.

Песма је врло мелодичне арије (по Шуматовачком маршу) коју и данас можемо о славама и свадбама чути код наших старих Нишлија, кад се раздрагају и падну у домаћински севдах.

Н. А.

1) По причању доктора Јована Богдановића који је као ђак учествовао и ову песму певао.

Стратегисни значај Ниша

*Код Ниша је мала нова Србија 1877 год. вбацила
саверенство и господарство туреко.*

*У Нишу је 1914 год. под сугестијом Краља Петра
I и Краља Александра I, сазрели идеја за ослобођење
свих јужних Словена и за њихово уједињење, за данашњу
јединствену и недељиву нашу малу и велику домовину
моћну Југославију.*

*Из Ниша је 1915 год. пошла Србија са својим
седим Краљем Петром I преко Албаније и мора у из-
нанаство, да се преко Кајмакчалана и Доброг Поља
1918 год. са својим младим Врховним Командантом
Престолонаследником Александром, врати и већим својим
делом прође оист кроз Ниш, ту вечиту раскрсницу:
путева и светске културе и цивилизације.*

*Историски значај открића споменика у нашем
сјајном и дивном гордом Нишу побуђује нас, да у знак
захвалности сенима оних, што падоше у последњем
столећу наше тако мучне и тешке борбе за крст часни
и слободу златну, изнесемо слику епопејских наших
борби од устанка против дахија од Карађорђа и Ми-
лоша и Милана Обреновића до Краља Петра I осло-
бодиоца и Александра I Ујединитеља.*

*Све ове борбе симболички су својене у овом скром-
ном али дивном споменику, који су захвални Нишлије од
најсиротијег до најбогатијег својим прилогом помогли.
Нишлије су дали свој новчић за овај споменик као друг
захвалности оним дивовима и јунацима, који су својим
костима ударили темељ нашој ослобођеној и уједињеној
домовини, а крвљу га залили као чврстим цементом.*

Од најстаријих времена од када се за Ниш зна, он је
имао велики војнички значај. Због тога су још стари Римљани

подигли и провели диван пут од Скадра преко Ниша за Једрене и Цариград.

Ову стратeгичку улогу Ниш је одржао за све време, и до данашњих дана. Један само, ма и летимичан поглед на карту па ће се врло лако и јасно видети овај значај у свима правцима, а нарочито у оним најглавнијим: према северу и југу, истоку и западу. У тим су се правцима кроз дугу историју живота Ниша и одигравали историски и судбоносни догађаји, када је Ниш био пљачкан и рушен и опет подизан.

Како је Ниш био на раскрсници светских путова то је он доживљавао и преживљавао и сјајне и светле и тужне и жалосне дане. Све најезде и Атилине и Хунских и Крсташких војска пролазиле су кроз Ниш. Ниш их примао и нахранио, а све оне су му се одуживале зато већином тиме, што су га опљачкали и рушили или делимично или из темеља. А он се из пепела и згаришта и рушевина ипак подизао и цветао.

Ниш је дакле преживљавао у току од нешто више од две хиљаде година бурне, крваве и страшне догађаје. Али од свих тих догађаја као најважније и најкарактеристичније а у вези са подизањем споменика истичемо: Каменички бој, рат за ослобођење 1876/7, и 1914/15 и 1918. године.

Наменички бој 19^{ог} маја 1809 године

Ово је бој до истребљења. Бој у коме се решавала судбина: бити или не бити. Бој који се по последицама може назвати: наше „мало“, или боље рећи: наше „друго Косово“.

Успеси првих година устанка (1804—1807. год.) могу се сматрати као сјајан пример јединствене слоге и заједничкога рада, у коме су прегаоштво, пожртвовање и истрајност играли врло важну улогу. Али важност јединства рада као да је почело посустајати. А овоме је био једини и само једини узрок: неслога. Али кад се узме у обзир скуп устаничких старешина њихово занимање и однос онда је лако појмити што је са свим природно избила неслога. Јер устаничке старешине до устанка били су већим делом обични људи. „Нека су били раније хајдуци и хајдучке арабаше као што беху: Карађорђе, Станоје Главаш, Јанко Катић, Хајдук Вељко, Младен Миловановић, Петар Добрић. Неки беху трговци, као Стеван Живковић, Миленко Стојковић, Милан Обреновић, Милоје Петровић, а неки виђенији људи у својој околини“.

Карађорђе од свију њих као појвода истицао се био највише. Међутим многи од њих не схватајући значај јединства команде истицаху се хтевши се изједначити са Карађорђем, који је опет хтео и тежио да обузда ову њихову самовољу. И отуда се за време примирја после 1806. изродише распре и оштре свађе. И овако запети односи између старешина постојали су све већи при крају 1808. год. тако да у мало није дошло до међусобне борбе.

Почетком 1809 год. већ се проносе гласови из руског главног стана са доњег Дунава да ће примирје престати и рат отпочети. Због тога се Срби у велико вежбају јер крајем 1808 год. беше заведена редовна војска, те у том смислу настају припреме за рат: у погледу спреме тополивнице за топове, пушке и муницију као и израде утврђења.

Крајем марта руски дипломатски заступник у Београду Константин Родофиникин саопшти Совету писмо кнеза Прозоровског, команданта руске војске на доњем Дунаву да ће Русија почети опет рат с Турском па позива Србе, да и они сада сложио ударе на Турке.

Срби су овај глас о новом рату одушевљено дочекали, јер су се више од године дана одмарали и припремали па због тога су одмах приступили саставу ратнога плана¹⁾.

У том смислу наступило је погађање код српских старешина како да се нападну Турци. Ова наша несретна Српска неслога као да је њаш судбоносни пратилац српске историје.

Једини, који је имао правилно војничко гледиште, био је *Карађорђе*. Његов план офанзиве био је, да се Турци нападају само у правцу Ниша, што је своје чисто Наполеоново гледиште изложио у овом плану: „Више Ниша има добар дервен²⁾, да се може ухватити и тамо у Црвеној Реци други Делиград поставити; а други дервен је више Лесковца на Врање, Бабуна, који води кроз планину десет сати. И тамо би се могао поставити шанац, да би били сигурни³⁾“.

И *штета да овакво, чисто војничко, врло правилно и паметно гледиште не прихватише сви у Совету, него просто донесоше решење да се напада у свима правцима. Ово је и*

1) Годишњаци Николе Чупића XXIII св. „Каменички бој“ од пук. Јов. Мишковића, стр. 139.

2) „Дервен“ значи: кланац, теснац (положај).

3) Повесница Антонија Протића. Споменик Крај. Срп. Акад. XIV, 15.

уарок свој нашој катастрофи у Каменичком боју коју ће поти-
моћи још више и неслога самих војвода пред Каменичким бојем.

Према овоме на нападном правцу према Нишу, као врло
важном, упућено је свега око 11 хиљада бораца: пешака и
коњаника са 13 топова¹⁾.

И само одређивање команданта појединим колонама у
тим разним правцима није наишло на једнодушност и слогу.
Не обзирући се на остала четири правца нас овде интересује
пети правац према Нишу, за чију је војску Карађорђе одредио
за главног Команданта, на несрећу српску, а по наговору
Младенову, његовог љубимца Милоја Петровића, Трнавца²⁾.

Војска, која је била упућена према Нишу, названа је
Нишком војском, и она је пред Ниш дошла не данашњим
друмом преко Топонице, већ старим путем, који је од Дели-
града водио преко: Мозгова, Суботинца, па испод Шуматовца
на Бистрово и даље преко Крупља, Лесковица и Бренице
на Каменицу.

Распоред српске војске и њених утврђења

Каменица са околним местима образовала је Каменичко
бојиште, које према нашем ташком поразу можемо назвати
просто разбојиште, на коме је сва наша војска у шест група
била овако распоређена³⁾: По исказу мештана на Репишту,
Равништу и код Матејевића било је по три утврђења, а сем
тога и на брду Попадики било је некакво утврђење, чији су
се трагови још познавали 1878 године.

На Чегру било је највеће утврђење. На овом положају
с пролећа 1878 године⁴⁾, било је још местимично трагова од
грудобрана, и ако су сељаци прекопали цео Чегар, због сађења
винограда. Утврђење је било постављено на највишем делу
Чегровом, и имало је вид у главном правоугаонику. Фронт
је окренут Винуку, одакле су се нападу надали. Дуже стране
(западна и источна) имале су по 250—380 корака дужине, а
краће стране (северна и јужна) по 50—60 корака. Утврђење
је добро положено према земљишту.

1) Баталка са. II стр. 555.

2) Годишњ. Ник. Чупића XXIII са. стр. 142 од цук. Јов. Мишковића.

3) *Idem*, стр. 143.

4) По причању генерала Јов. Мишковића.

У почетку у овом чегарском утврђењу била је посада
из разних нахија, али на захтев војводе Синђелића, који бејаше
командант у њему, да ова мешавина престане, изведе Добрњац
своје људе из њега, и сем Ресавца буду уведени војници
Ражањске и Алексивачке Нахије. Према овоме цела посада
могла је бити око 2.000 људи.

Бој и његове последице

До Ниша дошла је војска без боја, али је Хајдук Вељко
са својим коњаницима на путу између Ниша и Беле Паланке
имао неког сукоба с Турцима, где је сигурно вршио про-
матрање и сукобљавао се с турским одељењима, која су
Нишу почела у помоћ да стижу.

Кад је Милоје стигао у каменички логор и примио
команду наступио је расцеп код војвода, јер је Петар Добрњац
био и спремнији и чувенији, па је та несагласност била од
штетног утицаја и на сам ток операција.

Илија Ћосић и Милован Кукић¹⁾ причали су, да је по
доласку Милојевом пред Ниш, држан ратни савет, да ли да
се одмах нападне на Ниш, па се у томе војводе нису сложиле,
и тако су остали на својим положајима, изашиљући по околини
мања крстарећа одељења, која су се гдешто сукобљавала с
Турцима и доносила плен. Ово је у истини за Србе изгубљена
прилика (*ocasion perdu*). Да је овде био Карађорђе, он би
свакако ову врло zgodну ситуацију искористио. А извесно
да неби било ни погађања међу војводама.

Тако је то трајало извесно ереме. Међутим су се Турци
у Нишу прикупљали, непрестаним придоласком одељења од
Софије и Лесковца, па су после и они почели Србе да на-
падају у њиховим положајима. До 5. маја²⁾ Срби су већ
одбили три турска напада.

Кад су се Турци добро оснажили, они не само да су
нападали на Србе пред Нишем, већ су почели правити испаде
и у другим правцима. Диверсијама против Гургусовца (Кња-
жевца), а доцније и против Соко-Бање Турци су тежили да
ослабе српску војску код Каменице, у чему су и успели.

1) Гласник III стр. 151 и 153.

2) Писмо Карађорђево кнезу Прозоровском у Влашку (Устанак србски
стр. 116—118).

Најпре оде тамо Хајдук Вељко са својим војницима из Бање и Гургусовца, али се ускоро врати. Затим оде и по други пут, а за њим, после извесног времена, оде и Петар Добрњац са војницима Пожаревачке Нахије¹⁾, сем оних из Млаве под Командом војводе Пауља Матејића.

Сигурно у то време, кад Добрњчеве војске није било на означеном месту, нападу Турци од Доњих Матејеваца право на чегарски шанац, и то пешадија, али Синђелићеви војници испадну из шанца и с великом штетом Турке разбију — прича буљубаша Милован Кукић²⁾.

А Илија Ћоса опет вели: *„После одласка Петрова на два дана, ударе Турци и пешак и коњак и топ на први српски шанац на Чегру, али се у том правцу одбранише.“*

Из овога се види, да су се Турци из дана у дан све више снажили, и једнако нападали: Ово је било фатално за Србе у толико пре, што су се они одашиљањима разних одреда слабили, али су се и све јуначки бранили, у место да су они од првих дана доласка на Каменичко бојиште, одмах извршили напад, или кад то нису учинили, оно бар да су делимично нападали она Турска појачања, која су долазила из Софије и Лесковца, а нарочито ова из Софије, јер су за то и само земљиште и правац дејства били врло повољни: и у тактичком и стратегском смислу.

Решавајући час приближавао се и катастрофа је била неизбежна.

„Турци су и 9. маја учинили испад из Ниша и јаким јуришем бацили се на један српски шанац, да би га заузели, али су их Срби одбили силном ватром, те су се морали вратити с великим губитком у град. Хајдук-Вељко опет успео је да заплени негде на паши 70 коња турских. После овога Хајдук-Вељко је опет дошао с војском на Каменицу, али се врло мало бавио, па са својим бећарима коњаницима и с пешацима из сврљинско-бањског краја, на броју око 800 одабраних војника, остави логор и оде Бању око 14. маја. Ускоро за Вељком изађе (око 16. маја) и Петар Добрњац са 600 све по избору коњика с два шестофунтовна топа и муницијом. Један мемоариста овако, прича о изласку Пе-

1) Баталача II 556.

2) Гласник III 154.

тровних људи из Стеванова шанца: „У оном шанцу на Чегру било је војске измешане од сваке нахије. Једном дође Стеван Синђелић Милоју, код кога су се све старешине скупиле, и рече: *„Побратиме Петре, онај шанац или да чуваш или да чувам, нећу више онаке мешавине да држим“*. Петар Добрњац на то га запита: *„Зашто, побратиме Стеване. Није ли боље да га сви чувамо, него да га један држи“*. Онда Стеван рече: *„Нећу ја тако“*. На то му Добрњац одговори: *„Е, добро, побратиме Стеване“*, па се обрне своје буљубаши Миловану Кукићу: *„Миловане, да одеш и да изведеш све моје напоље“*. Он отиде и изведе, а Стеван уведе све своје унутра, па кад не могаде шанац да попуни својим људима, то уђе сва алексиначка и ражањска војска и тако се попуни. Кад се то сврши, Стеван ће рећи... *оца који сад рекне да је Ниш његов, мој ће Ниш бити“*. А Добрњац му на то одговори: *„Дај, да га добијемо, па нека је твој.“*

Пошто Петар Добрњац остави логор пред Нишем око 15 маја и отиде за Вељком, тобож Вељку у помоћ, чују то Турци, па ударе свом снагом на Чегар, али их Срби одбију и овом приликом. Турци су замишљали, да је српска војска многобројна, кад их је овако сваком приликом јуначки одбила. Али најпосле неки од оних Турака, које су Срби покрстили, претварајући се као добри хришћани и пријатељи Срба, беху пошли са Србима, па сад улуче прилику, пребегну Турцима и кажу им како Срби нису тако многобројни, како се хвале, затим покажу им како су несложни и на који се начин могу лако разбити, обавестивши их уједно о стању у целом српском логору. Турци, тако потанко обавештени о српском логору, одреде дан кад ће срећу покушати. Ово сазна нишки епископ и пошаље човека да јави Милоју. Али Милоје не поверује епископовом веснику, већ га почне псовати и викали: *„Лаже Грк, веру му.“* па га још баци у *зашвор*¹⁾.

И најзад одсудан бој догодио се ускоро, по вероватноћи у среду, 19 маја²⁾.

Тога дана Турци су напали чегарски шанац из Ниша путем преко Преволца, поред садашњег Синђелићевог редута (некадашње Митхад-пашине табије). Пошто су се постројили

1) М. Вухићев. „Каменичка погубиља.“ Ратник, св. јули стр. 984.

2) Гласник III стр. 153.

и Мухамеду помогли, напали су и пешаци и коњаници са великом жестином на шанац, али су са великим губитцима одбијени били. Турци су више пута понављали своје јурише, и на послетку, кад је Србима nestало муниције и кад су Турци својим лешинама испунили ровове утврђења, и преко њих као по равници прелазили, — продрли су у шанац и ту је настала лична очајна борба с кундацима и јатаганима. У том тренутку војвода Синђелић, видећи да се не може у шанцу одржати, упали из пиштоља осталу топовску муницију, и та експлозија разнесе и војводу и све Србе и Турке, који су се ту налазили.

За време док је Синђелић одбијао понављане турске јурише, по причању мештана из 1878 год. војници из шанца на Равништу потрчали су били Ресавцима у помоћ, али их је Милоје сабљом у шанац повратио. То исто помиње и Вук Караџић у својој књизи „Правитељ. Совјет“ (стр. 29).

Ђоса¹⁾ пак прича, да је војвода Пауљ из свога шанца испалио неколико топова на јурише турске, али да је после морао престати, кад су се са Србима у шанцу измешали.

Несрећа српска беше, што је већина коњаника српских била отишла с Добрићем Гургусовцу у помоћ²⁾, јер би они могли успешно нападати Турке с бока при њиховом јуришању, и тако им отежавати напад; а Милоје био је неспособан, а можда и плашљив старешина, те није умео да у одсудном моменту притекне Ресавцима у помоћ, и употреби сврљишке и београдске коњанике, и тако је њихова пропаст била неизбежна: сем неколицине што су с тешким рангама избегли, сви остали у шанцу Чегру са својим војводом Стеваном погинули су јуначки се борећи.

Неки писци³⁾ веле, да је Милоје с посадом осталих шанчева, када су видели, шта је с Ресавцима било, напустили шанчеве и топове, па побегли Делиграду, и да их је турска коњица гонила и многе исекла.

Милован Кукић тадашњи буљубаша Петра Добрићез веле: „да је Милоје храбрио своје људе и полако их довео до Делиграда“).

1) Гласник III стр. 153.

2) Баталака II стр. 566.

3) Вук Караџић (Правит. Совет стр. 39 и Устанак српски од 1806—1310 стр. 120).

4) Гласник III стр. 154.

Неизвесно је, кад је и како наступило повлачење српске војске испред Ниша ка Делиграду, али је вероватно, да то није било одмах чим је пао чегарски шанац. Ово се може извести отуда, што се скоро сви извори слажу у томе, да је целокупни српски губитак био око 3.000 људи, а сам чегарски шанац имао је на 2.000 бранилаца.

Антоније Протић вели¹⁾, да је по његовом знању на Нишу изгинуло 3.200 душа, и да су пропали сви топови и муниција.

Да је српска војска почела одмах да се повлачи, после пропасти Синђелићеве, извесно је, да би било много већих жртава од 3.000 људи, јер су Турци имали коњице. Највероватније је, да је то повлачење настало у ноћ 19 маја и да Турци нису далеко гонили. Сем тога зна се, да је турска војска из Ниша дошла пред Делиград тек 26 јуна²⁾, дакле да нису узастопце за српском војском наступали.

Приликом овога главног боја турска војска бројала је најмање 20.000 људи, док целокупна српска војска тада на свима положајима није имала ни 11.000 људи са 11 топова, јер су Петар и Вељко око 2.000 људи и 2 топа са собом били однели.

Али, и ако су Срби скупо платили своје насртање на Ниш, нису ни Турци јевтиније прошли од Срба у овим нападима, и ако су остали победници. Баталака³⁾ наводи, да је приликом освајања чегарског шанца Турака изгинуло до 8.000. Борба је била упорна, Срби су одбијали више јуриша (по некима пет⁴⁾), а Турци су налетали у маси, и с тога неће се погрешити, ако се узме као вероватно, да су и Турци имали велики губитак као и Срби. Само су за Србе веома тежак губитак били топови⁵⁾, које су или у шанчевима оставили, или у хатном повлачењу напустили.

Последице овога пораза за Србе биле су од огромног штетног утицаја у свима правцима и на свима бојним фронтovima.

1) Споменик XIX стр. 15.

2) Генерал Петров — Војна Россия са Турцима. Томъ II стр. 286.

3) Баталака књ. II стр. 567.

4) Србски устанак (В. Караџић) стр. 121.

5) У Нишкој војсци било је свега 13 топова разних. Од њих два однели Вељко и Петар, три пропала у Чегарском шанцу, а осам у повлачењу ка Делиграду.

Вест о пропасти на Каменици stigла је у Београд 23 маја¹⁾, а Карађорђе сазнао је о томе тек 9 јуна, јер се је од Новог Пазара кренуо 10 јуна, напустивши освајање новопазарског града: пошто је варош већ био освојено.

Тунна Ђеле-Нула

Сећајмо се оних, које
не треба заборавити.

Колико су Турци били кивни на Србе види се из овога њиховога зверскога поступка. Нису се задовољили да само убијају Србе и главе им одсецају, него је тадашњи турски заповедник²⁾ наредио да се за сваку српску главу плати по 25 гроша, да ове главе тадашње турске ђурчије одеру, па одеране узидaju, а одеране коже штављене су и памуком напуњене, па у Цариград послате.

Тако је постала чувена „Ђеле-Кула“, (кула од глава) која и данас постоји поред пута цариградскога, одмах више Ниша, а на левој обали потока Габровца. Овом кулом тадашњи нишки паша мислио је, да Србе застраши, те да се више не усуде помишљати на Ниш.

Кад је Исидор Николић 24. августа 1846. посетио Ниш и разгледао Ђеле-кулу, она је тада изгледала као што слика показује, како је он тада нацртао и у својим белешкама оставио, одакле је и ова слика узета.

Исидор је овако описује: „Кула је четвороугаона, висока је око 15 стопа, а у страни с пута цариградска и у супротној широка је или дугачка 13 стопа и 4 палца; с друге две стране дугачка је од прилике 13 стопа. Има уоколо 56 редова глава, а у сваком по 17, дакле свега 952 главе. Лице куле од цариградска друма и овом супротној има у она 4 одељенија, где стоје главе, од цигала стројене квадрате и у овима налазе се кречом утврђене главе. Кула је покривена ћерамидом, но кров је сад у рђавом стању. У кули, по казивању Нишлија, нема глава, но само с поља у она 4 одељенија са све 4 стране³⁾.

1) Генерал Петров (Война Руссии съ Турцией). Св. II стр. 273.

2) По разним изворима у то време код Турака су били ови заповедници: Шамши паша Лесковачки, Мустафа паша Ђаковачки, Махмуд паша Призренски и Малић-Џинић паша Приштински. Из дунавске војске преко Софије дошли су Исманл Бег Серески са Гушанцем Алијом и Кара Фејзијем. Непознато је ко је од њих био главни командант и ко је наредио, да се изврше она зверства.

3) Гласник III стр. 149.

Такво је било стање Ђеле-Куле после пропасти на Каменици.

Како су узидане главе лицем биле окренуте у поље, то је њихов изглед, на први поглед, чинио страشان утисак, који је према овим мученицима изазивао језу, а према извршиоцима овога неделаног злочина и одвратност.

Ветар је ове лобање шибао а киша и сунце чинили су своје, те се кула, кад се из далека угледа, сијала, као да је била истесана од најлепшег белог мермера.

Благородна душа мештана није могао да гледа ову страшну слику неделаног злочина, те су кршом многе главе поскидане и с нијететом положене у гробама.

1832 године, када је, враћајући се из Цариграда кроз Ниш прошао чувени француски писац Ламартин и видео ову кулу па сазнавши због чега је и како је она сазидана изговорио је ове пророчке речи:

„Србија, на чије ћемо земљиште скоро ступити, сад је слободна... а у скоро ће и сам Ниш заузети. Али тада, кад Ниш падне у српске руке, нека Срби сачувају ову кулу у целини, јер ће она, као споменик, најбоље учити њихову децу, шта вреди слобода једнога народа показујући им уједно, каквом су је ценом платили њихови оцеди“.

Митад паша, као управник Ниша хтео је да сруши овај споменик варварства, али Турци Нишељани својом тужбом у Цариграду, задржали су и даље ово страшно дело, због чега је овај с једне стране споменик варварства и цинизма остао је све до освојења Ниша 1877 год.

Осем свега тога и српска војска исказала је своје признање чегарским јунацима приликом освећења овога споменика, када су сем многога народа учествовале једна чета пешака са једном батеријом пољске артилерије.

Та тужна, али племенита свечаност извршена је 21 јуна 1878 године.

Тога је дана књаз српски Милан М. Обреновић IV освојио Ниша, на челу своје победне војске, присуствовао освећењу споменика и чињеном споменику на Чегру Синђелићу и његовим јунацима, који су пре 69 година на овоме месту за слободу Срба и славу српскога имена изгинули. Топле молитве свештенства и скупљеног народа беху најбољи мелем душама изгинулих јунака; а одједи српских толова на њиховом гробу, што у њихову славу тога дана груваху, беху најјаснији доказ, да је њихова идеја остварена и да су славно покајани.

Беседник¹⁾ који је на њиховом гробу изложио славно дело чегарских јунака и описао њихову трагичну смрт, између осталог рекао је: „Проливена српска крв у почетку овога века уродила је слободом Кнежевине Србије; а у исто време створила је основу за даљу рад. И доиста садашња наша два рата (1876 и 1877/8) само су продужење српске толиковековне борбе, која ће се тек онда свршити, кад се цео српски народ ослободи и уједини.

„Неумрле слике наших изгинулих јунака на оба устанка, заслужују да их се српски народ до века сећа. Они су пали за ону исту идеју, за коју смо се и ми сада бопили; они су изгинули не видећи успеха, а ми смо доживели да извршимо оно, за чим су и они тежили. О, колико смо ми од њих срећнији.

„Наш данашњи скуп на овоме месту, један знак је више, да српски народ уме да поштује своје племените људе. Усред победне славе и усклика од радости, српски владалац са својом војском и народом, сећа се ево, изгинулих српских јунака 1809 год., и одаје им пошту и признање за њихово пожртвовање. Како је то племенисто.

„Прах, што га ногама овде газимо, покрива остатке неумрлог Синђелића и његових јунака; ово земљиште, на коме сада стојимо, покривљено је њиховом крвљу, али и крвљу њихових потомака из рата 1877 год., с овога истог места, одакле је пре 69 година српски топа обарао налетајуће Турке, пуцали су у садашњем рату српски топови против шврдога Вилника. Чегар је видео онда српски пораз, али је сада видео и српску победу. Ресавци су јуначки попадали на овоме месту за ослобођење Ниша, али их је српска војска са својим вишецим Књазом Миланом на челу достојно осветила и Ниш освојила.

„О, свакојна буди блажена сени јуначког Синђелића. Српство ти је благодарно на пожртвовању. Српски народ сећаће се са захвалношћу твага јуначког дела и вечито спомињаће твоје неумрло име.

„Овај мали видни знак доказа је, да и у највећој радости нисмо на тебе заборавили. Српски владалац са својом војском одаје ти, ево, прву пошту и признање за твоје осведочено јунаштво.“

После овога спомена отишли су присутни истог дана пре подне Ћеле-кули, где је такође у присуству Његовога Височанства Књаза, војске и многобројног народа освећена кула и у њој мртве главе српских јунака, и учињен помен палим жртвама; а да њиховим душама лакше буде завршена је свечаност пуцањем из убојних пушака српских војника...

После овога свечаног помена били су још и ова три:

а) 19 маја 1889 год. у знак осамдесетогодишњице, када је приређен парастос а после помена говорио професор Богољуб Тирић, када смо ми ђачићи клечали

1) Јован Мишковић тадашњи ђенералшт. потпуковник и начелник оперативског одељења Врх. команде.

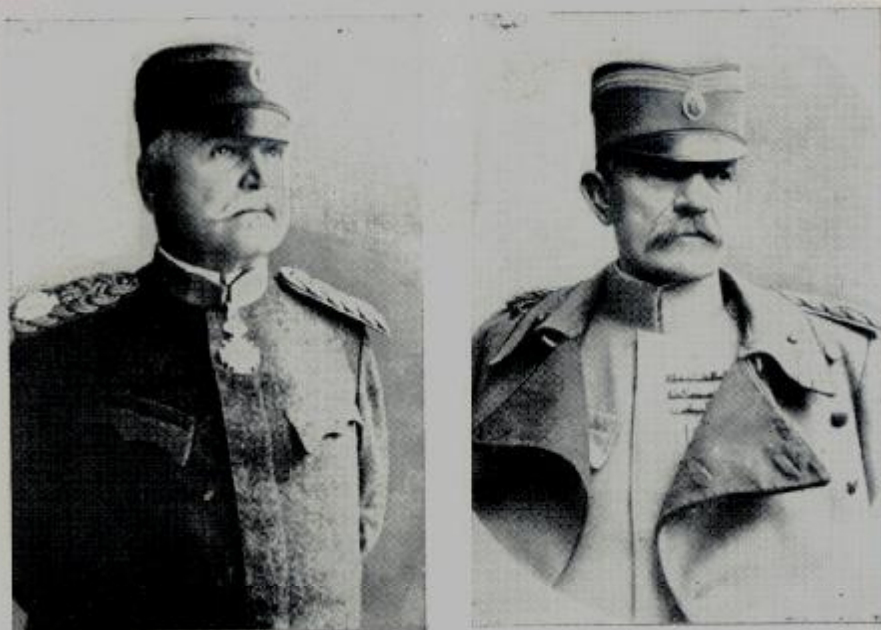
Војвода Пушник

Војвода Бојовић

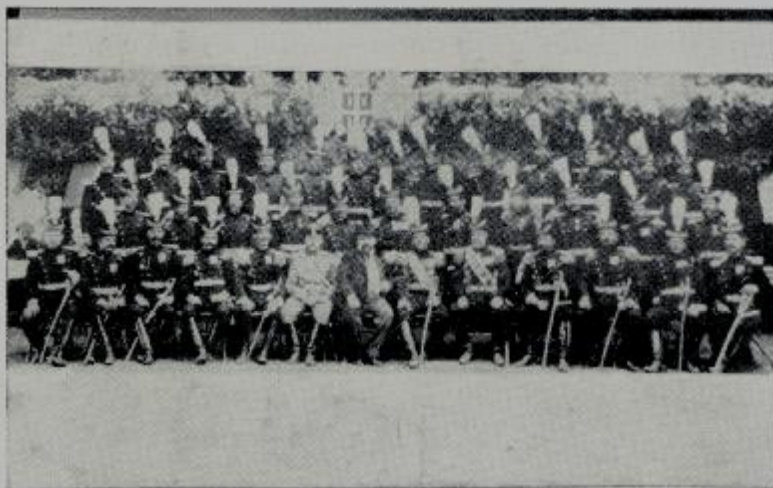

Краљ Александар као Престононаследник са командантима пукова]

Војвода Стеван Степановић

Војвода Мишић

Престононаследник Александар са Руским послаником Хардишвигом са обштинским карај на слави 16. пешај пука Цара Николе* 1910 г.

и плакали заједно са нашим родитељима, наставницима и сељацима из околних села.

б) 19 маја 1909 год. у знак стогодишњице.

в) и 19 маја 1929 год. у знак стодвадесетогодишњице.

Узроци каменичне пропасти

Њих има више а најглавнији су ови:

1 *Прерана српска офанзива*, јер је српска војска тако рано отпочела офанзиву, не сачекавши да руска војска пређе преко Дунава.

2 *Закашњена руска офанзива преко Дунава*

3 *Српски ратни план*. Да је при одређивању ратног плана за овај рат било усвојено Карађорђево мишљење, а не онакво какво је било, добиле би се ове користи: српска војска била би концентрисана на најважнијем фронту стратегијском, па би с јачом снагом, а ослоњена на јаке природне положаје (Куновицу и Грделицу), дуже и успешније могла да одоли навали турске војске, која је Нишу с Дунава и с Косова у помоћ долазила. Сем тога, том би војском, у таквом случају, без сумње командовао лично сам Карађорђе, па би и морал био јачи и рад био снажнији и успешнији. То би вероватно учинило, да се српска војска одржи на тим положајима до прелаза руске војске преко Дунава, када би се и турска војска морала Дунаву повући, и тако би се избегла каменичка катастрофа.

4. *Избор каменичкога команданта*. Што је Милоје, утицајем Младеновић код Карађорђа, био постављен за команданта српске нишке војске, то је пораз убрзало и увећало. Ово постављење осуђују и сви савремени извори наши.

У нишкој војсци налазио се раније прослављени војвода Петар Тодоровић, Добрњац, који је своју храброст и способност био посведочио успешном одбраном Делиграда. Сем тога, велика већина нишке војске била је састављена из људи преко Мораве, из чије је средине и Добрњац био. Он је дакле био и чувенији и старији војвода од Милоја Петровића, Трнавца, новопостављеног команданта нишкој војсци.

Јасно је дакле било, да је ово постављење штетно утицало и на војску и на њене старешине, које се после и на делу показало. Од тога је трпео и морал и јединство у раду. У војсци се одмах створила подвојеност: једни су били

уз Петра, а други уз Милоја, па то се огледало и приликом саветовања и доношења одлука шта и како да се ради.

Отуда су и допрла до данашњег поколења разна штетна мишљења: да је Милоје издао на Каменици, примив од Турака пуну лубеницу дуката; да је Петар нарочито отишао Књажевцу, па и Вељка тамо послао, из освете према Милоју; да овај хотимично није дао људима из других шанчева да помажу Синђелићу, кад су га Турци били напали, јер га је мрзео што је био приврженик Петров, и томе слично причање, које казују и савремени писци и народна предања.

Све пак ово долазило је с необавештености и неразумевања узрока тадашње несреће. Народу је било тешко и морао је ваћи кривица, и тако неки су означили Милоја, а други Петра, према подељености расположења према њима. Међутим узрок несрећи није један. Али је неодлучност и неспособност Милојева узрок, те је несрећа узела онолике размере, што није морало бити, да је способнији командант заповедао пред Нишем.

5. *Оскудица у муницији.* Између других узрока и овај је допринео, да Срби пострадају код Каменице. Неки савременици, па и очевидци казују, да су Ресавци на Чегру одбили неколико турских јуриша, али да су подлегли, кад им је нестало муниције. Ово тврди и један писмени документ из тога времена.

Први и други рат за ослобођење и независност српско-турски 1876 и 1877/8 год.

Драмска радња за ослобођење Ниша састоји се у главном из два чина: из првог чина, или боље рећи, из предигре главне драмске радње ратом 1876/7 год. и из другог чина, или главне драмске радње, ратом 1877/8 у којој ће главни јунак: Народ српски однети сјајну победу над Турцима, доневши на врховима својих бајонета златну слободу својој поробљеној браћи повећањем Србије за четири округа.

1876: После нашег страдања на „малом Косову“ у Каменичкој погибији 1809 године Србији и српству није остало ништа друго него да и даље води тешку борбу за ослобођење своје поробљене браће од Ниша до Ђевђелије и Јадранског мора.

Муке ових робова биле су тешке, патње велике. Малена слободна Србија са својим дивовима и простим вођама из своје средине, из свога народа, напрегла је била сву своју моћ да својој поробљеној браћи пружи братску руку братске помоћи уздајући се доста у своју моћну и велику сестру Русију.

Очи свакога Србина биле су упрте у оне три рођене сестре: *љубав, веру и наду*, и то *љубав* према великој братској Русији, *вера* у Бога, и *нада* у праведну ствар. Са овим мислима Срби су, се, и они слободни и они поробљени, успављивали, о њима су сањали, с њима се будили. Молили су се Богу у цркви, у дому, у пољу да им Бог помогне. Палили су кандило пред иконом свога свеца и на жишку овога кандила загревали су у својим грудима наду и веру за узајамну братску љубав.

Већ ослобођена браћа Србије у антомој Шумадији поручивали су својој поробљеној браћи да истрају, а ова поробљена браћа молили су свенишњег Бога да им већ слободна браћа не малакшу у отпочетом великом делу ослобођења.

Тако настају велике приприме за рат 1876 године. Влада Кнежевине Србије неуморно ради да у неослобођеним крајевима, који беху још под Турцима, дође са оним родољубивим и честитим патриотама у што бољу везу за припремање ка даљем ослобођењу. У исто време с друге стране у вези је и са братском Великом Русијом.

Ниш до 1876 године, када је павнуо први рат против Турака, био је средиште одакле се даље ширила мисао за ослобођење.

Као што се у првом и другом нашем устанку 1804 и 1815 год. припремаху наше војводе и кнезови за заједнички рад на устанку, тако су и сада сви ови одабрани и виђени људи из свих места око Ниша одлучно и истрајно радили на организацији устанка. Они су сада сањали о што скорријем ослобођењу и уједињењу са Кнежевином Србијом не жалећи никаква труда и не презајући ни од каквих жртава.

Наши бодови и очеви причали су нам како се у то време сваког јутра пред излазак сунца код Ђеле Куле могао видети старац са гулама са песмом шугованком, а из саме Ђеле Куле као да се чуо глас: „Устајте живи и осветите нас“.

Један од првих и најватренијих поборника заједнице и организације за подизање устанка за ослобођење био је *Тодор Станковић* као интелектуалац, а *Коле Рашић* и остали као људи трговци, и угледни домаћини.

У циљу договарања и доношења даљих одлука Тодор Станковић и Коле Рашић често су прелазили границу и долазили у додир са Владом Кнежевине Србије у Београду, а пред сам рат 1876 год., и у главни стан Врховне Команде у Делиграду и Алексинац. И оно што су ови људи пуни прегаштства и самопожртвовања учинили за добро свога народа, достојно је сваког дивљења и великога поштовања. А, ми, покољења њихова, њихови синови и унuci позвани смо на првом месту, да са најдубљим пијететом одамо сваку славу њиховим делима и поштовање њиховим сенима.

Тодор Станковић и Коле Рашић са добровољцима заједнички су 19 јуна код Суповца на граници и сутра дан 20 јуна у 4 сата јутром пређоше и границу када је *исаљен први српски топ на турску караулу код Суповца*.

Тада је српска војска пошла ка Мрамору а наши добровољци пођоше да распаљују пожар устанка по селима: Сечаници, Дудулајцима, Бресници, Крајковцима и Биљегу пресекавши главни пут: Ниш—Мрамор—Прокупље између Мрамора и Прокупља¹⁾.

У опште у овоме рату није се могло ништа успети, јер су Турци под Ејуб Пашом само у Нишу имали 50.000 војника а Срби су концентрисали за борбу 47.000 људи и то код Алексинца и Књажевца.

Главномандујући српске војске генерал Черњајев имао је за *главни објект дејства: Ниш, али са правом намером да Ниш пресече са Југа и да се према истоку ка Пироту сједини са Бугарима*. У том циљу Черњајев по објави рата прелази границу, крајем јуна са три дивизије и заузео положаје на Бабиној Глави, која је командовала друмом Ниш-Пирот.

На југу од Ниша није се могло ништа успети, пошто су трупе застале на Мраморским положајима где су биле задржане јаким посадом Турском, јер је Ејуб паша против Черњајева кренуо део посаде из Ниша и дивизију Сулејман паше из Пирота.

1) По мемоарима Тодора Станковића.

17 јула Турци су скупили били већ 65 хиљада војника и базирајући из Ниш кренули су на север према Алексинцу и Делиграду где су биле очајничке борбе из делиградском и ђуниском положају, где се под притиском Турским морало попустити, када се и завршује свака даља борба и закључује мир.

1877/78: Наши људи из још неослобођених крајева занесени родољубљем, а распламћени пожаром страсти за ослобођење, нису престајали, ма и по цену живота да чине све, што се од њиховог патриотизма може очекивати.

Они су и после неуспешног првог рата продужили да раде оно, због чега су се заклетвом пред крстом и јеванђељем обвезали.

Проглас за овај други рат издао је Кнез Милан 1 децембра 1877 год. који је, као и све прокламације за све наше ратове, био са пуно топлине упућен српском народу да ступи у борбу за нашу свету и праведну ствар. А уопште има ли какве светије и праведније ствари од борбе за слободу своје браће и крст часни своје дивне христове вере, за коју је и њен први и највећи проповедник, Син Божији, Христос, и живот положио.

У ово време Турци су имали у Нишу свега око осам хиљада војника. Али то није била довољна снага, да би се могла њоме да поседне цела одбрањена линија начичкана форовима и утарђењима око Ниша.

Већ трећег децембра одмах по објави рата Моравски корпус пуковника Лешјанина, који је био јак 27 батаљона, 8 ескадрона и 36 топова са укупно 16 хиљада војника, кренуо је из Алексинца за Ниш.

При том је један део корпуса под командом пуковника Хорватовића упућен на Белу Паланку и Пирот, да пресече везе Турцима у Нишу са те стране.

Шестог децембра пуковник Лешјанин пришао је Мрамору и скоро без борбе заузео тамошња утарђења, јер су их Турци напустили.

Седмог децембра десет бочни одред Моравског корпуса овладао је јуришом мостобраном код Чечине на Морави јужно од Ниша.

Овим је завршена блокада Ниша са западне и јужне стране. И док се очекивало дејство Хорватовића у циљу даље блокаде Ниша са источне стране пуковник Лешјанин је приступио организацији опсаде са северној страни од Ниша према Виничкој јако утврђеној линији. Кад је завршено са свима припремним радовима за опсаду настало је једанаестог децембра бомбардовање Ниша.

Али снага Лешјаниновог корпуса није била довољна, да се Ниш што пре и заузме. Због тога је требало појачања. И срећом оно је и дошло од стране Шумадиског корпуса генерала Белимарковића, који је и био к Нишу упућен, чим се дознало, да је Софију заузео руски генерал Гурко.

На тај начин пред Нишем се концентрисала пред крај децембра снага од око 30 хиљада људи са 120 топова. Ово је омогућило, да се Ниш потпуно опколи, то јест, да се око њега изврши права блокада и са свију страна.

Ноћу 27 децембра приступљено је опсадној борби против фора Абди паше на јису јужном од Ниша и југо западно од града и после дводневне бомбардовања фор је заузет јуришем.

28 децембра управник Ниша Хаали паша и Командант Ренид паша ступили су у преговоре о предаји Ниша, а сутра дан 29 децембра потписана је и капитулација (предаја) по којој се цела тврђава Нишка са целокупним материјалним предаје, и посада, пошто је обзоружана пуштена је на слободу.

Овом приликом Србима је као плен у руке: 267 топова, 20 хиљада пушака и велика количина муниције преко осам милиона пешачке муниције, а 20.232 гранате и хране у житу и пшеници неколико милиона, који је био смештен у Саборној цркви.

Операције су и даље настављале к југу ради ослобођавања браће у Врању и даље и наша је војска избла и на Косово. Али на жалост она је враћена, јер је по Савистефанском уговору Србији припао и присаједињен само Ниш са целим округом, као и Лесковац, Врање и Пирот.

Овде су на Берлинском Конгресу велике силе на праведну ствар малене Србије удариле велики жиг неправде.

Ниш за време два последња рата

1912/13: Изко је 1878 год. Српска војска Кнеза Милана дошла била и до Косова, ипак велике силе на Берлинском Конгресу не дадоше нам га. Али зато је оно 1912 год. заиста и освешћено од синова и унука оних јунака што 1878 године допреше до Грачанице цркве.

1915: Ова година, а нарочито њен крај, за целу Србију је катастрофалан, за Ниш тужна. Малена српска војска опколена и притиснута са свих страна надмоћним јаким и непријатељским снагама принуђена је, да своју рођену груду земље напусти, и да тражи спасења голој души.

И Албанске горе и кршеви, Албанска блата и мочвари беху једини пут спасења.

Многи и многи од Нишлија још су живи сведоци тих тешких дана, када су и последњи остаци сјајне и прослављене II армије Војводе Степе са болом у души остављали Ниш и његове лепоте на челу са својим седим Краљем, који је тако рећи међу последњима напустио свој горди град Ниш и своје драге Нишлије, који су због својих година, због своје дубоке старости, због своје немоћи, морали остати на огњишту код своје нејаке чељади, да се не би баш то огњиште сасвим и угасило.

Али судбина је таква била. Испред ње се нико па ни Његово Величанство Краљ Петар ни Његово Васочанство принц Александар ни њихова прослављена и победоносна армија, па ни Војвода Степа нису је могли избећи.

И тако Ниш до почетка октобра 1918 год. преживљује тешке дане, али са стрпљењем и вјером у Бога, да ће ипак доћи спас.

1918: И тај спас после ужасних патњи и мука, после pune три године дошао је, јер је тако опет судбина хтела. После Доброг Поља, после епопејских подвига и налета сјајних марш маневара српске војске долином Вардара и Мораве Ниш, Нишлије и околина њихова дочекује васкрсе своје слободе, коју ће им донети Моравска дивизија са својом рођеном децом Моравца и Нишевљана из I и II пука на челу са младим Врховним Командантном тридесетогодишњим Престолонаследником Александром.

Први и други пук Моравске дивизије нису јурили, нису трчали, већ су летели да непријатеља, који се већ pune три године овде беше угнездио, из Ниша просто као ветар одувају.

Судбина је опет наљда хтела да Ниш ослободе баш Моравца из околине Ниша, Лесковца, Врања и Прокупља и саме Нишлије. Десна и лева колона Моравске дивизије, коју су састављали први и други пук са потребном артилеријом, без даха и предаху већ су на својим одређеним правцима: десна Кутимском реком, и преко Нишке Бање и Камаре пише Ђеле Куле, и лева преко Горице и Бубња са којих је полагаја непријатељ већ одбачен и својим заштитничким деловима заузео линију полагаја од Ђеле Куле преко Апеловца, Св. Николе и крајњег изданка Бубња према жељезничкој станици.

И одавде је непријатељ сасвим одбачен, јер су га наше одушевљене трупе гониле и почеле тући његовим рођеним топовима, које су му претели на Горици и Бубњу.

Непријатељ је изгубио главу и безобзирце отступа у главном правцу долине Мораве.

12 октобра непријатељу је ручак пресео у Нишу, јер су га наши храбри Моравци отерали и у 12 часова и 30 минута заузели су Ниш.

Каква опет случајност и сличност догађаја освајање Ниша 1918 године са оним из 1877 год. када је генерал Белмарковић са својим Шумадинцима 29-ог децембра освојио Горицу, с ње почео да туче Ниш артиљеријом и убрзао Халил пашу, да се реши на предају.

Данашње наше младе узданице, који су сада у основној школи или почетним разредима у гимназији не треба да заборава да су њихови родитељи, који су 12 октобра 1918 године имали 14, 15, 16 и више година, а данас су млада и вредни домаћини, са пушком у руци гонили непријатеље баш у оном моменту, када се трупе Гвозденог другог Нишког пука са Горице и Бубња спуштаху под борбом са непријатељем. Исто тако сетимо се са особитом хвалом и захвалношћу и оних наших милих сестара, наших Нишлика, које су такође са пушком у руци или батинама гониле непријатеља према светом Пантелеју исто тако, као они дечади и младићи — њихова браћа. Онима и женским и мушким, који су од њих Божјом вољом умрли, нека је *хвала и слава и сјајан помен* на данашњи велики дан наше прославе откривања споменика. Онима, који су још живи, нека је дика и понос, што се и они данас пред овим спомеником наше вечне захвалности са врелом сузом на образу сећају тога дана, *који је свим Нишлијама свануо као дан Васкрса сјајне и вечне слободе.*

А шта да рекнемо, за оне Нишлије и Моравце, и осталу браћу Србе, који су се пошав са Казмакчалана и преко Доброг Поља и Скопља у непрекидним борбама од двадесетак дана и дању и ноћу, без одмора, и без довољно хлеба дванаестог октобра 1918 године са Горице и Бубња спустили у Ниш, да заједно са овом децом и женама прогнају непријатеље са нашег прага, из нашег великога и славнога града Ниша, града Константина Великог и постојбине славних Немањина.

Наш споменик гледа на све четири стране. Да! То је цела истина. Он гледа данас на све четири стране, као што је Ниш гледао на све те четири стране и 1809 год. и 1876 и 1877-8 и 1912/13 и 1914-18 године. Као што је гледао још пре хиљаду и две хиљаде година од Константина Великог и пре њега на 200 година до данас.

Историја Ниша велика је. Дела палих јунака за крст часни и слободу златну велике су и сјајне. Узвикнимо и данас слава им! као што смо сваком приликом увек при помену њиховом до данас стално узвикивали Хвала им и слава им!

Ви, драге и миле наше мајке, сестре и другарице, Нишлике; Ви, драга наша браћа, другови, и децо Нишлије, и ако су вам очи пуне сузама бола за нашим изгинулим и палим Нишлијама, и осталом браћом, очи пуне сузама захвалности, баш за ову њихову херојску погибију, оне су у исто време и пуне сузама радости и наше вечите захвалности, што смо дочекали ону дивну слободу, за којом смо сви узајамно и тужно прижељкивали: ви овде у Нишу а ми тамо далеко, далеко крај мора, одакле смо вам слали наш топли приморски дах, са молитвом Господу Богу, да вам раскрави вашу смрзнуту душу у грудима и слеђену сузу у оку, да вам ублажи тугу а појача наду, коју сте ви са чврстом вером у Бога Свемогућег, полагали и гајили подносећи и ударце и бичеве непријатељске за нежну вашу љубав, коју сте за нас загревали у вашим нежним од плача, бола и туге изнуреним мајчиним, сестринским и братским грудима.

Не кајте се, драге Нишлике и Нишлије. Трпели сте имали сте зашта.

Плакали сте, имали сте зашта, јер сте дочекали слободу од својих драгих и милих, за које сте трпели и плакали и у души ви у Нишу и ми на мору певали ону сетну и тужну песму.

Тамо далеко, далеко крај мора, тамо је село моје, тамо је љубав моја. И заиста сетније и тужније песме, болније и узбудљивије од ове није било од кад је „света и вијека“. Јер, и ако је она по речима толико проста, а по мелодији толико узвишена, ипак она тек данас својом симфонијом изазива врелу сузу и дубок уздах у свакога ко има душу да је схвати и срце да је осети. Када топовска паљба из оних топова, што 12-ог октобра 1918 год. отпратеше непри-

јашеље у недођим, и звона са наших светиља, наших лепих нишких цркава а нарочито она из Саборне, у којој је једно од звона саливено од једног заплењеног турског топа 1877 године, огласе ошкривање сиоменика, ми драги Нишлије, сакупљени око овог споменика клекнимо са топим и усрдним молитвама за покој душа падлих и умрлих хероја. Вековни сан нашег народа и његова настојања све од 1804 године да се уједини са свом својом браћом, остварен је 1 децембра 1918 г., када је Врховни командант наше војске, Краљ Александар у својству Регента прокламовао уједињење у присуству народних преставника.

4/17 фебруара 1937
Београд

Никола Ј. Арнађеловић
инженерски бригадни лекар
и професор Војне Академије
у Београду

Свет... „оног времена“

Неће још много проћи и за читла један „свет“, начин живота људи „оног времена“ — од којег нас одвајају само неколико деценија — за Ивка, Јорџију и његово кардашко друштво, за све оне у послу достојанствене а у весељу распљасане „еснаф'чоке“ — знаће се једино по популарној „Ивковој слави“ Стевана Сремца и још неким мање познатим књижевним творевинама. Само треба знати да и њихов живот, као и оних из првих редова чаршилија није био без опорости; не много дуг и тако једноставан, како се нама чини и како ће изгледати, нарочито поколењима после нас према поменутих изворима, који датирају из времена кад тај свет почиње нестајати са друштвене позорнице.

Наш живаљ и под туђинском владаваном одрживо је своје битне националне одлике, окупљен око цркве и школе и груписан у сталешким организацијама-еснафима. Дуго робовање и прегежан број туђинаца није, бар у Нишу, сасвим искључио наш елемент из пословног такмичења. Турци су волели „власт и сласт“ — остало је узречица. Користећи се таквом ситуацијом, наши су временом потискивали и истискивали туђинце, који су са најездом Турака продрли у наше крајеве и преузели уносне послове.

Не само занатство већ и трговина били су пре ослобођења знатним делом у рукама Срба мештана, махом поварошених сеоских чорбаџија. Нису то биле само међусобне пословне везе, чије су крајње тачке ослета пословања насеља на сат или два хода од места. Пословне везе простирале су се с једне стране до Цариграда (увоз ондашње мануфактуре), а с друге до Пеште и Беча (извоз сировина и кујунџиско, терзиско-ћурчиских рукотворина).

Гране радности нису биле многе, али пословање строго омеђено. Еснаф је био арбитар да се у сваком послу иде дивизијом свог заната. Чаршиско занимање поред пуне пажње

и великог залагања, није било једино сретство опстанка. Еснаф-човек није се могао замислити без своје куће, њиве и „дојза“.

Варош се делила на махале, а чаршија према груписаним занатским и трговачким радњама. Врсте заната и трговања било је свега десетак. У начину пословања одржавана је традиција: син је наслеђивао оца, а млађи брат старијег. Власништво заједничко, породично — задружно. Радњу је водио, ако отац није био у животу, најстарији брат, уједно и старешина куће. Њему су остали укућани указивали поштовање и његовим се одлукама покоравали. Он је за све у кући и млађе у целој родбини био „бата“ — батке или баја — а његова домаћица — „дада“ (старија сестра).

Еснаф као сталешка организација заступао је не само интересе братства, већ штитио и углед његов. Да се изучи занат ваљало је провести одређени број година, најмање четири, као ученик и седам као помоћник — уз ајлук. Али с једним и другим није се стицало право на самосталан рад и на улазак у ред мајстора — „еснаф чока“.

За то је била потрубила согласност еснафа. После тога помоћник је имао да полаже испит пред целим братством „лонцом“ и наименовање, по положеном испиту за мајстора, пропраћано је посебним ритуалом. Пошто се сви испуљени мајстори прегледом рада увере да је кандидат „испекло занат“ даривали су га и огртали „пиштималем“ (великим убрусом), а он је прво свом мајстору код кога је изучио занат, а онда свима редом почев од устабаше љубио руку и поклањао пет или шест калула најбољег салуна.

Свет тога времена марљив у послу, доследан у одржавању традиција и строг у поштовању неписаних друштвених навика-закона, живео је и једним другим животом, нарочито првих година по ослобођењу, у ком је личност долазила до јачег изражаја.

И сама атмосфера ондашњег Ниша била је погодна за таква расположења. Ваздух је с вечери мирисао на босиљак, калопер и мајкину душицу. Озбиљне чаршвилије, мрка лица и натухтеног погледа у кућама дубоко повученим од улице, укопаним у земљу и заштићеним појасом зеленила пуштали су срцу на вољу. Разблажени и препорођена изгледа предавали су се „убавом живувању“ и „мераку“. Душа је напа-

јана мирисом ђула, очи на цвећу одмаране, а гранато мирисно или родно дрвеће било сигуран заклон од свачије радозналости.

Трајан мир већег дела улица — често ћорсокака без излаза — реметио је по неки чапкун (несташко), који је измакао мајци испред очију или чирак са празним сановима свезаним у „бошчу“ или опет домаћин, који је тобоже случајно, „теке онакој“ — навратио по неки посао, да завири у ненарушени мир кућнег крова.

Живело се од крсног имена до Божића и Ускрса, а ни једино весеље није пропуштано. Друштвени живот био је сведен на дружење најближе родбине. Отићи с краја на крај вароши, од Стамбол до Лесковачке капије, од Жожине до Београд мале, био је читав догађај, а после сваког пазарног дана једанпут у недељи, вајкало се на умор све до наредне суботе.

Али тај живот, једновремено уједначен и експлозиван, у којем није било средине између шкртости и расипања, био је пун својих чари, које су могле бујати само под ондашњим поднебљем.

Иако је Сремац хиперболисао у описивању ових догађаја и на стари Ниш гледао више са прозора „Маргерове кафане“ но из непосредног збивања на Ивковој слави, он је дао личности и део ондашње стварности. Он се с том стварношћу био саживео и често кроз смех и сам горко жалио заједно с њима нестанак ондашњег друговања.

Јунакиња *Ивкове славе*, Дика (по Сремцу — Кева), непосредно пред своју смрт (у разговору који је писац ове хронике својевремено објавио у *Политици*), у својој осамдесетој години, савладана болешћу и привезана за постељу, радо се одазвала и са отменошћу наших старих жена испричала неколико карактеристичних појединости о свету „оног времена“ и друштву Ивковом у које је и себе убрајала.

— Е, мој синко, четрдесет је већ година како је њега престало, а умро је пре своје четрдесете године савладан тешком болешћу, у Бечу где је био на лечењу и где сам га сахранила. Иначе за његова живота свака Ивкова слава била је *Ивкова слава*. Ни једна се није свршила пре седам дана. А код нас су долазили и стари и млади, газде и си-

ротиња и сва ондашња господа. Ивко није био само мерклива, већ признат и виђен човек, чија се реч, што по веле, јела у чаролији.

О слави свет није толико, да испуни све гостинске собе, а Ивко кад види да се окупе гости који никако не излазе он би тада отворио споредне одаје, дао им лавску слзаску свећу и колач са повечерње и све такве госте који не намеравају да остану само један дан, тамо окупио са речима:

— Еве ви колач, еве свећа, славите браћо моја, док вам стига, а подрум исто је онолико вац, колко што си је мој!

Славили смо зимског светог Јована, а тад бејаху омаке зиме, камен и крш од мраза пуца, кијамет, како ми вицамо, а код нас се слегне читав свет.

— Ама тој беше живот! Истина то је био кућеван живот, по куће смо се збирали, а пило се, пило толко да крај неје бија...

Ретко се прзили излети ван вароши до Бање и Сићева, али кад се полазило, није се ишло без бурета вина и пуца кола разног јестива, и ишло се са целом родбином или друштвом. Сећам се тако отишли смо једанпут у Сићево. Уз многе флаше и чутуре, на кола је још с вечери натоварено и буре вина.

— И то буре, еј поголемо! Цел дан песма и пијење. А у вече кад ћемо да се вратимо тек ће Курјак да рекне Ивку:

— Ивко бре, па што направисмо, зар не дођосмо туј да се напијемо од сићевачку воду, много хвалену!

— Јес, море, побратиме...

И одатле врате се с пута чак у манастир да пију воду. А пре тога се пило онолико и од хладне воде Ивку се слоши...

А Курјак ће:

— Е мој побратиме, па зар ти не викам, вода неје ни за у ципеле, а кам ли за у гушу, врни гу...

Живот је то био, дванаест година које сам проживеља са Живком, знам да је био живот. Он је био протуран човек, ради послова ишао је у Цариград и Беч, сауда ме је провео. Један је био Ивко јорганџија, посао је ишао не може боље бити, мало се радило а много зарађивало.

— Тако кад дође јесен, људи накупују, много накупују. И неко од њих, намерно остави да не плати до нашу славу, па ће онда рано да дође и тек Ивку: „Ево прике

послаја свети Јован, да богда да вирлиш“, и све у злато исплати. Дукати остану поред колача и славске свеће, и сви други гости кад наиђу, они пошто поседују и виде на столу дукате, изљубе их и благосиљају да се св. Јован увек тако брине о домаћину.

Веселило се од срца, домаћин се увек старао да задовољи госте. Петог или шестог дана заборави се рачун, онда се истина дешавало, пође гост, а они из куће за њим:

— Е Бог да прости, уздравље, а после подне, слате, извољевајте на ланајију.

Свет на то застаје и смеје се, а после о томе по вароши се задуго прича. Свауда се славило, али нигде као код Ивко.

А после јазњања на тежак живот, са нотом сете ипак се осмехом на уснама, на крају каже:

— Јест, синко, читаше ми туј пре неки дан из онеј наше новине, да је умреја и последњи друг Ивков Смик, а ја се тад насмеја и реко: е, неје, још је један жив, али и он је туј, неће много да прође... Зар је и овој живот, већ од толко време не могу из собе да искочим и видим варош.

Њене су реченице биле кратке, а свака мисао допуњена покретом и изразом. Дубок уздах и дрхтај мишића или нервозан трзај на узглављу постеље, казивали су више од речи. Поглед се увек губио у који од углова собе, препуњене стварима и утрајалим ваздухом. Са сваким отварањем собних врата, талас свежег ваздуха, освежавао је мирис дуња по ивици ормана.

Ту смо очима гледали, како са сваком минутом нестаје не живот једног бића, колко и читавог „света“, времена већ обележеног многим десетинама година, али које су оставиле дубоке и неизгладљиве утиске на јединке тог доба, и оне ма колико да воде и овај живот, иако се сналазе у нашој данашњици, ипак припадају оном периоду када су у напону снаге живеле својим ондашњим животом.

При поласку дуг стисак малаксале старачке руке. Сада старица, та иста жена пре педесет година, била је једна од најгостопримљивијих домаћица. Још увек са много отмености и непосредне срдчности у опхођењу, ганута освеженим мислима, које су препуштене заборавау да би се данас лакше живело, прибира снагу и место убичајеног поздрава, после дугог уздаха, једва чујним гласом изговара:

— Е дете, беше тој!..

И било је... Свет „оног времена“, знатан део чинилаца старе чаршије стварно је престао да постоји већ после рата са Бугарима (1885), иако се многиме век продужио све до наших дана. Еснафску солидарност и заједничке склоности да се и провеселе, пореметиле су са привредним либерализмом настале промене. Потреба за већом зарадом у времену прелаза на новчану привреду, предвојила их је у групе и коначно помutila међусобне односе.

Многи су се почели попреко гледати и једни о другима говорити да тај или онај међу њима „нема ни за два прста образа“. Недовољно упућени у последице које су настајале са меничним задуживањем и које све обавезе преузима жигрант, са застојем послова проузрокованим ратом 1885 г. и због нових терета крах је за велики део њих и поред свег залагања да се извуче глава и свих жртава да се очува образ, био неизбежан.

И тако, не само што су временом нестали чардаци и заборављено како је у данима ослобођења била у Нишу покривена чаршија, на мосту испред тврђаве ћепенци, а испод њега дан и ноћ тандрчући млеле воденице поточаре, већ је исти заборав прекрио и успомене о постојању многих ондашњих чаршилија. Ти чиниоци привредног и друштвеног живота свог времена, чија су имена суграђанима горе среће будила у свести претставе о гомилама све самих блиставих дуката и баснословној вредности укупне имовине, код којих је и поред тежње за богатством била још јача чежња за „убавим живувањем“, (под чим се подразумевала не само душевна распојасаност у дерту, већ и душевна саживљеност са себи најближим и себи равним из чаршије), истиснути су из реда вредних посленика противно њиховој вољи и труду.

Преостали трагови старог Ниша у времену када се на вршљавају шест деценија од ослобођења мало нам могу посведочити о животу, који се некада водио. Настаје и све јаче долази до изражаја нови Ниш са зградама и најамним кућеринама у стилу једноставних линија и са светом другог начина живота и такмичења у опстајању, које није ни у посредној вези са светом „оног времена“.

Ст. Стојничковић

Ношња у Нишу у XVI веку

Једна стара нишка породица
(Снимак из прве половине XVIII века)

Чорбаци Живко, јунак „Ивкове славе“ са женом — Диком (Кевом) седе

Кућа — „оног времена“ — сада музеј

МИЛОВАН РИСТИЋ
директор Мушке учитељске школе
у Јагоднини

ИСТОРИЈА ГРАДА НИША

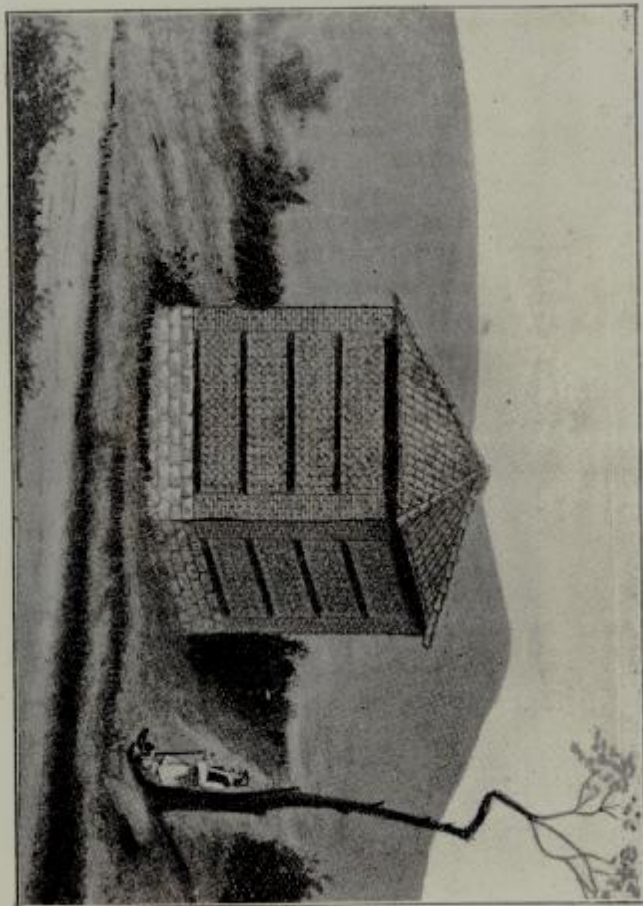
Изабрана на конкурс Одбора
за подизање споменика
ослободноцима

ДРУГИ ДЕО

Садони царног Тере куле

Наредо Теме куле да време младости Турака

Увод.

1. Географски положај. *)

Ниш је велики град, недалеко од места где се реке Нишава и Топлица уливају у Јужну Мораву, у лепом, пространом и плодном пољу, ограђеном са запада Јастрепцем, са југа Селичевицом и Сувом планином, са истока Сврљишким планинама и са севера Грамадом и Црним Врхом.

Као таква ова варош припада сливу Јужне Мораве, и то његовом доњем равнијем делу. А Јужна Морава, као наставак Велике Мораве чини саставни део велике и знамените Велико-Моравске Долине, а ова са Вардарском Долином чини органску и природну целину. Ова Моравско-Вардарска област се одликује централним положајем на Балканском Полуострву и разноврсним везама. Она има уздужну осовину правца север-југ. Ова Моравско-Вардарска долина представља један просек кроз централну област, врло јасан, од Београда до Солуна. Она има велику привлачну моћ чак и на области које су изван сливова ових двеју река.

На север од Ниша, тачније речено од Копаоника и Јастрепца, настаје северна Србија која чини потпуну целину; та се целина назива Шумадијом, која је од XIX века играла најважнију историску улогу.

Слив Тимока са Поречком реком, Пеком и Млавом чини Источну Србију, која је унеколико одвојена од праве Шумадије. Од Ниша се преко преседлине Грамаде слази у басен Сврљишког Тимока и даље на север у долину Тимока.

Али, иако се Ниш налази у једном широком пространом пољу, ипак је приступ њему одлично браћен природним теснацима и клисурама, које су вазда биле добре за саобраћај али које се могу одлично затворити на случај ратне опасности. Тако са севера имамо Делиградски теснац, са истока Сићевачку клисуру, са југа Грделичку клисуру, а са запада Топличку долину.

*) Литература и извори, на основу којих је ова расправа писана, наведени су посебно у напоменама на крају расправе.

Одувек је Ниш представљао једну географску а не само политичку, војничку и верску целину. Он је дакле био чвор, од кога су се зракасто развијале на разне стране друге речне долине и путеви.

Овај централни положај Нишке Области утицао је и на стварање политичких државних јединица. По Јовану Цвијићу, велика југословенска маса, западно од Карпатско-балканског лука и Родопа, у којој није било монголских војничких фермената, остала је дуго времена развијена у племена; конфигурација земљишта ишла је на руку овој разбијености. Једини простор природно повољан за стварање државе и у коме има услова за развитак снажне државе, Моравско-Вардарску удолину, заузеле су византиске војне снаге, сконцентрисане у великим варошима: Тесалоника, Стоби, Улпијана, Наусус и друге.¹⁾

Вредно је утврдити на овоме месту како се Нишка Област простирала и колики јој је био обим у разним вековима историје.

У римско доба територија вароши Наусуса имала је ове границе: на северу граница је секла пут Ниш—Ћуприја, код Нерићевог Хана а граница између територије Наусуса—Ниша и Рацијарије (Лом-Паланке у Бугарској) пролазила је у месту званом Равни код Књажевца; на западу граница је вероватно била код данашње Куршумлије између области Улпијане (Липљана) и Ниша; граница на истоку ишла је јамачно преко Хан Плоче (западно од Беле Паланке); а јужна граница тешко да је ишла даље на југ од изворишта Мораве и Предкумановске Србије, на тој страни је била област Скупи (Скопље).²⁾

О величини Нишке Области и њеном простирању у средњем веку у доба између XII до XIV века можемо закључивати посредно, кад ову жупу упоредимо са осталим жупама које се помињу у то време на Источној Морави. Такве области као целине помињу се: предео Врања, жупа Глубочица (око Лесковца), жупа Топлица, Ниш („Област Нишевска“, „Нишевски Предел“) жупа Знепоље. На западној Морави помињу се ове жупе: Моравице (Ариље), Градац, (Чачак), Морава (близу Жиче), Борач (Горња Гружа), Расина, Заглата, Поморавље, и т. д.

Под српским деспотима (прва половина XV века) предели ови звали су се другим именом „власт“, што ће значити: област, крај, жупа (Смедеревска, Кучевска, Браничевска,

Крушевачка, Рудничка, Лепеничка, Левач, Топличка, Дубочица, Моравице, Ситница и т. д.).

Административна подела у доба владавине Турака била је опет друкчија: велике области звале су се беглербеглуци (вилајети) такви су били: Босна, Румелија, Будим и тако даље. Беглербеглук делио се на санџаке (округе), а санџаци на кадилуке. Вилајет Румелија обухватао је једним малим делом и српску земљу (Ниш је потпадао под Софијски санџак, Штип и Врање под Ћустендилски), а остали део су биле земље на истоку Балканског Полуострва. Некад је Ниш био и под управником косовским.³⁾

По ослобођењу овога краја од Турака 1878 године нишки округ је био целина и делио се на три среза: нишки са седиштем у Нишу, копривнички са седиштем у Прокоповој Кутини, и белопаланачки са седиштем у Белој Паланци. Уредбом од 6 фебруара 1879 године Ниш се делио на ова четири среза: нишки, запаљски, лесковачки и власотиначки. Ова административна подела често се мењала до рата, а после рата образована је Нишка Област, која је све до 1929 године обухватала сливове река: Моравице, Нишаве, Власине и део Јужне Мораве. У ову област улазиле су и мање засебне целине: Висок, Сврљиг, Запаље, Лужница и Голак. — После 1929 године Ниш је постао седиште Моравске бановине, чија је територија много већа и која још и данас важи.

2. Ниш саобраћајна раскрсница и чвор путева.

„Унутрашњост Балканског полуострва је просечена у правцу север-југ и југ-исток великим удолинама које се могу назвати уздужне. Ове уздужне удолине олакшавају саобраћај између дунавских и динарских области с једне и егејских области с друге стране. Најважније од ових уздужних комуникација су: Морава—Марица и Морава—Вардар. На тим двома комуникацијама Ниш је један а Београд други чвор. Као једноставна комуникација и као целина, нарочито је изражена моравско-вардарска удолина. Ова железничка пруга пролази кроз моравско-вардарске области и то готово њиховом средином, и тако има значајан спајајући и изједначајући утицај на становништво и оживљавајући утицај на трговину; сви се путеви овде стичу и живот се концентрише и кондензује дуж ове главне артерије.“⁴⁾

„Све области јужно од Ниша, нарочито оне које су источно од Вардара, су серије тектонских потолина... Најизразитија је удолина Скопље—Овче Поље—Штип—Радовиште—Струмица, која допире до Орфанског и Солунског залива... Пре него што је конструисана железничка пруга у долини Вардара, то је била главна комуникација између јужних и централних области Полуострва. Тако су избегавани теснаци вардарске клисуре. У средњем веку, она је била једина која је везивала византиске области са српском државом. Чак и северно до Скопља, пут средњег века и турскога доба није ишао свуда долином Мораве. Да би се избегла Грделичка клисура, између Ниша и Врања, стари пут се удаљавао од Моравске долине, и од Ниша је ишао долином Топлице у косовски басен; друга варијанта је полазила од Лесковца и допирала до Врања долином Ветернице.“

„У Нишу се од овог одваја други пут који иде долинама Нишаве, Искра и Марице, преко Бугарске ка Цариграду. Завршна је егејска тачка моравско-маричке комуникације Цариград. Због политичког и културног значаја Цариграда овај је пут био један од главних на Балканском полуострву још од римског и византиског доба па до наших дана; то је *Via Militaris* римских интинерера (путоказа), широк насип са каменим мостовима, начичкан варошима са гарнизонима римских војника, са многобројним склоништима или станицама, где се могло преноћити и променити коње. То је *царски пут* наших извора средњег века и наше народно име. Доцније он постаје главни пут Турскога Царства у Европи и зове се *Штамбулхол* или Цариградски Друм. Данас њиме иде железница која везује Европу, нарочито централну Европу и предњу Азију. Зна се од коликог је великог значаја био цариградски пут у плану германског продирања на Балканско полуострво, у предњу Азију и даље.“

„Међутим, почев од последњих десетина година, линија Морава—Вардар је постала важнија за све делове Полуострва, изузев источног. Завршна је егејска тачка моравско-вардарске линије Солун; али једина дунавска крајња тачка за обе ове линије је Београд.“⁵⁾

На северу Београд има географски положај чија је улога од изванредног значаја. На југу тај значај имао је Ниш. И није проста случајност што је судбина ових двају градова, посматрана кроз векове, пролазила кроз сличне или скоро исте обрте. Ова два града имају скоро неке близаначке слич-

ности. Ми ћемо на ту заједничку судбину указивати и на даљим странама ове монографије.

Поред уздужних комуникација, Балканско Полуострво има усека, превоја, чак и долина које олакшавају везе било јадранског приморја са унутрашњошћу Полуострва и Моравско-Вардарском удолином, било Дунава са сливом Марице. Назваћемо их трансверзалне — попречне комуникације. Оне су теже између Јадранског мора и унутрашњости него уздужне комуникације. Ови попречни путеви полазе дакле са јадранске обале. Сви путеви старога, нарочито средњег века, полазили су са ушћа Неретве, од Дубровника, Котора, Бара, Скадра и Драча и избијали су на главне балканске уздужне путеве преко Косова, у Нишу, Врању и у Скопљу. Поменућемо овде само најзначајније. То су скадарско-призренски и драчко-битољско-солунски пут (Via Егнација). Поред њих се нарочито истицао дубровачки друм.

„Крајња тачка на Јадранском мору, са које је полазио пут за Ниш, био је Љеш. Ниш је пак за ово место био везан двама путевима, од којих један води преко данашњег Дубова (срез добрички), Злате, па даље на Медвећу (у срезу лесковачком), оданде преко планинског гребена за Улпијану (Липљан) и даље. Други пут је онај који је Ниш везивао за Јадранско море, односно Љеш, а који је пролазио срцем Топлице. Овај пут налазимо само на једном путоказу такозваној „Пајтингеровој табли“ (из III века после Христа). Он је, по тој табли, ишао од Ниша на данашње Прокупље, затим Куршумлију, Преполац и даље у правцу Јадранског мора на Љеш.“⁶⁾

Овај римски пут прелазео је преко Ниша у долину реке Тимока, и њиме се ширио римски утицај у тимочкој долини. Остатака римске власти у Тимочкој Крајини има много и по њима се може судити о њеној насељености и њеном саобраћају. Главни војни друм који је везивао нишавску долину с Дунавом, ишао је од Ниша, прелазео у Тимочку долину, ишао левом обалом Тимока до Равни, а ту је прелазео на десну обалу и даље ишао низ Тимок, заштићен с обе стране кастелима; пробијао се кроз Вратарнички теснац, прелазео код Грљана опет на леву обалу и идући њоме излазио на Дунав код Прахова. Одатле је ишао поред Дунава на Трајанов мост.⁷⁾

О важности уздужних путева навешћемо овде стручно мишљење познатог нашег географа Јована Цвијића, који о томе вели овако: „Уздужне комуникационе артерије су скоро кроз сва ранија времена имале велики спољни значај као једини

копнени путеви између Истока и Запада, затим су биле главни правци културних и завојевачких кретања на Балканском полуострву.

... Нишко-солунска линија добија превагу над нишко-цариградском. Томе је на првом месту узрок, што је она најкраћа линија, која пролази средином Балканског полуострва и најкраће везује средњу Европу са источним азијским земљама; поменуто је да су теренске прилике повољније, због оскудице правог развођа, но на линији Ниш—Цариград... На послетку, све ове повољне особине нишко-солунскога пута и географског положаја Солуна постају јаче што се он мора многовише од Цариграда користити развитком високе културе у средњој и западној Европи и кретањима која одатле потичу. Зато ће не само нишко-солунски пут добијати превагу над нишко-цариградским, већ ће и Солун, који је и у ранија времена овда-онда у неколико ривализирао са Цариградом, постајати у економском погледу важнији од Цариграда.* *)

I.

Ниш у старом веку.

1. Предримско доба.

На освитку историског доба јављају се на Балканском Полуострву три индоевропска народа. То су: Илири, Трачани и Јелини. Од илирских племена помиње се нарочито племе Дардани 284 године пре Христа. Њихова отаџбина била је на горњем Вардару, Белом Дриму, Косову Пољу и у околини Ниша. Они су били храбри непријатељи Маџедонцима, а доцније Римљанима.* *)

Илири никад нису били уједињени, него су подељени на племена а ова у братства. Зна се толико да су јако поштовали жене.

У ово предримско доба становници су живели понајвише по високим крајевима; тек доцније, у римско време, долине су биле гушће насељене. Страбон, римски писац из првог века по Христу, вели да су Дардани, који код Грка важе као необично прљав и нечист народ, становали у пећинама под гомилом ђубрета, забављајући се свирањем у фруле и на инструментима са жицама. Природне пећине, земнице и сојенице служиле су им за становање. Илирска

села у шумским крајевима, по свој прилици била су оваква: дрвене куће, једна од друге јако удаљене, које се ноћу, а и у снегу зими тешко могу распознати и наћи. За Дардане се каже да су се бавили сточарством и чувен је био дардански сир. Помињу се и груби дардански штофови, сукно од вуне овчије. У њиховој земљи вађене су и руде (гвожђе и т. д.).*)

Источни суседи Илира били су Трачани, такође ратоборан народ. Херодот их описује као лењ народ. Бавили су се сточарством, коњарством и риболовом, а мало земљорадњом и рударством. Трачани су били озлоглашени као тешке пијанице.

Источни суседи Дардана били су Серди, чије је главно место Сердика (Софија), у римско доба постала знатна и велика варош.

Као најранији становници Србије спомињу се моћни и ратоборни Трибали. Херодот, грчки историчар, зна у овој земљи за две реке: Ангрос, који долази из земље Илира, без сумње Западна Морава са Ибром, и Бронгос (Страбонев Баргос, римски Маргус), који се улива у Дунав, по свој прилици Јужна и Сједињена Морава.

Саобраћај са Јелинима на југу био је од великог културног утицаја на ове народе.* *)

Провала Келта, Гала, изазвала је велики поремећај у етнографским односима подунавских земаља. Тада се у данашњој Србији настанило предузимљиво и храбро племе Скордиска. Они су подигли и основали на ставама Саве и Дунава град Сингидунум (данашњи Београд). А по изучнику Томашеку, Ниш (Наисус), Бела Палаика (Ремезијана) келтска су имена.

Као што се види из овог кратког прегледа, Ниш је као насеље, као град, постао врло рано, можда у четвртном веку пре Христа, можда упоредо и једновремено са Београдом. Обадва града, на згодним географским и саобраћајним положајима, на ставама река: Саве и Дунава, односно Мораве и Нишаве, на улазу односно излазу моравске комуникације, јављају се и развијају кроз све векове скоро као два близнаца.* *)

Кад су са Запада Римљани прешли на Балкан, они су прво освојили Македонију (146 године пре Хр.), па тек из ње почели своја освајања на север. Они су победили и Скордиске и преселили их у Панонију.

2. Доба Римљана и сеобе народа.

Нови освајачи, Римљани, извршили су нове промене на Балканском Полуострву у војничком, у политичком и у културном погледу. Они су извршили и нову управну поделу. Мезија је била нова област у некадашњој области Дардана, Скордиска, Трибала и Меза. У доба цара Диоклецијана (284 до 305 године по Христу) извршена је промена у управи. Кад су Римљани изгубили Дакију с леве стране Дунава, образовала се јужно од Дунава „Нова Дакија“ доцније подељена на две провинције: Дакија при обали (Дација Рипензис) и Дакија у унутрашњости (Дација медитеранеа). Ова друга налазила се око Софије, Ниша и Ђустендила.⁵

Римска војска постајала је постепено погранична војска, а ислужени војници добивали су земљу, стоку, робове и семе за усева, и отпочињали свој колонизаторски посао. Постепено у римску војску улазе сем правих Римљана и варвари, странци, из илирских крајева. Из ових пограничних покрајина потицали су многи цареви; тако је из Наисуса (Ниша) водио порекло и знаменити цар Константин Велики. Константин је нарочито доцније обратио пажњу на Ниш као своје родно место и украсио га. Ниш је онда био лепа, богата, украшена, добро насељена и утврђена варош. Лежао је на десној страни реке Нишаве а могло му се прићи са свих страна.

Константин Велики био је римски цар у времену од 306 до 337 године. Родао се у Нишу од оца Константина Хлора, римског војводе, пореклом Илирца, који је доцније као савладар Диоклецијанов владао у Британији и Галији, и од мајке Јелене, ваљада још из младости тајне Хришћанке. По смрти његова оца у једном британском граду (306), британске римске трупе прогласиле су за цара младога Константина, одличног ратника. Доцније су настале борбе око престола и Константин је успео да савлада своје противнике захваљујући потпори хришћана. Доцније је издао у Милану чувени Милански указ о слободи хришћанске вероисповести у целој Римској империји (313). Но и после тога догађаја Константин је продужио борбе са својим противницима, па је тек од 324 године после Христа Константин завладао целом огромном римском царевином. Од те године развио је он своју велику радиност тако судбоносно по римски свет.

Од светско-историског значаја је био пренос престонице из Рима на Босфор у Визант (330). Ту је он створио нови

град раван староме Риму. То је нови Рим као супротност многобожачком Риму, и по њему та нова варош добила је име Константинопољ. Кад је пропала западна римска царевина, онда је Константинопољ (словенски Цариград а турски Истанбул) постао центар источне римске државе и као такав остао кроз цео средњи век. Константин је своју децу покрстио а на смрти и сам примио Хришћанство. Због свих тих дела хришћанска црква је њега и његову мајку прогласила за свеце.⁶)

Римске вароши биле су врло напредне. Најјача је била римска колонизација у приморју Јадранског мора и у оном војном пограничном појасу поред Дунава. У крајевима Наиса (Ниша) и Ремесијане (Беле Паланке) сведоче варошка имена да је насељење било војног порекла. Александриски астроном и географ Птоломеј у свом великом географском спису о онда познатом свету (140 године по Хр.) спомиње Ниш као једну од главних вароши у Горњој Мезији. Међутим реч Наисус није римско име, него су га Римљани затекли. Из римских натписа, који су нађени у Нишу, знамо да је у почетку трећег века по Христу ту била једна војничка ергела, и да се на Нишави или на њеном ушћу налазила једна флотила.⁷)

Јасно је да је Ниш и сва његова околина била под великим и трајним утицајем Римљана и њихове културе. Ово је имало пресудан утицај на потоњи живот и судбину његову. Материјални трагови те културе (зидови, бедеми, цигле, калдрма, мостови, водоводи, путеви и т. д.) су се кроз векове налазили и преиначавали од нових и нових освајача.

На југу је била снажна грчка култура која се више ширила по приморју Јадранског мора и његових обала а мање по унутрашњости полуострва, јер су Грци били претежно поморски народ.

Најновија археолошка ископавања, што их је предузело Музејско друштво и Градски музеј у Нишу, дају нове податке о животу ове области у старо римско доба. Тако у самом Нишу откопава се стари римски мост на Нишави и богате гробнице четвртог и петог века по Христу. У Јагоданмахали откривена је некропола старог Ниша. Пронађене су четири старе хришћанске цркве, један велики маузолеј и 43 гроба и гробнице; нарочито су лепе и раскошне гробнице зидане за време цара Валенса (364 до 379).

Сем тога на четири и по километра на путу за Нишку Бању у близини села Брзи Брод нађено је римско насеље

из шестог века, насеље великаша и властеле, по свој прилици летња престоница цара Константина. У самој Нишкој Бањи откривено је велико римско купатило дужине 10 а ширине 5 м.^{7*})

Граница између римске, латинске, и грчке културе почињала је од вароши Љеша на Јадранском мору, па је ишла кроз планине између вароши Скупи (Скопље) и Стоби (данашње Градско), затим је обилазила (Наис) Ниш и Ремесијану са њиховим латинским грађанством, док су Тустендил и Сердика, заједно са пиротским крајем, припадали грчкој области.

У економско-привредним односима на Балканском полуострву опао је пастирски начин живота, а земљорадња се почела ширити и развијати све више и више. Од великог значаја било је код Римљана и рударство и са њим у вези одговарајући занати. Зна се, на пример, да је на Илирикуму (Балканском полуострву) било четири оружнице, радионице за израду оружја. Једну такву радионицу оружја имали су Римљани и у самој Нишу. По томе је дакле Ниш био нека врста арсенала.⁸⁾

Од другог века по Христу римска држава је почела опадати. Ово се показало у све јачем опадању становништва. Сем тога велику штету су наносиле провале туђих народа: први римски цар који је пао у борби са варварима био је Деције. Затим навалише Готи на Солун (267), али их римски цар Клаудије жестоко потуче код Ниша (269 године по Хр.). Ниш је дакле у ово римско доба доживео једну велику и знамениту битку. Он ће од сада често бивати важно место око кога ће и испред кога ће се рвати и клати разни народи и ломити разни туђи утицаји.⁹⁾

Нову опасност донела је навала народа из унутрашњости Азије која је Европљане први пут упознала с турским коњачким народима. То су били Хуни.

Граница између источних и западних земаља ишла је после 395 године средином кроз Илирик од Которског залива према Београду. По тој подели: Горња Мезија, Дарданија и Превалис припале су источној држави, а Далмација и Панонија западној. Последице ове пограничне линије осећале су се кроз целу историју.¹⁰⁾

Одмах по извршеној деоби 395 године задлали су источној држави велике бригае Визиготи под краљем Аларихом, продревши чак у Пелопонез (396 године). У првој четвртини петог века доселише се Хуни на средњи Дунав. Атилијине чете

освојише неких 70 градова, затим опљачкаше и разорише ове градове: Сингидунум, Виминациум, Наис после жестокога отпора и страховитог покоља, Рацијарију, Сердику, Филипопољ и друге. Хуни се појавише у близини мореуза. Мир је купљен великим новчаним жртвама. Атила је захтевао да му се уступи дунавски крај до вароши Свиштова и Ниша. Стара граница је, истина, била одржана, али Горња Мезија од тога доба остала је пушта земља, која више није доживела полета под римском владавином.¹¹⁾

Године 441 напали су Хуни на Византију и освојили знамените римске вароши Београд, Костолац и Ниш. Мир који је после овога рата закључен са Атилом није донео балканским провинцијама готово никакве користи, а град и помор, који су одмах затим настали, само су још увећали беду. Изгледа да је овога пута још остао Дунав границом између хунске државе и Византије. Али када је, наскоро после тога (447), Атила понова напао на Византију и освојио градове Ниш и Софију, добили су Хуни, и ако на кратко време, и неке крајеве на десној обали Дунава. Срећа је за Византију била, што је ускоро после тога Атила завратио на западно царство и што је, у великој битци на Каталунским пољима, разбијен (451), те је сила Хуна била за неко време заустављена. Године 453 умро је Атила, и Византија се ослободи својих непријатеља.

За доба цара Јустинијана Првог (527—565) Византија је била предузела офанзиву на све стране царства. За време ових пограничних ратова створиле су се и образовале у хемским земљама читаве шумске пустиње, као што су биле у доба пре римског освојења. Наис је био скоро сасвим напуштен. После рата са Атилом (448) од Сердике до Виминациума налазиле су се само рушевине и згаришта. Византиско посланство нашло је Ниш скоро разорен и пуст; у граду не беше тако рећи ни живе душе и посланство је једва нашло згодно место за преноћиште. На пространом пољу око реке, која град с југа оптицаше, беласали су се костури поубијаних становника.¹²⁾

Цар Јустинијан је, за време прве половине своје владавине, дао подићи масу утврђења за одбрану. Писац Прокопије набраја 80 утврђења на Дунаву и 370 тврђавица јужно од границе све до у Грчку. Тада су обновљени Сингидунум, Виминациј и Наис; у крају Наиса обновљено беше седам а 32 утврђења изнова подигнуто. Све те тврђаве за одбрану

имале су мало успеха. Није било људи да их бране... На доњем Дунаву завршавала се сеоба германских народа, а отпочињала сеоба Словена.¹³⁾

Словенске провале преко Дунава спомињу се први пут под царем Јустином Првим (518—527), а још више приликом ступања на владу цара Јустинијана. После 548 године појачали су се напади Словена. Тако 549 године прешло је 3000 Словена преко Дунава, Балкана и Марице и продрло до обала Белога мора, па се вратило. Када је војвода Герман у Сердики прибирао нову армију да крене с њоме у Италију, појавила се код Ниша словенска војска, већа него све раније, са намером да опколи Солун и суседне вароши. Али овај поход на југ Словени не изведоше него само прокрстарише кроз брдовите крајеве полуострва до у Далмацију.¹⁴⁾

Ускоро затим на истоку се појавио нов турски номадски народ, који је полако продирао уз средњи Дунав. То су били Авари (Обри). Аварска војска, коњица, није ишла кроз планине преко Ниша и Софије, него низ Дунав до Добруце.¹⁵⁾

За владе цара Ираклија (610—641) Византија је ратовала на истоку са Персијанцима, а на Балкану није скоро ништа рађено. Слободни Словени са доњег Дунава могли су лако прелазити, пљачкати и освајати на Балкану. Византиски градови падали су један за другим Словенима у руке. Онда су освојени Београд и Костолац, Ниш, Софија и Анхијал. Византиско становништво, остављено само себи, бранило се како и колико је могло. После безуспешне борбе оно се повлачило у планине и у теже приступачна места, или је избегавало на југ у утврђене градове, особито у Солун. Поља и равнице остајале су пуне, и ту пустош почели су у ово доба постепено насељавати, у источним крајевима слободни Словени, а у западним крајевима Балканског полуострва аварски Словени.¹⁶⁾

У то бурно време, у седмом веку после Христа, спустили су се Словени и јужно од Дунава у провинције које, већ одавно, беху ненасељене. Читаво насељавање, по свој прилици, било је завршено половином седмог века; касније дешавала су се само поједина померања. Главна струја словенске колонизације разлила се преко Горње Мезије и обалске Дакије у унутрашњост Македоније и даље на југ. Друге поворке пак кретале су се у Далмацију, дуж старих римских путева од Науса, у Лис и од Сирмија у Салону и Нарону. Јачина словенске колонизације и мешавине са старим ста-

новништом види се из топографске номенклатуре, то јест назива места. Највеће промене биле су у Горњој Мезији, у унутрашњости Македоније и у унутрашњости Далмације. У Горњој Мезији није се сачувао ни један једини римски назив вароши. У Дарданији су се нека античка имена са гласовним изменама одржала чак и до данас, као на пример Наисус (Ниш), Сердика (Срјадец), Скупи (Скопље), Улпијана (Липљан) и т. д.¹⁷⁾

II.

Ниш у средњем веку.

1. Доба византиске и бугарске власти.

Од свога досељења па за неколико векова словенска племена нису могла створити велику и моћну државу. Њихова моћ и способност за то још беху слаби. Векови су скоро протицали у њиховом прилагођавању ка новом животу: земљи, клими, привреди, вери, обичајима и т. д. Дуго времена били су Словени издељени на много малих племена, која су убрзо доспела под привидну или праву врховну власт онда још јаке Византије. У унутрашњости полуострва, далеко од мора и од Дунава, простирала се област првобитних правих Срба. То су крајеви на Лиму, Горњој Дрини с Пивом и Таром, на Ибру и Западној Морави. Међутим остала су нам непозната имена оних словенских племена која су заузимала простор између града Раса и Сердике.¹⁾

Све до 1204 године била је прва политичка и војничка сила на Балканском полуострву Византиско Царство. Оно је сваком приликом истицало своју врховну власт над хрватским и српским владоцима, који су, тобоже, од времена Ираклијева били цару у свако доба потчињени и покорни; али облик тога врховног господарства чешће се мењао, а за неко време nestало га је било сасвим.²⁾

Поред Византије моћан народ беху Бугари који су, од 679 године, населили крајеве између Дунава и Балкана.

Каква је била политика Византије у раном средњем веку?

Од седмог века, за време трајања њихових ратова с Арабљанима, ограничила се политика византиске државе према балканским земљама понајвише на дефанзиву. Тада су се сви велики политички покрети у овим земљама одигравали изван византиских граница, у Подунављу.³⁾

После Византије друга сила дакле била је Бугарска. Бугари су турско-татарског порекла, и, као скоро сви монголски народи, показивали од првих дана моћ и способност да подвлашћују друге народе и да образују једну јаку војничку државу, која се одржавала не на културним и привредним темељима, него чисто на војничкој снази. Нарочито у IX и X веку Бугари су успели да створе државу великог обима и снаге. У њиховој власти била је на западу и цела Тимочка Долина. Чак је и ондашња српска држава у IX веку за кратко време и сама потпадала под бугарску власт (924—931). По грчком писцу Порфиригениту границе ондашње Чаславове државе биле су овакве: „на истоку је српска граница допирала до Раса, а на северу до Рудника а можда и до Саве“.⁴⁾ Ниш дакле није улазио у састав српске државе у 10 веку, него је био седиште византиског стратига (војног управника), који је кроз IX, X и XI век имао власт и над суседном облашћу Топлицом, у којој је био главни град римски Хамеум а у ово време по грчком називу Комплос.⁵⁾

Кад је пропала бугарска држава 971 године, онда је у Нишу као и у осталим деловима завладала опет Византија. Из овога се види да је Ниш често прелазно из једних у друге руке.

У доба Самуиловог Македонског царства (976—1018) мења се власт и утицај понова у Нишу. „Самуилова држава простирала се од Срема до близу Солуна и од Црнога до Јадранскога мора и Неретве“.⁶⁾ Ниш је дакле улазио у састав ове нове словенске државе, али и о тој владавини не знамо много.

Кад је пропала и ова држава под ударцима Василија II и обновљене силе византиског царства, онда је и Ниш понова променио свога господара. Сад су Грци понова господари целог Балканског полуострва па и главног моравског друма са Нишем.

После 1018 године опасала је била византиска област српске земље са три стране, од Призрена до Београда и Срема. Тако се, дакле, некадашња драгоцену заштита претворила у тешку превласт која је много тиштала. На место старог пријатељства јавља се мржња, а сваком приликом распаљује се борба за слободу, да би се збацио грчки јарам.

У то доба код Срба је било два средишта са две династије: једна у приморју, Зета, а друга у унутрашњости, Рашка. Средиште источних области беше долина реке Рашке

до данашњег Новог Пазара са тврђавом Расом, по коме се и област прозвала Расија, Рашка. Од краја XI века продирали су ови источни Срби неуморно преко византиске границе. У време цара Манојла нападали су у правцу пута који води од Београда преко Ниша за Цариград. Српски удео кнежеви завладали су у то време планинама између градова Раса и Ниша на земљишту нишке епископије. Због њиховог четничког ратовања све су више остајали пусти погранични крајеви. Владаоци из династије Комнена су пресељавали масе заробљених Срба у друге крајеве.⁷⁾

У половини XI века јавио се устанак у Бугарској (1040—1041), у којој се Петар Делан издавао за сина погинулога цара Радомира. Он се кренуо од Београда и Браничева на југ преко Ниша за Скопље у намери да нападне на Солун, али овај покушај пропаде.

Године 1073 плануо је понова устанак и на челу се истакао Ђорђе Војтех у граду Скопљу. Они позову зетскога кнеза Михајла да им помогне. Он им посла сина Бодина са војводом Петрилом. У Призрену је био скуп устаника, који су извикали за цара Михајловог сина Бодина. После тога настану војне операције. Устаничка се војска подели: Бодин удари на север према Нишу, а Петрило у јужну Македонију. На северу је устанак био свугде успешан, јер су сви „Словини“ у овим земљама пристајали уз устанике. Али војвода Петрило би потучен на југу код Костура и једна византиска војска поседе Скопље. Онда је Бодин морао, у децембру, по снегу јурити натраг од Ниша, и био је потучен и заробљен код данашњег Пауља на Косову. На тај начин и читав покрет устанички би угушен у току само неколико месеци.⁸⁾ Као што се из овога види, и у овом чисто војничком покрету Ниш је био једна основа за даље стратеско продирање низ Тимочку долину ка Видину и Подунављу. Овакву судбину Ниш ће имати скоро кроз векове. Јасно је дакле из овога, да Ниш није припадао зетској држави Михајла и Бодина; на њега ће тек доцније, после 100 година, бацити око Немања из Рашке.

Од XI века Дунав постаје гранична река између Византије и Мађарске, и стога Београд и Браничево добивају нарочити значај као главна места на државној међи. Према Београду, који је био византиски, Мађари су са планом основали и утврђивали нови град Земун.⁹⁾ „У целом XII веку Мађари развијају живу офанзиву према областима севернога

Балкана, хотећи да отуда потисну Византију¹⁰) У ту борбу улазе и Срби из Рашке а њихово уплетане у те размирице је нарочито живо у доба Немањића.

Угарска је, у то време, у XI веку постајала све моћнија држава. Њени суседи у Срему били су Грци; убрзо су почели погранични ратови и мађарске провале на цариградском путу. У тој великој борби српски велики жупани били су природни савезници Мађара против Грка.¹¹)

Непријатељство између Византије и Угарске трајало је и за време Цара Јована Комнена (1118—1143), који је прешао у офанзиву. Мађарске су чете пљачкале чак до Ниша и Софије (1128). Али је цар Јован победио Мађаре. „Последњи цар византиски, под чијом је владом цариградско царство била велика сила био је Манојло Комнен (1143—1180). Он је имао често борбе и са Србима, који су из Рашке тежили за независношћу... Излазне тачке одакле је цар кретао у бој противу великих жупана беху поред других и Сердика и Ниш. Бојишта беху код Раса и западно одатле до Таре. На крају се јасно опажа, како се византиска граница повукла од Раса све до у близину Ниша“.¹²)

Као што се види, за владе цара Манојла Ниш је био врло важно војничко средиште и стратeгиска база за операције и противу Срба и противу Мађара. Крајем XII века представљала је нишка област гранични предео византиске политичке и културне области. Ниш је несумњиво био и саобраћајни центар тога доба. Сем тога у Нишу је и даље седео епископ као старешина нишке епархије, која је од X до XIII века била, у главном, у саставу охридске архиепископије. По хрисовуљи византискога цара Василија II од 1020 године, нишка епархија је обухватала поред града Ниша још и крајеве око Беле Паланке, Прокупља, Топлицу и данашњи Сврљиг.

Године 1149 кренуо је цар Манојло лично на Србију да да казни Србе, и продро је до града Раса опустошивши му читаву околину. Заробљене Србе цар је дао преселити у околину Софије и друга места. Али, идуће године, 1150, Срби се више нису борили сами са Манојлом, него су добили помоћи од Мађара. Тада је цар Манојло кренуо из града Ниша преко Лугомира чак на Саву и на Дрину, и у томе походу Грци су потукли Србе и њихове савезнике. У грчким изворима тога доба моравска долина звала се на грчком језику речју „Дендра“, што одговара потоњем словенском изразу Шумадија.¹³)

Сем тога зна се, да је у доба Манојлова ратовања с Угрима 1151 године дука (војвода) Београда, Браничева и Ниша био Андроник, потоњи византиски цар.

Године 1162 ратујући понова са Србима у Ниш је стигао с војском лично сам цар Манојло.¹⁴) Према византиском писцу Кинаму, цар Манојло је продро чак до Сирмиума (Сремске Митровице) и тамо је одузео раније заплећену руку светитеља Проконија, заштитника града Ниша, и вратио је осталим светитељевим моћима које су лежале у Нишу, одакле су је Мађари били упљачкали, кад су 1072 године били једном продрли до Ниша. Зна се да је у Нишу и његовој најближој околини владао велики култ према овом хришћанском светитељу, те је овај Манојлов подвиг изазвао велику радост код тамошњег становништва.¹⁵)

„У доба крсташких похода (крајем XI и током XII века) северни крајеви били су слабо насељени. На простору између Дунава и Ниша, по ондашњим писцима који су описивали ове походе, простирала се пространа и густа шума („Силва Булгарие“). Вилхелм Тирски прича, да је држава (Византиска) намерно одржавала пустоши дуж друмова; никоме није било допуштено крчити шуме и жбуње, те се онде насељавати, јер су Грци у тежини путева и непроходности густижа имали више заштите против непријатеља него у својим рођеним трупима. Срби су сматрани, како се види из причања крсташа, као дивљи и разбојнички народ; тек крсташа трећег похода одзивају се о њима пријатељски и са симпатијом“.¹⁶)

За време првог крсташког рата (1096) најгушће гомиле крсташа пролазиле су кроз Угарску преко Балканског Полуострва за Цариград. Пролазећи кроз те крајеве они су се борили са староседеоцима. У тим борбама погинуо је стари војвода Готије. Најзад су стигли у Ниш те одатле у миру одмарширали даље до Цариграда. За њима је стигао пустињик Петар из Амијена. Грчки намесник Никета дочекао је у Нишу пријатељски његове неуређене и грабљиве чете. Али оне заметнуше борбу на самоме тргу, запалише неколико воденица, те у битци изгубише своја кола. Том су приликом крсташа изгубили две хиљаде кола с товарима, десет хиљада људи с новцима које је Петар с великом муком по западним католичким земљама био напросио. Велика војска херцега Готфрида Буљонског прошла је мирно у позну јесен 1096 године и затекла је по околини нишкој свуда пуно жена, деце и старца, крсташа који у оној борби беху Нишлијама запали у руке.¹⁷)

У XI и XII веку, по извештајима крсташких путописаца, Ниш је био леп, насељен и врло богат град. Крсташима је Ниш био једна од главних одморних станица. У Нишу су се крсташа снабдевали обилним животним намирницама и припремали се на мучан пут преко Куновице, али је често долазило до покоља између Нишлија и крсташа.¹⁸⁾ Ниш је у доба пролаза првих крсташа био торњевима и jakim бедемима утарђен град. Прешавши камени мост преко реке која тече покрај града, крсташа су се утаборили на пространом пољу уз обале реке. Из Београда до Ниша крсташа су стицали за осам дана.

2. Ниш за владе Немање и Немањића улази у сферу српског утицаја.

Почев од Немање на све до свршетка средњег века Ниш и Нишка Област све више и све јаче улазе у сферу српског утицаја, како војничко-политичког, тако и етнографског. Немања је дао нов правац српском ширењу на исток и југ, куда су после за њим настављали скоро сви његови потомци. У почетку је и Немања, као и његова браћа, био византиски вазал, признајући власт Грка. Он је имао прилично велику удеоу кнежевину на крајњем истоку српске области, у крајевима између градова Раса и Ниша, и то: долине река Топлице, Ибра, Расине и Реке. Тако је дошао у ближи додир са Грцима, и, будући њихов најближи сусед до моравске долине, одржавао с њима блиске везе. „Само се тако може тумачити чињеница што је цар Манојло, обавештен о његовом држању, приликом једног свог проласка кроз Ниш, позвао Немању, похвалио га и дао му област Дубочицу код Лесковца као баштину, учинивши га у тој области потпуно независним од рашког великог жупана. Учинио је то са њим... очевидно у намери да га што чвршће веже за себе и да нема непријатеља у том крају, важном за сигуран саобраћај долином Мораве.“¹⁹⁾

Године 1170 Немања је постао велики жупан Рашке. Грци су били у рату с Млечима, те ови наговоре Србе да се и они одметну од Грка. Немањин политички став види се одмах и по операционим правцима његове војске. Док му је једна војска нападала град Котор, докле је друга угрожавала моравски пут Београд—Ниш. Српско становништво моравске долине, која је била византиска, било је уз Немању... Ме-

ђутим зна се, да су у то доба били у поседу Византије још увек градови Браничево и Ниш.²⁰⁾

Цар Манојло крене из Немању из Софије. Пошто је у Мађарској лако уредио питање наслеђа престола, то му није било тешко да реши свој спор и са Немањом. Немања се сада нађе усамљен. Млечи и Угри били су савладани и Немања се склони у планине испред грчке војске, па изјави да је вољан покорити се цару. Манојло прими његову изјаву, и кад му Немања дође у Ниш на подворење, Манојло га поведе собом у Цариград. Од тада па све до Манојловог смрти Немања је остао лојалан Грцима.²¹⁾

Прави замах Немањине снаге дошао је тек после смрти цара Манојла (1180 године). Сад се опет наставља ратовање између Грка с једне стране а Мађара и Грка с друге стране. Мађари заузеше северну Далмацију и почеше рат на Дунаву. Њима се придружи и Немања. Удружена српска и мађарска војска продре до Софије. Ту Мађари прекину даље ратовање, а Немања га настави сам. После смрти Манојловог престало је и врховно господарство над суседним земљама које је цар кроз толико година енергично одржавао. Немања је сад помишљао на офанзиву, те је тражио савезнике и нашао их у Мађарима. Убрзо отпоче напад на византиску област и у долини Мораве и у јужној Далмацији и Дукљи. Мађарски краљ Бела нападне 1182 године на пограничне тврђаве Београд и Браничево, а 1183 године Мађари наставише ратовање у савезу са Немањом. Савезници опустошише ове градове: Београд, Браничево, Равно, Ниш и Сердику, порушивши делимично њихове зидове. Шест година после тога затекли су крсташа на трећем походу ове градове скоро празне, понајвише у рушевинама.²²⁾

„У ово време изби устанак у Бугарској, који у необично кратком року воспостави бугарску државу, најпре на подручју од Дунава до Балкана, а онда и преко њега... И Немања је имао веза са Бугарима и посредно је помагао њихов устанак. Он лично у ово време узео је Ниш и оперисао у Тимочкој Крајини, где је освојио градове Сврљиг, Равно код Књажевца и Кожељ.“²³⁾

Цар Исак се намири са Мађарима, узевши за жену кћер краља Беле III. Уз жену је имао добити као мираз и изгубљене градове у моравској долини. „Немања, који је ствари видео добро, желео је да спречи тај план и да моравску долину, већ претежно насељену Србима, задржи у својој

власти. Стога узима Ниш као једну од главних тачака на моравском путу, и стога воли да у Бугарској, на даљим етапама цариградског војничког друма, има Бугаре него Грке. Његова је тежња била да Грке потисне са северног дела Балканског полуострва, као што их је потиснуо са јужног приморја Далмације и Зете. На том подручју он је већ гледао путеве новог ширења Србије. Он је почео своју историску мисију тиме што је српску експанзију из рашких планина свесно упутио у три велике суседне котлине: виз Метохију, на Косово и у Моравску Долину... У Метохиској и Косовској котлини Срби нису имали већих препона и они су је постепено плавили; у моравској, међутим, на коју је Византија за време Манојлово толико полагала, он се озбиљно бојао грчке офанзиве. Стога од године 1186 обраћа главну пажњу на то да се ту одржи*.

Да би те своје тековине што трајније сачувао, Немања је тражио везе чак од немачког цара Фридриха Барбаросе, који се баш у то доба спремао на трећи крсташки поход, и тиме постајао донекле природни савезник Немањин а непријатељ Грка.

„Откад је Барбароса са војском прешао код Београда на византиско подручје, имао је доста неприлика са Грцима, који су били веома неповерљиви према њему. На српском подручју наишао је, међутим, на пријатељски пријем, нарочито у Нишу, 27 јула 1189 године, где су га усрдно дочекали Немања и његов брат Срацимир“. Том приликом донеше Фридриху богате поклоне, доста вина, јечма, волова и оваца, а цару немачком беху указане почести. Ту у Нишу нудио се Немања за вазала Барбароси, да би га придобио за савез против Грка. Ту у Нишу, нудили су цару савез и Бугари. Али Барбароса није пристао одмах на учињене предлоге, него је кренуо ка Цариграду; али мало доцније, после непријатељског држања Грка, он се вратио на српску понуду... Немања је испратио цара до Трајанових Врата, а после пошто га је отпратио наставио је сам ратовање и освојио ове градове: Перник, Земен, Велбужд, Житомиск, Стоби, Скопље, Призрен и крајеве Горњи и Доњи Полог.

„Када су се ослободили крсташа, Грци се одмах решише да се разрачунају са Бугарима и Србима. Поход противу Бугара испаде неповољно; стога се цар на нови поход противу Срба спреми много боље. У јесен године 1191 дошло је до борбе на Морави, у којој Срби претрпеше пораз“.¹¹⁾

По Јиречеку, „после проласка крсташа окренуо се Исак противу народа на Полуострву. У јесен крене он из Пловдина према Нишу против Срба. У битци на Морави победише Византинци и опустошише земљу, при чему спадише престоницу Немањину, по свој прилици на Топлици“. Судећи по свему, изгледа, да је ова знаменита битка на Морави била баш у непосредној близини Ниша, ако не и под самим зидинама његовим, јер је грчка војска дошла са истока низ долину реке Нишаве.

После овога великог пораза 1191 године велики жупан Немања морао је закључити мир. Услови мира били су ови: Срби су задржали знатан део византиских области. На истоку је остао у српским рукама крај између Рудничких планина и Сједињене Мораве са речним долинама Лепенице, Белице и Левча, крај код Ђуниса и најзад крај Глубочица јужно од Ниша. На југу је припало Србима читаво Косово Поље, покрајина Хвосно око Пећи и Дечана, која је припадала призренској епископији. И тако после ових уступака као погранични градови византиске државе беху и даље остали они градови: Београд, Равно, Ниш, Скопље, Призрен, Кроја и Љеш.¹²⁾

По Србију наступиле после тога мирнија времена. Али на истоку Полуострва ратовање не престајаше, јер Бугари заузеше Сердику (1194). Цар Исак Анђел поче се спремати за нов војни поход, али он погибе 1195. Завереници подигоше на престо његова брата Алексија III. Нови цар био је таст Немањиног сина Стефана, те га одликова достојанством севастократора. Сређени односи у држави дозволили су Немањи да својеволјно захвали на престолу, и он се свечано одрекао власти на земаљском сабору марта 1196.

Ако бисмо хтели укратко да оцртамо Немању и његову политику, рекли бисмо, по В. Ђоровићу, да у целом Немањиним раду поред авантуристичког и борбеног има нешто и стваралачко. Он је управо створио средњовековну Србију, због чега је и добио назив од савременика „совокупитељ српских земља“.

Сјајно је доба српске историје период Немањића. Груписање суседних држава изменило се потпуно само неколико година после смрти Немањине. На самом почетку XIII века десило се један крупан догађај на Балканском Полуострву: то је четврти крсташки рат и стварање Латинског Царства

као nove државе на Балкану. За време латинске опсаде Цариграда Бугарин Калојан користио се општом забуном, те је посетио византиски запад, са градовима Призреном, Скопљем, Охридом и Бером. У моравској долини и на средишњем Дунаву sukobili су се Бугари при овој деоби Византискога царства са Мађарима. Мађарски краљ Имре борио се на Морави са бугарским трупама, те је заузео неколико епископија, које је Калојан убрајао у „имперјум“ (државу) Бугарске, по свој прилици да су то били Београд, Браничево и Ниш.

И Србија је била улетена у ово ратовање, а поврх тога јако подрмана борбом међу браћом (1202—3). Вукан је тежио да помоћу Мађара завлада над читавом Србијом. Он протера Стефана из земље, Вукан се на истоку Србије називао само великим жупаном. У једном запису се вели да је владар као велики жупан „српсков земљеју и зетсков странов и поморским градовми и нишевским предели“. У једном другом запису из 1202, на једном рукописном јеванђељу из Раса, вели се: „Господ наш Исус Христос предаст... часни венац велијему жупану Влаку, владичествујућу вему всеју српсков земљеју и зетскоов странов и поморским град... и нишевским предели“...²⁰⁾

Међутим у Србији убрзо престаде угарски утицај. Силна војска Калојанова, састављена од Бугара и Куманаца, провзла у земљу. Срби морадоше напустити Ниш, а Угри Браничево; у времену, непосредно затим, видимо у оба града бугарске епископе. Изгледа да је само Београд остао у угарским рукама. Вукан беше протеран са истока Србије, а Стефан, опет враћен у посед своје државе и престола.

Крајем XII и почетком XIII века Ниш је чешће прелазно из византиских у мађарске, српске и бугарске руке. Кад су Латини заузели Цариград 1204 године Ниш је био у бугарским рукама и нишка епархија је улазила у састав обновљене бугарске архиепископије у Трнову, те је њен епископ Кирик, са још неколико других епископа из трновске архиепископије 1204 године тражио палиум од римског папе. Када је пак доцније организована жичка архиепископија (1219), Ниш је био још под бугарском влашћу, и св. Сава је основао за крајеве нишке епископије под српском влашћу посебну епископију са седиштем у манастиру светог Николе у Топлици, али су ускоро после тога и остали крајеви нишке епархије потпали под српску власт и ушли у састав најпре жичке и потоње пећске архиепископије.²¹⁾

Смрт бугарскога цара Калојана, приликом опсаде Солуна (1207), изазвала је велики метеж у Бугарској, јер бугарски прваци почеше међусобну борбу. То искористише Мађари, те заузеше понова крајеве из Морави; они су држали тада Браничево са блиским Кучевом и крајевима јужно до града Равна (Ђуприје). После тога бугарски цар Борис у савезу са Латинима предузео је заједнички поход против Србије, али су се Бугари срамно морали довући натраг, уплашени тобоже код Ниша у саму поноћ чудом светог Симеона (од прилике 1214 године).²²⁾

После смрти цара Калојана 1207 дошао је у Бугарску за цара Борил који је према Србима био непријатељски расположен. Испред њега морадоше побећи сродници пређашњег краља, и један од њих, Стрез, добеже Стевану и потражи од њега помоћи и заштите. Стеван га прими, ив му чак даде и војске, те Стрез помоћу ње отпоче освајање у Вардарској долини, и у Просеку намести себи престоницу. Тако је рашки велики жупан добио први пут излаз у вардарску долину куда је и Немања био упутио своја освајања. Због тога је цар Борил измиривши се с Мађарима и Латинима напао на Стевана. Удружени Бугари и Латини продру до Ниша, али их један српски ноћни препад помути и одби. Овај латинско-бугарски савез потстаче Стрезу, те он остави Стевана и приђе понова Бугарима. Али ускоро би Стрез убијен и опасност за Стевана мину.²³⁾

Опаснији беше по великог жупана српског савез између латинског цара Хајриxa и мађарског краља Андрије. Ова два владара удесеше, да се лично састану у Нишу (по Ускрсу 1215 године), на који састанак позваше и српског владара. Стефан беше услед тога врло забринут. Он се најпре пожурѝ да се прво састане са Андријом, и с њим регулише своје односе. Састанак је био у Равном и трајао је 12 дана. Одатле пођоше обојица према Нишу у сретање латинскоме цару. Али односи се толико затегнуше, да су Срби били затворили све путеве; цар се најзад, посредовањем Андрије, могао вратити назад. Због ове велике моћи латинског царства и његових претензија Стефан је био приморан да тражи извршега наслона на Латине.²⁴⁾

Упоредо са порастом Србије развијала се једновремено и нова бугарска држава и заузимала све важнији утицај на Балканском полуострву. Моћ ове бугарске државе нарочито се огледа у битци код Клокотнице 1230 године, у којој је

цар Јован Асен II срушио моћ епирског деспота па чак и заробио Теодора Комнена. Асен се хвали да је освојио сву Теодорову државу „од Одрина до Драча, Грчку и још Арбанаску и Српску“.²⁹⁾

Наследници Немањића, Драгутин и Милутин, проширили су Србију на северо-исток у Браничево, 1285 године. „Раније је Браничево било у бугарској власти; после пада бугарске македонске државе покушавали су Мађари током XII века да га преотму од Византије, а током XIII века да га преотму од Бугара... Српско освајање Браничева довело је до сукоба између Срба и бугарског видинског господара, кнеза Шишмана, који је сам полагао право на тај крај“...³⁰⁾

По свој прилици тада је и Ниш ушао у састав немањићске Србије, макар и привремено. Из тога времена познат је само један епископ нишки, Србин по народности, Никодим (1279 године).³¹⁾

За владе Милутинова сина Стевана Дечанског, кад је Србији загрозила опасност од бугарског цара Михајла Шишмана, 1330 године, српска војска је узела Ниш и његову непосредну околину, поље Добрич, за место своје концентрације, очекујући напад Бугара из Видина долином Тимока или Нишаве. У оновременом извору вели се, да је Стеван Дечански заповедио свима војницима земље српске да се саберу на пољу Добричу. „То је поље, дивно и велико, у Топлици, и спушта се к реци Морави. На том пољу многи су древни цареви водили страшне борбе међу собом. Па се и превисоки краљ надао да ће се ту борити са царем бугарским.“ Међутим велика битка између Срба и Бугара одиграла се на месту Велбужду са страховитим поразом бугарске војске. Велбушка победа донела је изгледа Србији цео нишки крај и истисла заувек Бугаре из долине Мораве и Вардара.

„Владавина Душанова (1331—1355) значила је према Бугарима само боље утврђивање и осигуравање са те стране. Са Бугарима се Душан измирио на тај начин, што је 1332 године узео за жену Јелену, сестру њиховога новог цара Јована Александра. Однос између зета и шурака остао је лојалан читаво време. Душан је могао мирно, без икаква прибојавања од какве бугарске преваре, развијати сву своју снагу у борбама са Грцима и Мађарима“.³²⁾

Ако бисмо хтели да у кратким потезима насликамо ширење државе Немањића, онда бисмо, по професору Ђоровићу, могли рећи ово: „Успон Немањића био је постепен али сталан.

Од Немање Србијине границе померају се далеко од оних које је он затекао. У IX веку Србија не иде на исток даље од Раса; у XI веку граница јој је око Звечана, у XII веку око Липљана, а са Милутином она пролази Скопље и захвата Овче Поље. Сем Јадранског мора и Неретве, куд је била дотад упућивана, Србија се сада пружа низ Вардар на егејску обалу. Северо-источна граница обухвата Браничево и приближава се Тимоку; на северу допире до Саве и Дунава.“³³⁾ А по Јиречку, границе Србије у XIII и XIV веку су се много често мењале. Источна граница према Бугарској ишла је планинама између Мораве и Тимока од теснаца на Дунаву па на југ. Град Ниш не помиње се никада међу српским епископијама XIII и XIV века, чак се 1336 године помиње као седиште бугарске царице.³⁴⁾

3. Турци освајају Ниш из српских руну.

Док се Србија Немањића снажно развијала, како у територијалном погледу тако и у погледу унутрашњег сређивања, дотле је с друге стране Балканског Полуострва загрозила нова опасност са истока. То су били Турци, који сад улазе у историју овога Полуострва као нов чинилац, да за неколико векова од тада испуњавају главну садржину те историје.

Византија је под ударцима Душанових завојевања и услед унутрашњих нереда била већ скоро дотрајала, а Бугарска после свог великог пораза 1330 године била је такође изгубила своју моћ и снагу. Српска држава после Душанове смрти, за несрећу, била се такође разломила на два дела, 1366 године, и док је северна половина Душанова царства била још доста далеко од опасности, дотле су јужне српске династе јасно увиделе величину опасности од Турака. Због тога је дошло до српске офанзиве у Тракији противу Турака, која се 1371 завршила правим сломом Хришћана. Од тога часа Турци су могли без великог отпора да продиру све дубље у унутрашњост Балканског Полуострва и то долинама река Марице, Струме и Вардара. Цариградски друм од Цариграда односно Једрена, па преко Софије низ Нишаву до Ниша и даље од Ниша низ Мораву, био је главна артерија којом је струјала нова ратна опасност од Турака, и поред које су се постепено ширила турска освајања, држећи се главних градова за даље војевање.

Први сукоб између Турака и Срба на граници северне Србије био је 1380 године, када је српски војвода Црп Вукосавић сузбио Турке на Дубравници. Међутим од 1386 године почела су систематска надирања Турака према Србији. Српски летописи бележе, како је Мурат I 1386 године пошао противу кнеза Лазара и освојио Ниш. Турци су Ниш освојили после мушне опсаде од 25 дана, посаду му и становништво посекоше и поробише, па га затим опљачкаше. Ова катастрофа учинила је да се Ниш задуго не могаде опоравити. Зна се да су Срби, кад Турци заузеле Ниш, пренели из Ниша тело свога свеца Прокопија, заштитника Ниша и његове околине, у град Копријан, који се отада почео звати Прокупље.

После заузећа Ниша Турци су предузимали пљачкашке походе у долини реке Топлице ка средишним деловима Србије. Од тога времена па све до 1413 године Ниш је, за скоро пуне три деценије, остао под управом Турака, и био њихова основа за даље успешно продирање у Србију. Од тога времена Ниш постаје важан турски град.

Кад је после смрти султана Бајазита, 1402 године, настала борба између његових синова, онда је овим крајем око Ниша владао султан Муса. 1413 године помиње се као догранични војвода у градовима Сврљигу и Сокољцу војвода Хамза као противник Мусин. Њега Муса ухвати и когуби а народ из Сврљига посла некуд на султанске земље, одакле је враћен тек после Мусине погибије. У борби између Бајазитових синова Муса и Мухамеда овоме другоме помагао је српски деспот Стеван Лазаревић. У тој борби Муса погибе 1413 године а Мухамед награди Стевана за његову оданост уступањем области између Звепоља и Копријана (Прокупља), и остаде му пријатељ за све време свога живота. По томе дакле и Ниш и Нишка област понова дођоше у српске руке и под српску управу. Од тада Ниш је остао у држави деспота Стевана Лазаревића за све време његова живота, али се из оновремених извора не може закључити да је играо какву важију улогу. Центар државе се помакао на север. Обим Србије за владе деспота није био много мањи од српске краљевине у XIII веку. Средиште државе било се померило на север ка Дунаву. У времену најјачега напона деспотовине (после 1423) источна граница почињала је код Дунавског Теснаца, источно од града Голупца, па је ишла вододелницом између Мораве и Тимока. Турска беше читава

Тимока, Долина. Деспот Стеван добио је на поклон од султана иза Ниша покрајину Звепоља код Трна. На југу Србија је додирала више Новог Брда, Липљана и Призрева, до Гребена, Црне Горе и Шара.

Али кад умре деспот Стеван, онда настадоше олет промене у његовој држави па и у судбини града Ниша. Одмах по његовој смрти 1427 године, његов наследник Ђурађ мораде предати Мађарима Мачву и Београд. Због тога султан Мурат II напале Србију и понова узме Ниш и Крушевац. Због овог турског продирања Мађари и Срби су се заједнички бранили и 1428 године разбили су Турке код Раванице. При свем том Ђурађ је понудио Турцима мир и пристао да им плаћа годишњи данак од 50.000 дуката и даје оружану помоћ од 2000 ратника. Кад је рат био завршен Србија је била знатно смањена: на северу без Мачве и без Београда, а на југу без Крушевца и без Ниша. Баш из тога времена имамо података о приликама из путописа Бертрандона де да Брокијера из године 1432, који вели да је од Ниша ишао „крз дугу блаћну шуму те стигао у мали град Крушевац, који је тада био турски“. По изласку из Софије и из софиског поља Брокијер је ушао у брдовиту земљу и дошао је у друго поље на коме се налази Пирот. Полазећи даље из Пирота путовао је олет мало кроз планину, па стигао у равницу поред Нишаве у место Измур (Бела Паланка). Затим је путовао још мало том равницом покрај реке и превадио један висок брег, врло мучан за путовање. Онда наставља овако: „И кад смо сишли са тога брега, уђосмо у делу земљу међу бреговима, кроз коју тече поменућа река Нишава. У њој је варош Ниш на поменутој реци, преко које се ту прелазе мостом. Та би варош имала припадати деспоту Србије, али су је, има пет година, Турци узели силом и разорили су је целу. Но место је прекрасно, и ту се сеје много пиринча. Некада је у тој вароши морао бити леп градић на поменутој реци. А кад се кренух из Ниша, путовасмо олет врло лепом земљом низ ту реку, пређосмо је скелом, и продужисмо пут олет кроз земљу делу, равну, добро насељену људима и селима. Потом се одмакосмо од реке и равнице, и прођосмо кроз врло велику шуму на планици, која није ни велика ни за прелазак мучна, него је само шумовита. И дођосмо у варош која се зове Крушевац и ту се намири 10 дана откако смо пошли из Дренопоља... Турци су ову варош (Крушевац) освојили пре шест година.“

У то време, кад се Брокијер враћао из свете земље кроз Србију (у пролеће 1433 године) граница међу Србима и Турцима била је на Морави између Крушевца и Варварина. Али ова граница није дуго остала, јер се ускоро променила на штету Срба.

Покоривши Византију султан се одмах обрнуо и против Србије. Али овога пута преварио се у рачуну. Мађари су се одазвали деспотовом позиву, кад су Турци навалили на Србију. У јесен 1443 године скупила се беше у јужној Угарској, под командом краља Ладислава, Јована Хуњадија и деспота Ђурђа војска од 25000 коњаника и стрелаца. Та се војска кретала унапред цариградским војним друмом и без икакве сметње стигла преко Ниша и Пирота у Софију, спремајући се да се одатле спусти у равнице Тракије. Последња је битка била на планини Куновици, између Пирота и Ниша, где су Турци, нападнути из заседе поново били потучени. Куновица је крајњи изданак Суве планине на северо-западу, који се звао и Плоча. Преко ње је прелазно пут из Ниша ка Балканским планинама. Име Куновица долази, по казивању сељака, од дрвета куна (клена), којега има доста у тој планини. По Божићу 1443, деспот Ђурађ Бранковић сачекао је и жестоко потукао Турке, тако да је у том боју био заробљен и сам главни заповедник турске војске. Од Срба се у том боју одликовао Ђурађ Мрњавчевић, чији су коњаници заробили Назим-пашу. Због тога је Куновица постала чувена и славна: о њој су и у позније доба певали дубровачки песници, Гундулић и Палмотић, и величали победу и славу српског оружја^{35*}). 6 јануара 1444 године логоровала је хришћанска војска у граду Прокупљу, западно од Ниша. Деспот Ђурађ је желео да краљ с војском презими у Србији, па да се рат настави у пролеће. Али угарска војска се врати у Угарску. После тога би закључен Сегедински Уговор о миру, по коме деспот доби своју државу у старим границама.³⁶⁾

Ратовање Мађара са Турцима наставило се опет после неколико година. Мађари су се понова одазвали позиву деспотовом, кад су Турци навалили на Србију. Тада је изведен хришћански контранапад. Султан се повукао у Бугарску, док су Мађари код Крушевца, 2 октобра 1454, уједињени са Србима, разбили турску посадну војску, па се у смелом залету, преко Ниша, Пирота и Видина вратили натраг.³⁷⁾

После узалуднога ратовања Срба у заједници са Мађарима судбина Србије била је ускоро запечаћена, а са њом и

судбина Ниша за неколико векова после тога. Ниш је сада добио сталног господара, и власт Турака нарочито се јасно оцртавала у начину живота града Ниша. Може се углавном рећи, да је Ниш у средњем веку представљао не толико трговачки колико чисто војнички центар. У доба турске владавине, Ниш добива све изразитији карактер великога трговачкога места. По професору Ђоровићу, запажа се велика разлика између средњевековних српских градова и потоњих турских. Он вели: „у старој српској држави у унутрашњости мало је било већих градова. Сем приморских и нешто старих туђих (Скадар, Призрен, Ниш), Срби до краја XIII века немају правих градских насеља. Добили су нека тек освајањима од Грка (Скопље, Охрид, Прилеп, Сер, Бер) а нека су развили са рударском производњом (Приштина, Ново Брдо, Сребрница)... Слично је било и у старој босанској држави... У тим нашим земљама све до пада наших држава превлађивала је сточарско-земљорадничка привреда и са њом у вези и живот у малим сеоским насељима. Градови су служили само као војнички објекти. Тек са Турцима почиње у нас нагло развијање градског живота. Они подижу каравансераје као први услов за добар путнички саобраћај, па ханове, безистане, имарета, хамаме и безброј џамија са медресама и текијама. Највећи део наших градова они су или сасвим подигли или им својим радом дали прави значај... У свима тим и другим градовима већину становништва представљају муслимани; они тим градовима дају општи, претежно источњачки тип и то по начину живота у њима и по спољном изгледу... Туђ елеменат у својим градовима Турци спочетка нису трпели...“³⁸⁾

III.

НИШ У НОВОМ ВЕНУ.

1. Ниш у XVI и XVII вену.

Од коначног пада деспотовине (1459) Ниш је остао стално под турском влашћу и развијао се као важан град на главном војничком и трговачком друму, који је спајао турску царевину са Средњом Европом и као центар једне природне географске области. Са новим господарем Ниш добија и ново уређење и нов значај. Истина, Ниш у прво време

није онако цветан и онако nappeдан kao pаније, али ће током турске владавине од неколико векова опет постати знаменит војнички објекат и постати главна мета многих покушаја хришћанских држава на и Срба да га отму и ослободе народ његова краја.

У XVI веку Ниш беше онако место. Путописци га не називају друкчије него повећим селом на градским рушевинама... Слабу трговину водило је нешто Дубровчана... У Нишу се тада (у XVII веку) налазио леп каравансерај. Околина беше пријатна, насељена, добро обрађена и бризом засејана.

Из једног скоро објављеног турског извора дознају се појединости великог похода султана Сулејмана на Београд 1521 године. Султан је, вели се, кренуо с великом војском лично месеца маја 1521 године друмом: Цариград—Једрене—Софија—Ниш—Београд. Кад је султан дошао код села Трупала, на ушћу Нишаве у Мораву 24 јуна, сазвао је ратни савет на коме се је одлучило, како ће се извести опсада Београда. Одатле је пошао даље преко Крушевца па даље на север ка Шапцу и Београду.¹⁾

У XVII веку Ниш се мало подигао. Хаџи Калфа бележи да је Ниш велика варош и седиште кадилука. Али још више се Ниш подигао у XVIII веку. Имао је 20.000 становника већином Турака. Варош се делила на турску и српску, главни део вароши беше на левој страни Нишаве. Куће су биле усред пространих вртова, покривене ћерамидом, ниски им се кровови могаху руком дохватити. У тесним и кривудавим а покривеним улицама владала је велика запара; сокаци беху легла мноштва паса, мачака и муха. У Нишу је било доста трговаца а међу њима и Јермена.

И у почетку XIX века Ниш је био велики и знаменит град. Четрдесетих година XIX века Ниш је имао 16.000 становника, 11 мошеја, две цркве, сахат кулу и велики базар са многим дућанима. Улицама се могло и колима пролазити (реткост за турске вароши). Ханова је било много и доста добрих. Главни део становништва беху Срби, а било је доста Турака и Цинцара. Становништво се јако смањило кугом од 1838 године, али се доцније понова намножило. Ниш је онда стајао у трговинским везама преко Београда и Смедерева с Бечом и Пештом. Турци су много ценили Ниш и звали га „чистим сребром“. По ослобођењу у Нишу се без војног гарнизона, рачунало на 30.000 становника.²⁾

Интересантно је, да многи путници ранијега и потоњег времена (XV и XVI века) помињу јако развијену културу пиринча у моравској долини од Јагодине до Ниша, и изгледа да су центри те културе били Јагодина, Спахикој и Ниш*. Ово засејавање пиринчем може се тумачити тиме што су Турци радо и много јели јела са пиринчем, пилавом.

Године 1570 путовало је посланство немачког цара у Цариград. У путопису дипломате Рима вели се да су путовали из Београда преко Јагодине. „Из Јагодине су дошли у село Топлицу (Топоницу), где је посланик у лепом каравансерају преноћио. До Ниша су потом путовали кроз поља обрасла пшеницом и другим житом; има око њих и доброг вина. У Нишу има и католички свештеник и држи се миса, а све издржавају Дубровчани, који као трговци овде живе. Из Ниша су се пели уз Куновицу. Одатле су стигли у Пирот, а потом у Цариград, па у Драгоман и Софију.“³⁾

Године 1573 послао је немачки цар Максимилијан у Цариград свог сталног посланика Уигнада. Са овим је пошао и протестантски духовник Стефан Герлах, Немац, учен зналац, који је марљиво водио дневник на путу у Цариград и натраг. Овај дневник обухвата време од 1575-78. Између осталог он вели: „У Нишу, у вароши су од хришћана једино Срби, јер овде се саршава Бугарска а одпочиње Србија, њихов свештеник потпада под Пећ. Има добра и јевтина вина. Овде живи само један Дубровчанин.“⁴⁾

О путовању млетачког баила М. Павла Контарина од Млетака у Цариград 1580 сачувао се путопис од непознатог писца. Контарин је путовао од Млетака до Гружа морем, а од Дубровника до Цариграда копном. Пут, којим је путовао од Дубровника у Цариград, дели се на два дела: пут од Дубровника до Ниша је онај трговачки пут, којим су особито Дубровчани путовали ради трговачких послова у унутрашњости Балканског полуострва, и којим су обично ишли дубровачки посланици, носећи у Цариград годишњи данак. Други део пута од Ниша до Цариграда је део познатог цариградског друма... Даље пут иде преко Копаника па Топлицом. Он планину зове и Копаник и Сребрница (Монтања дел арђенто), као што је тадашњи западни писци називаху... Ниш је насељен већином Турцима; хришћана има мало, куће су им покривене ћерамидом, може их бити 1500; има више мошеја. Пружа се дуж Нишаве; кроз њега воде два пута: један иде у Угарску а други у Дубровник. На истоку од

Ниша помиње Контаринов путописац планину Куновицу и узимље је за границу између Србије и Бугарске. Контариновој дружини требало је од Дубровника до Ниша 11 дана, а од Ниша до Цариграда 19 дана.⁴⁾

Али један од најинтересантијих описа града Ниша из XVI века је несумњиво путопис Ханса Дерншвама (1553-55). „Овај путопис великим обиљем грађе надмашује, ако не можда све, а оно већину до сад изданих историских извора уопште, а путописа посебице.“ Због тога ћемо донети из њега неколико интересантних одломака.⁵⁾

Овај путописац стигао је у Ниш 6 августа 1553 године, путујући из Београда преко Смедерева и Јагодине даље на исток. Ниш је, изгледа, некада био велика варош... Преко Нишаве водио је један дрвен мост, доста широк и добар... На крају вароши је једно лепо купатило. У пределу од Клисуре (села) (турски Дервенд) до Ниша говорило се српски или „ин склавоника лингва“. Мушкарци су се носили на сиромашки сељачки начин, обучени у просту тканину, са опанцима и шиљатим, сурим шапкама или клобуцима. Жене су носиле, како је обичај код Срба, кошуље, чије су огрлице, прса и рукави били извезени вуненим концем у много боја... Цео предео до Ниша јесте Србија, житељи се зову Срби, што значу као Венди. Раци зову се такође Срби. Вера им је грчке исповести, али се њихове цркве нису могле видети нигде више. Куће су им биле ограђене плотом, омазане блатом. Као хлеб служиле су им погаче. Вина је било и сва су црна. Кокош се могла добити за две и три аспре, велико пиле за једну аспру а јаја 22 па и 32 за једну аспру, а једна врећа јечма за коње за 6 аспри... У Нишу су биле три турске памије. Ту су нашли неколико далматинских трговаца и занатлија из Шибеника, који су продавали сукно и израђивали клобуке... У Нишу је онда грађен један каравансерај све од камена, довлаченог одасвуд са старих грађевина. На тим циглама је било римских натписа... У Нишу је била и једна српска црква као обична мала кућица, али саграђена од камена... У Нишу је било још и Јевреја и Цигана... У Нишу су се путници задржали цели дан 7 августа ради одмора, а 8 августа су наставили пут и после 9 часова хода, превадивши 6 миља, стигли у бугарско село Клисуре... Идући од Ниша на исток, кад су прешли мост, наишли су на стари пут поплочан каменом. Направили су га римски цареви, а

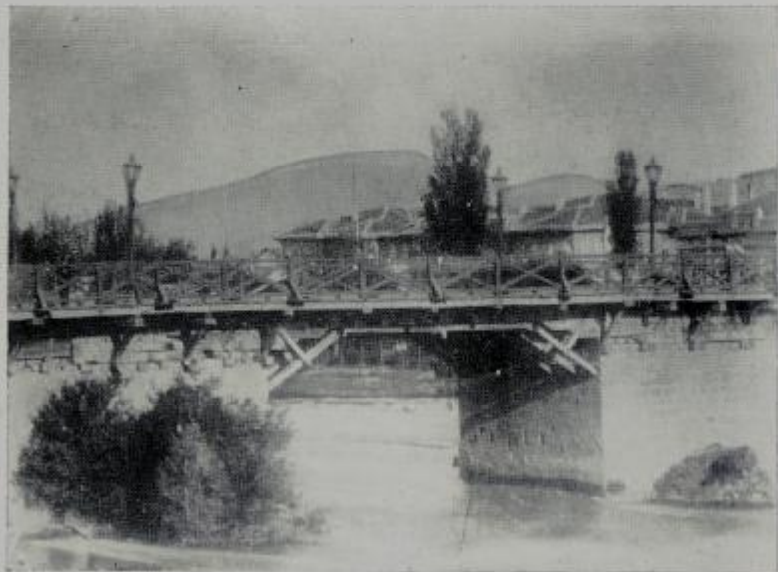
Изглед старог Ниша

Генерци на старом мосту испред тврђаве

Стара црква св. Арханђела

Стари мост на Нишави

Исти путописац описује свој повратак из Цариграда за Беч 3 јула 1555 године, када су кренули из Цариграда. 20 јула приспели су у Ниш преко Цариброда. Сва земља и у долинама и по брдима била је плодна житва земља. Било је доста винограда, али рђаво обрађених... У Нишу се, вели, завршује Бугарска, а почиње Србија. Сами су се звали Срби... У Нишу су становали Срби, Далматинци (вероватно Дубровчани) и Турци. Срби су сад сви постали сељаци и ишли су у губерима... Ту су добили свежег вина и врло укусног хлеба за врло мале паре... Јула 21 стигли су из Ниша у српско село Браћину, предео леп, велика равница.⁷⁾

У XVII веку, према турском географу Хаџи-Калфи, Ниш је био велика варош и седиште кадилука у саставу санџака Софија и треће вођиште на путу од Софије у Београд.

Врло је значајно да су Дубровчани као трговци имали и у Нишу своју колонију. У XVI веку помињу се Дубровчани, али је њихова колонија била врло мала: 1578 године бејаше у Нишу само један Дубровчанин са својим slugом. 1581 помињу се свега две куће Дубровчана, па ипак су имали у једној својој кући намештену капелу и у њој свога свештеника, кога су издржавали. У другој половини XVII века у Нишу постоји, близу вароши, и дубровачко гробље; свакако је у Нишу колонија била још у то доба.⁸⁾

„Свака Дубровачка колонија на Балканском полуострву имала је и своју црквену организацију. Република се старала да сваки њен грађанин има на своме путу и у туђини потпору и у духовном, а не само у материјалном погледу, те је уз помоћ папства које јој је ишло на руку, вршила и неку врсту „хришћанског посланства“ на истоку, како то вели Лујо К. Војновић у књизи „Дубровник и османско царство“. Између десет знатнијих цркава на Балканском полуострву помиње се и црква у Прокупљу“.⁹⁾

Један од главних путева којим су везе Дубровчана са унутрашњошћу Балканског полуострва стално одржаване, како у српско тако још више у турско доба, то је онај који везује Дубровник са Нишем, а који је познат под именом дубровачки друм... „Од Дубровника до Новог Пазара водио је... од вијекова вазда исти пут, али код Пазара он се делио: један је водио за Вучитри—Ново Брдо—Скопље—Тустендил—Једрене—Цариград; а други... се пењао од Пазара уз Копавник, па, прешавши га, ишао долином Топлице

Овај пут иде кроз Топлицу добрим својим делом (нарочито од Куршумлије до Ниша) скоро истим путем којим је некад ишао стари римски пут, којим се ишло стално, па којим се делимично иде и данас".¹⁰⁾

2. Ниш за време великих ратова Аустрије и Турске у XVII и XVIII веку.

Велике промене у животу Ниша настале су у другој половини XVII и у првој половини XVIII века, када су вођени велики ратови између Аустрије с једне и Турске с друге стране. Велика турска офанзива која је победоносно допрла до Беча 1683 године била је замах великих размера. Али од те године Турке је ратна срећа изневерила. „После великих успеха аустријске војске противу Турака од Беча до Дунава, ратне операције су 1689 године пренесене у Србију, где је аустријски генерал Пиколомини, после неколико победа на Морави, у јесен исте године потукао Турке и заузео Ниш, па се одонуд кренуо западу, те заузевши Прокупље, прешао Топлицу и избио на Косово. Прокупље је било важна база за даље продирање... а такође и при повлачењу оданде (са Косова) почетком идуће године (1690) преко Ниша".¹¹⁾

У српским оновременим записима читамо ове кратке летописачке белешке: „Године 1688 заузели Цесарци од Турака: Београд, Смедерево и Ниш град. Тада је и српски народ са аустријском војском гонио Турке". Други запис под 1689 годином вели: „Паки узео Немац од Турака Ниш и Видин, под Нишем разбио Турке лета 1689". А године 1690 читамо овај запис: „Паки узео Турчин од Немца натраг и Видин и Ниш и Београд".¹²⁾

Али све ово ратовање, макар и успешно у почетку, Србима није донело нити ослобођење нити олакшање њихове тешке судбине. Наде полагане у аустријску хришћанску војску као ослободилачку изјаловиле су се. Рат је завршен неуспехом Аустријанаца и Срба. Због тога свога учешћа у покрету верски прваци и угледни људи кренули су из Турске да беже испред освете. Тако је настала позната сеоба Срба под патријархом Арсенијем III Црнојевићем.

*

У новом рату аустријско-турском (1737-39) Аустрија је

И доста њима пође за руком да продру с војском и да заузму важну раскрсницу путева, Ниш, па одатле упуте једну војску на Видин. У нашим записима из тога доба налазимо ове кратке белешке о томе: „1736 придоше Немци Нишу и пленише једног Турка одгнаше од Ниша и од окрстни једног градов". Затим 1737 године: „Узеше Немци Ниш од Турака и седеше у њему 2 месеца и по, и опет га узеше Турци од Немаца". И најзад 1737-39 године: „Био помор скотом, глад људем, болести и многи људи мирски и духовни помрили".¹³⁾

Из Ниша Аустријанци су у овој рату предузимали нападе и у правцу преко Прокупља и Куршумлије и даље на Косово. Генерал Шметау био је допро до места Подујева, али се одатле вратио понова у Ниш. Ни у Нишу нису се Аустријанци дуго задржали, већ га убрзо напустише (1737). Приликом свога повлачења аустријска војска повукла је за собом и један део нашега народа.

У овом последњем рату с Турцима (1737-39) јавља се на позорници нашег народног живота у том крају и тадањи нишко-белоцрквански епископ и митрополит Георгије Поповић. Живот и рад овога знаменитог политичког човека до сада је био мало познат. Зна се само толико, да је „родом Старовлашанин", да је рођен око 1701 године и да је био пострженик пећски. За нишког и белоцркванског епископа посвећен је 5 августа 1735 године. У Нишу је епископово само две године, од 1735 до 1737, јер је убрзо настао велики рат, који га је однео на други крај. За време свог кратког службовања, овај црквени поглавар био је врло активан. Има сигурних записа из којих се види, да се Георгије Поповић као поглавар епархије задуживао код Исака Енишехерлије, Ахмет пашиног сараф-баше ради грађења цркава у Нишу и Прокупљу и ради других потреба, наследивши и дуг свога претходника епископа Јоаникија. Овај дуг је износио 5635 турских талира и епископ је на ту суму издао 3 облигације, рачунајући да из епархијских прихода и имања отплати овај народни дуг. У том избије нагло рат и све планове омете.

Кад је рат отпочео, патријарх Арсеније IV Јовановић одазвао се позиву аустријских генерала и подигао народ у свом крају. Но из страха од Турака он напусти Пећ, па се преко Новог Пазара, Ужица и Крагујевца спусти у Ниш. Нишки епископ Георгије већ је био развио живу радњу међу народом овога краја и „уз опасност живота усмено и

грофа Секендорфа. Сем тога он је снабдевао и аустриску војску храном и чинио друге услуге: набављао кола, коње, давао веште људе за путеве и познао народ из Ниша да се закуву на верност цару. Владика је побуњен народ одвео у село Матејевце, куда му главни командант посла као помоћ 500 хусара. Аустријска војска била је заузела Ниш, и у њему је био командант генерал Доксат.

За све ове услуге гроф Секендорф дао је 8 августа 1837 године Георгију Поповићу „привилегије какве има београдски митрополит“.

Али 18 октобра исте године Турци поврате Ниш и епископ Георгије не смеде остати да сачека Турке. Услед наглог напуштања Ниша, и он је морао нагло избећи тако да „и хаљини себје и својим једва от наглости к себје уграбише“. Са њим су избегли и други виђени људи тога краја, од којих се помињу 1742 године ови: Маринко Филиповић, кнез нишки, Раша Стојковић и Стојко Јовановић, житељи нишки.

Као избеглица епископ Георгије Поповић није имао среће, чак је имао више неприлика, јер су Турци по свршетку рата тражили дипломатским путем да он плати учињени дуг. Због тога је имао пуно тешкоћа. Без епархије остао је све до 1745 године па је тек онда добио темишварску епархију у којој је живео до своје смрти 1757 године.

На положају темишварског епископа провео је епископ Георгије дванаест година свога живота и за то време је извршио неколико крупних дела: сазидо је саборну цркву у Темишвару и подигао у њему Владичански двор; поклањао је велику пажњу просвети и школовању наше омладине, те издејствовао дозволу за зидање школске зграде; тражио је дозволу да се отвори семинарија (богословија) и т. д.

Личност овога црквеног човека и националног радника XVIII века рељефно се истиче међу осталим фигурама, а њега нам приказује и Доситеј у своме знаменитом делу као човека јака карактера, чиста срца, добра и љубазна.¹⁴⁾

Из тога времена (1723 године) има један запис који вели: „И тога лета понови се мост у Нишу“. Значи да су Турци настојавали да се Ниш обнови после штете коју је претрпео у прошлим ратовима. Милан Ђ. Милићевић мисли да су данашњи град (тврдињу) у Нишу зидали Турци између 1719 и 1725 године, после свога губитка Београда и северне

Сем Ниша Турци су оправљали и подизали и друге важније градове и места на цариградском друму. Тако се зна по народном предању да је и град у Белој Паланци градио велики везир Мустафа-баша, онај који је поправљао и нишки мост. Због тога су Турци ово место звали најпре Мустафа-башина Паланка а после тога Ак-паланка, што ће рећи Бела Паланка. У српским летописима она се звала Извори, а код страних путописаца Измури.¹⁵⁾

У другој половини XVIII века понова је избио рат између Аустрије и Турске, познат у нашем народу под именом Кочина Крајина. Ово ратовање било је углавном четничко, и Коча је изводио бојеве са 1.000 до 1.500 људи. Он је у томе имао успеха, и зато га је цар поставио за капетана. Првих месеци рата капетан Коча је био озбиљно угрозио важну везу Турака између Ниша и Београда тиме што је ратовање водио по нахијама смедеревској, крагујевачкој и јагодинској. Турци настану свом снагом да га слома и у том успеше априла 1788 године. Коча се с Турцима борио сам без аустријске помоћи скоро три месеца, јер су Аустријанци млатаво водили рат. То је Турцима дало времена да се приберу и да организују отпор. Турци предузеше офанзиву у Банату почетком јула 1788 године. Аустријанци и добровољци из Србије бише повучени да бране аустријско угрожено лево крило војске. Коча буде заробљен у једној борби 27 августа и за казну набијен на кољца. Аустријанци су тек 1789 године показали више активности под генералом Лаудоном, када заузеше Београд. После пада Београда брзо надоше и сви други градови београдског пашалука. Чак и варош Крушевац би заузета 24 децембра 1789 године од стране вође српскога фрајкора пуковника Михаљевића. Али када Аустријанци због спољних прилика мораше да журе да заврше рат с Турцима, онда је почетком 1791 године настало повлачење, што изазва код Срба у београдском пашалуку велико запрепаштење. Српски фрајкор буде растурен. Мир је склопљен 23 јула (4 августа) 1791 године у Свиштову. По томе миру за Србе је предвиђена само аутономија.¹⁶⁾

„У том тешком разочарењу једна је тачка уговора склопљеног између Немаца и Турака донекле могла ублажити горку муку коју је вековима српски народ мучио. Према тој тачки уговора јаничари се нису смели насељавати и жи-

приведе поменути тачку уговора, Висока Порта одреди за Београдског пашу Бећир-пашу. Бећир-паша дође најпре у Ниш са царевим ферманом, у коме је било наређено да јаничари не смеју живети у Србији. К паши у Ниш дођоше многи Турци и спахије, а приспео беше и Дели-Ахмет са својим јаничарима. Бећир-паша најпре уврѣба Дели-Ахмета и убије га; затим, прочитавши у Нишу царски ферман, прође даље за Београд. Јаничари протерани из Београдског пашалука стадоше се купити око царевог одметника видинског паше Пазван-Оглуа. Овај је побеђивао царску војску и отимао је султану градове. Тако у његовој власти бејаху: Рушчук, Софија, Никопол и други. Може бити по наговору јаничара, поче он нападати и на Србију. Сасвим природно, да није мимоишао и Ниш. Али његови крпалије не имајући тодова нису ништа могли Нишу и његовој посади. Али су за то они по селима харали и зулум чинили". Тако се прича о њиховом зулumu у селу Малчи на путу за Грамаду.¹¹⁾

Тако је стање владало у Турској царевини пред крај XVIII века. Велики догађаји наступише тек са почетком XIX века.

IV.

Ниш у XIX веку.

Борба за ослобођење.

1. Ниш за време првог српског устанка.

Кад је 1804 године у Шумадији, западној Србији и Морави планула буна на Турке, онда су Ниш и његова област остали мирни и непокретни у томе народном делу. Настаје питање, чиме се може објаснити та пасивност. Пре свега Ниш је у XIX веку био засебан пашалук, у коме је управа била друкчија но у Београдском пашалуку. Затим Нишки пашалук није имао дахија онога типа, какве су се биле угњездиле у Београду. Па онда, Ниш је царски, војнички и трговачки град на главном друму, којим увек врве војске, које лако могу притећи и угушити сваки покрет раје. Затим, српски устанак и није потекао из градова него напротив из села и планина и био уперен баш противу градова и вароши као главних извора зла, и тако даље.

Па ипак. „Чим је букнуо устанак у Шумадији, Турцима је био главни задатак да спрече да он не обухвати и околне пашалуке, нарочито крајеве око Ниша и Нишаве. Одмах по устанку, познато је да су Турци у два маха у Пироту обесили многе свештенике 1805 и 1809 године. Но народ је из Нишавља ипак био у вези са Србијом. Карађорђе је био поставио пиротске војводе Миту и Маринка, који су за све време првог устанка играли важну улогу и, као најглавније, били су сигурни стражари на овој страни, дочекивали и сузбијали Турке, Карађорђу слали потребне извештаје и помоћ у људству. Зна се да је Марко Абдула био родом из Горњег Матејевца. Он се одликовао у борбама у Карађорђевоу устанку и постао му барјактар. И у другом устанку је учествовао и доцније се у Пожаревачком округу прочуо као велика и важна личност у нашој историји". Сем њих помињу се још и ови виђени људи: Никола Нишлија, Цветко Денић из Бербатова (страдао 1809 године) и Неша Попов такође из Бербатова затим Илија Стреља из Власотинаца и Џида из Лесковца.¹²⁾

Али још од првих успешних дана буна раје на дахије претварала се у народни устанак противу Турака, устанак који је показивао тежњу или да сам ослободи и другу браћу у суседним турским областима, или да и код њих потстакне огањ буне над дуготрајним угњетачима. Устаници се нису варали у томе, јер их је природни нагон за самоодржањем руководио у њиховим мислима и плановима, да ће њихов покрет имати више среће и успеха, ако се што више рашири, и јер су знали да сем њих има још свуда око њих њихове браће Срба који желе промену мрске власти.

Годину 1804 провели су устаници из Шумадије у успешној борби са јаничарима и дахијама и у брзом чишћењу Турака: војника, чиновника и спахија из својих села и паланака. Та буна још није била схваћена у Цариграду као широк народни, него само као локалан покрет, уперен противу султанских одметника. Међутим, кад се у преговорима под Београдом са босанским везиром Бећир-пашом видело, да устаници траже јемство Аустрије и Русије о томе да ће будућа турска управа бити боља, онда су се господари и власници у Цариграду нашли уврѣдени, и због тога су желели да тај локални устанак сами што пре угуше и стишају и тиме спрече мешање суседних држава у њихове унутрашње ствари.

Да то постигне, турска Порта је 1805 године наредила најближем суседном паши, и то баш нишком Хафис-паши, да он са својом редовном војском тај покрет сломи и савлада, да заведе ред и понова поврати турску управу. Ниш је дакле опет био војнички центар, одакле се кренула турска војска, свакако нишки сталан гарнизон са појачањима из суседних пашалука. И, у оскудици турских извора, ми из наших домаћих извора знамо како је цео тај покрет пошао и пропао: са пуно беса, подсмеха, охолости према побуњеној раји, он је доживео неуспех и срамоту. То је требало да буде нека казнена експедиција, а овамо је баш она испала кажњена. Овај нишки турски поход добио је своју праведну одмазду на Иванковцу и у Параћину. Његов главни вођа Хафис-паша платио је својом главом: побеђена турска војска повукла се у Ниш са рањеним главним командантом, да га ускоро тамо и сахрани. Тако је минула опасност из Ниша по устанике, а што Срби нису предузели и даље гоњење Турака може се објаснити релативно малим бројем њихових чета и оскудицом потребне ратне спреме. После овога тешкога пораза нишке турске војске био је настао тренутак, да се Ниш и његов крај дижу на Турке и ослободе. Али то се не испуни ни овога пута. Нишки крај чекао је да дођу људи из Шумадије, јачи и одважнији, који ће их кренути из додањег роњског мртвила. И тај тренутак, не један, долазио је и пролазио, и ломила се снага народа о зидине тврдога града Ниша, док најзад није дошао један који је и успео да Ниш поново уведе у Србију.

Дошао је један тренутак 1806 године Срби су као горштаци и хајдуци инстинктивно осећали да у борби са Турцима треба наћи згодну бусију и у њој се одржати. Такву једну бусију они су нашли у згодном природном теснацу, јужно од Сталаћа, на Делиграду. Ту су се они утврђивали ради одбране од могућног новог похода из Ниша низ Мораву. Из те бусије устаници су предузимали смеле покрете широког замаха и велике хајдучке храбрости. Један такав подвиг био је и овај који ћемо сад описати.

Ратовање 1806 године било је врло успешно по Србе. Рано с пролећа Добрњац је истерао Турке из Ражња и Алексинца. Из Видина беше пошао на Србе Пазван Оглу са 6.000 војника, али га Добрњац дочека с непуну хиљаду војника у близини Соко Бање и страшно разбије. У исто доба Младен Миловановић заузео Крушевац, а Миленко Стојковић

освоји Пореч па се спусти у Крајину. Кретања турске војске од Ниша под скадарским везиром Ибрахим-пашом отпочела су у почетку јула. Најпре пођоше 4.000 Арнаута, које Срби дочекаше на Морави код Алексинца и разбише 1 јула. Наскоро затим пође и везир с главном војском (око 40.000 војника).

По наредби Карађорђевој, Станоје Главаш је око 2 септембра 1806 одвојио од Делиграда један део војске (2.500 пешака и 500 коњаника са једним окованим дрвеним топом), те је са њиме имао да пређе Јастребац и кроз Јанкову Клисуру да се спусти у Топлицу, те да, заузев Прокупље, загрози турском левом крилу и тиме олакша српски положај код Делиграда... Војска је прешла поред Крушевца, па је, прелазећи Јастребац, опрезно сишла кроз Јанкову клисуру у Топлицу, и одмах похитала Прокупљу. У ноћи између 7 и 8 септембра изненада је опкољена варош са три стране: севера, запада и југа... и варош је заузета у зору 8 септембра 1806 године. Иако је главни смер Главашева напада био Ниш, ипак он није ударио на њега вероватно због малог броја војске... Идућег дана (9 септембра), освојила је Главашева коњаница Куршумлију без битке... Сам Главаш није ни долазио у Куршумлију него је пречим путем преко Иван-куле ударио на Лаб и Косово... Али је овај српски напад у Топлицу и Лаб ипак остао само једна епизода у низу других, славних подвига 1806 године. Након склопљеног примирја, српска војска се повукла, а Топлица опет остала Турцима још за неколико деценија, да се о њој скоро ништа не говори до знамените 1877 године¹².)

После победе на Мишару Карађорђе с једним делом војске пође одмах у помоћ Делиграду. Тада везир напусти опсаду Делиграда и одступи с војском к Алексинцу. Српска војска пође за њим, те га иза Алексинца после крваве дводневне битке (22 и 23 августа) разбије и нагна у Ниш. Карађорђе пође тада с војском источно к Лому; но Ибрахим-паша затражи примирје које буде и потписано.

Али иако Главашев покрет није имао онај успех који су желели његови изводиоци, ипак се није на томе стало. Напротив, и идуће године, 1807, то се поновило само овога пута цео покрет је био већи и замашнији. Циљ му је био јасан: заузети природне теснаце на главним путевима ка Нишу, спречавати довоз хране и војске турскоме гарнизону у Нишу, и бунити и дизати рају противу Турака.

О ратовању према Нишу године 1807 послужићемо се казивањем Миленка Вукићевића, који је о томе најопширније писао.³⁾

За време док су Миленко и Вељко ратовали по Крајини и у долини Тимока, војевали су Срби и према Нишу (1807). Војвода Добрњац и капетан Жикић настали су да још боље утврде Делиград, као важно стрателгиско место за одбрану од Турака. Сем тога Петар је слао поуздане људе који су у околини Ниша, Лесковца и Прокупља бунили и дизали народ.

Рано у пролеће 1807 дошло је до сукоба према Нишу. Одред устаника дошао је и продро до села Каменице и Матејевца, и ту је разбио лесковачког Шашид-пашу. Устани су успели у своје налету чак да спале и Лесковац. После тога Срби настану да опколе Ниш и да му пресеку сасвим довоз хране. Илија Стреља, родом из Градишта више Вла-сотинаца, угледан човек из тога краја, био је пребегео на страну побуњених Срба. Он је посео пут од Лесковца к Нишу, а Цветко Поповић дође у Каменицу и Матејевце и тамо подигне шанчеве, да би с те стране спречавао везу између Ниша и Пирота. Месеца марта изађу Турци из Ниша с две хиљаде људи и два топа, али их Срби победе. После овога боја један део устаничке војске с побуњеним усташима из оних крајева, предвођен Илијом Стрељом, Петром Цодом и Момиром кнезом лесковачким, допро је до Сињева и тамо начинио шанца на путу који води из Пирота преко Беле Паланке к Нишу. Али Карафејза, румелиски харамбаша, пође од Софије у помоћ нишким Турцима и нападне Србе 8 априла 1807 године код Сињева с чела, а нишки паша од Ниша с леђа и Србе потуку. Срби су имали губитака од 200 људи и 4 топа. Међу погинулима било је и 17 Срба Нишлија који су били прешли на страну устаника. Петар Добрњац био је предао команду у Делиграду капетану Жикићу а он пошао у помоћ Миленку у Крајину.

Победа над Србима у околини Ниша код Сињева охрабрила је сад Турке, да поново нападну на српске шанчеве у Делиграду. И доиста 10 априла они изненада нападеше на прве шанчеве код Делиграда. Срби их одбију. Турци понове напад 12 априла, али их Срби и овога пута храбро дочекају. Капетан Жикић је показао при овој одбрани велику храброст и велику војничку умешност. Истина Срби одбише Турке, али им у последњем тренутку и неочекивано погине

капетан Жикић. Из логора код Делиграда Срби пренесу тешко рањеног капетана Жикића у манастир Светог Романа, где је убрзо од задобивене ране умро на Васкрс 14 априла 1807 године.

Пораз Турака код Делиграда био је велики. Не могући ништа устаничкој војсци нишки паша се после тога грозно осветио Србима из околине Ниша и Лесковца због њиховога покрета у корист устаника.⁴⁾

После тога настало је затишје до септембра 1807 године. За то време Срби су почели преговоре с Турцима ради закључења мира. Турски командант Ниша, Куршид-паша, одбио је захтев Срба о јемству Русије. На то Турци никако нису пристајали. Да би Србе одвратили од заједнице са Русима отпочели су напади турски с јесени 1807 године и од Ниша и од Босне. После тога преговори се опет наставе. У томе је посредовала цариградска патријаршија преко хустендилског митрополита код београдског митрополита Леонтија и Карађорђа. Али Срби и овога пута затраже јемство Руса. Турци на то никако нису пристајали и због тога се крајем 1807 године на граници опет осећала турска кретања нарочито од Ниша и на Дунаву. Међутим ово су били само турски маневри да би се Срби нагнали на непосредан споразум са Турцима а да напусте везе са Русима.

Године 1808 преговори за мир између Срба и Турака опет се обнове посредовањем видинског митрополита код београдског митрополита Леонтија. Срби и овога пута траже јемство Руса, што Турци одбију одлучно.

За време затишја године 1808 трговачке потребе и с једне и с друге стране захтевале су да се отвори редован саобраћај и пут између Ниша и Београда. И од пролећа 1808 године тај пут је био и отворен за трговачке караване, а царина се за Србију за робу наплаћивала у Параћину. Месеца августа 1808 године Карађорђе је о томе начинио са нашом из Ниша и нарочити уговор, потписан и закључен у Параћину између пуномоћника и с једне и с друге стране. Главни је у том уговору повлачење војске и повраћање редовног саобраћаја на путу Ниш - Београд. Срби су јемчили за безбедност проласка и обећали да ће понова подићи магазине и каравансераје, порушене за време устанка, а Турци су дали реч да неће чинити сметње при наплаћивању царина на турску робу по одлуци српскога савета.⁴⁾

Један од најважнијих датума у историји града Ниша, односно у историји ратовања Срба и Турака у првој половини XIX века, несумњиво је 1809 година. Она значи велики полет српских устаника на југ, у старе српске земље, уз долину Јужне Мораве ка Нишу и Скопљу, ка Македонији. Поред осталих догађаја ове године знаменити бој код Каменице и ратовање око Ниша представља велики обрт у томе ратовању. Због тога ћемо се на овој години нарочито задржати.³⁾

Година 1809 у првом српском устанку представља годину смелих покушаја да се пређе у напад на Турке. Зато је добродошао рат Русије и Турске. Ослањајући се на рат те велике хришћанске истоверне словенске силе против Турака, Срби су ове године поставили високе задатке, широких националних размера. У вези с тиме су онда били постављени и војни циљеви.

Српско-турски рат у пролеће 1809 године био је дакле последица руско-турских односа тога времена. После узалудних преговора дошло је до прекида; 12 марта 1809 године. Порта објави рат Русији, а 21 марта то је учинио и руски главни командант кнез Прозоровски. Као прву помоћ Руси су послали Србима 1.000 пушака и 30.000 метака. Првога априла Карађорђе пише главном команданту руске војске, кнезу Прозоровском: „Из писма Вашег ја сам дознао, да је порта отоманска објавила Русији рат. Ту објаву порте ми примамо као милост Божју, јер ћемо боље моћи доказати љубав нашу и приврженост к једноверној и једнородној нам Русији.“ А 30 априла кнез Прозоровски је писао Карађорђу и Совету, да се рат отпочиње и да ће њихова брига бити ослобођење Србије једном за свагда од сваке зависности.⁴⁾

Кад су Срби донели одлуку да предузму нападе на Турке, одмах се наметало питање како да се оно и изведе. Владала су два мишљења о томе: једно Карађорђево и друго народних старешина. Један савременик Карађорђевог прича да је врховни вожд износио и образлагавао овај свој ратни план: „да се наша војска окрене само на једну страну, јер више Ниша има добар Дервен, да се може ухватити и тамо у Црвеној Реци други Делиград поставити, и Турцима прекинути пут за у Ниш; а други дервен је више Лесковца ка Врању Бабуна, који води кроз планину десет сахата. И тамо

би се могао поставити шанац да би били од те стране сигурни.“⁵⁾ Очеvidно, да је Карађорђе имао у глави план за вођење једне четничке војне и за поседување згодних стратешких положаја, од природе утврђених. По његовој замисли Ниш је требао да буде центар операција. Али за несрећу тај план није био примљен, него је примљен план народних старешина, који су вукли сваки на свој завичај. Они су били зато да се одједном помогне свој потлаченој браћи: и оној преко Дрине као и оној на југу. А како су тада Срби били у савезу с Русима и радили споразумно са Црногорцима, требало је послати једну војску на исток да кооперише с руском, а другу на југозапад да се састане са црногорском војском.

Распоред и снага војска била је овако утврђена: на Ниш су имале поћи пожаревачка, ћуприска, параћинска, ражањска и алексиначка нахија, са нешто Крајишника и Левчана. Сем тога пошли су бећари из Београда и један батаљон редовне војске. То је свега износило 16.000 људи.⁶⁾ Распоред команданата извршен је овако: Карађорђе има задатак у правцу Црне Горе, Миленко Стојковић да одржава везу са Русима, Лука Лазаревић и Сима Марковић на Дрини имају дужност да оперишу у Босни, а на Ниш буде упућен Милоје Петровић-Трнавац.

Не излажући ток догађаја на другим фронтима, ми ћемо се овде задржати на јужном фронту према Нишу. Концентрационо место Срба био је Делиград, одакле је војска вршила покрет унапред ка првом већем објекту — Нишу. Турски гарнизон у Нишу био је у том тренутку скоро ништаван, био је толико слаб да никада до тада за време устанка Срби не беху у већој бројној надмоћности над својим непријатељима као тада. По ондашњим извештајима рачунала се турска снага у Нишу на 3.000 људи.⁷⁾ Осећајући своју бројну слабост, Турци су из Ниша пре 15 априла склањали за Пирот своје породице и евакуисали своја покретна имања. То су Срби знали и због тога их је Хајдук-Вељко нападао на путу из Ниша за Пирот.

Српска војска кренула се из Делиграда око 15 априла и стигла је пред Ниш 21 априла, то значи да је за седам дана марша једва прешла 40 километара.

Кад су Срби 21 априла стигли у непосредну близину Ниша, они су прво изабрали положеје на којима су сместили војску, затим су старешине држале ратни савет шта треба

да раде, па су се онда између себе свађали, затим копали шанчеве и најзад се тукли с Турцима.

Али по свему изгледа да су Срби почели непријатељства још док су седели у Делиграду. Први је отпочео непријатељства Хајдук-Вељко. Он 15 априла нападе један турски караван и опљачка га, па се врати Делиграду, да олет после неколико дана нападне на тврђаву Бели Градац, и да се после тога врати главној војсци која је стигла на Каменицу. Један Градац помиње Милан Ђ. Милићевић у атару села Малче на брду више села Врежине, а други испод Власотинаца код Конопничке цркве на десној обали Власине.¹⁰⁾

О држању турског гарнизона у Нишу имамо драгоцену белешку од савременика митрополита Стратимировића. Пре несрећне погибије на Чегру долазили су до српскога стана Турци (коњаници који су могли лако побећи) по 50—60 на број и говорили су Србима: „Идите, Срби, с оне стране Мораве и држите оно што вам је цар дао, а ми вас, вала нећемо дирати. Не дирајте ни ви нас, кад ми вас не дирамо.“ Но ови су то гордо одбијали говорећи им, да се и до Цариграда неће оставити, па псоваху душу и веру турску, Мухамеда, и остало.¹¹⁾

Сем Хајдук-Вељка било је и других који су предузимали разне препаде у правцу југа и истока од Ниша. Тако на пример, војвода Стреља пређе Нишаву и Запаље па допре у Власотинце. Одмах уз њега пристану сва околна села и тако се скупи око 450 људи Срба усташа. Војвода Стреља посла Саву Дедобарца да затвори пут у клисури на Просеченици. Сава пут затвори, па своју дружину са свом џебаном смести у један хан крај Мораве. Турци дођу с топовима, ударе на хан и запале барут. Барут се запали, сруши хан и потуче више од половине Савиних другова. Остали се разбегну. Стреља је био остао у Власотинцима, па кад чу, он се повуче српској војсци ка Каменици. Турци запале Власотинце и побуњена села.¹²⁾

У одржаном ратном савету предмет решавања је био, да ли да се одмах на Ниш удари живом снагом, или да се причека још неко време. Постојала су два мишљења, једно, које је предлагао Милоје Петровић, главни командант војске, да се одмах удари на Ниш, „јер у њему није имало доста војске, а шанчеви били су забатаљени и страх оживио међу Турцима“; друго мишљење које је заступао Петар Добрињац било је противно нападању, пошто „Турци имају много топова,

па ће нам досадити“. Други један учесник и савременик прича да је било сасвим обратно. Које треба веровати? Из овога се јасно види да је међу старешинама избила несугласица и свађа не само око положаја главнога команданта него и око начина рада. Сем тога свађа је потекла и кад су почели подизати шанчеве.¹³⁾

О распореду шанчева и војске прича и савременик Илија Ћоса: „Прави шанац начинисмо на Чегару с ове стране Нишаве, у ком су Срби изгинули. У овом је био војвода ресавски Стеван Синђелић, родом из Грабовца у Ресави. С њим се налазио Ђорђе Крагић родом из Корица, округа алексиначког, Цветко Поповић из Горњег Матејевца, најје нишевачке. На Чегару ко ће да гради шанац, инатили су се три дана. Други шанац био је у Горњи Матејевци, у овом се налазио Петар Добрињац с Вељком. Трећи шанац био је више Матејеваца, одонуд Каменице; у овом је заповедао војвода параћински Илија Барјактаровић, родом из Извора, округа њуприског. Четврти шанац био је у Каменици, у ком се налазио главни командант целе ове српске силе, с нанским четата, с комором и џебаном. Пети шанац био је изнад Каменице, више цркве у ком се налазио војвода млавски Пауљ родом из Мелнице, округа пожаревачког. Шести шанац био је Дољи Матејевци у ком су се наместили Милојеви бећари. Хајдук-Вељко боравио је са својих сто коњаника у Горњи Матејевци, да се тамо нађе где би нужно било.“¹⁴⁾

Турски командант у Нишу у то доба беше енергичан и дрзак војник. Да би добио у времену, док му дођу појачања из Румелије, он је наређивао испаде Турака, одмах на два до три дана после доласка Срба изнад Ниша. Али све ове нападе Срби су успешно одбијали. До 5 маја било је три таква турска напада. Тиме су Турци несумњиво хтели да застрашавају Србе.

Концентрација турске војске у то доба била је изведена великим делом према Русима. Али кад Руси због излива Дунава беху онемогућени да продиру на Балкан, искористи ту прилику велики везир па одвоји 30.000 војника и пошаље их као појачање противу Србије нишкоме и видинскоме пашин. На Видин је отишло 10.000 а на Ниш под заповешћу Исмаил-беја Сереског 20.000 војника. Они стигну 28 априла у Ниш.¹⁵⁾ По једном извештају из Србије аустриским пограничним властима турске војводе и наше које су приспеле у Ниш и биле су: Молук-паша од Приштине, па онда Шор Ахмед-паша

из Врање, Каси-паша из Лесковца и некакав одметник Карафеџа, пријатељ познатог Гушанца Халил-аге. Број њихових трупа износио је на 36.000 људи. У томе извештају вели се, да је једнога вечера пребегло један хришћанин из Ниша српском поглавници Милоју и известио га о намери Турака да ће идућег дана Турци напасти Србе са свих страна. Међутим Милоје Петровић није поверовао него је посумњао у овог достављача, па га је чак држао под присмотром везана. Међутим сутрадан обистинило се све оно што је овај ухода био саопштио.¹⁶⁾

Очевидно је да су Срби оклевајући у одсудном нападу на Ниш пропустили драгоцен тренутак и допустили да се Нишу пшашу јака и снажна појачања. Из писма Милоја Петровића Совјету од 5 маја види се, да је Срба у том тренутку било мање него Турака; и да им је услед чаркања с Турцима понестало барута, због чега се Милоје три пута обраћао Совјету да му пошаље барута и појачања у војсци. „Тога ради, пише даље, постарајте се и договорите с господином генералом (Родофиникином), да господин генерал фелдмаршалу кнезу Прозоровском пише да, ако ће каква помоћ бити, нека похитају и што скорије војску на нашу страну призову; зашто овамо оживе Турчин са свих страна као лист на гори и сваки дан у Ниш долази војска и чујемо сад овај сад онај старешина турски с војском иде; зашто ово није шала дирнути Турчина у живац, а војске код нас мало имаде да незнам од брига шта ћу чинити, ни како ће се ово место одржати... Данас ми дође писмо да су многи Турци изашли из Видина и хоће сиротињу по видинској нахији да похарају, зато сам Вељка с војском данас послао да иде што брже на сусрет Турцима.“¹⁷⁾

Турци су, као што рекосмо, у неколико махова чинили испаде из Ниша противу Срба. Тако су и 9 маја предузели један, али су их Срби одбили. Зна се још и то да су ових дана јаничари Пазванџији изјавили покорност нишком паши, упали у Соко-Бању и наново је подвластили. Напад Турака на Бању кобно се одазвао на положај и расположење српских војника код Ниша, јер Добрњац и Вељко, и онако незадовољни, пађу у томе догађају повод да своје војнике одвоје од главне трупе од Каменице и пођу и помоћ Бањи. То је било око 14 маја. Овај дрски турски напад у позадину српске војске у многоструци личи на онај Главашев упад у Топлицу 1806 године. Циљ му је био да Србима загрози с бока,

да им из Соко-Бање зађу за леђа и узму Делиград, па тиме пресеку саобраћајну везу између нишке војске и центра.

О држању Руса у ово време рећи ћемо толико, да се њихово напредовање баш тих дана, кад се на Каменици спрема одсудна битка, било зауставило. Њихов је план био да заузму градове на левој обали Дунава, али у томе нису имали много среће. Кнез Прозоровски је водио рат млитаво. Што га је уздржавало од акције прво је рат са Аустријом а друго велики излив Дунава, који је отежавао прелаз војске. 20 маја пише кнез Прозоровски Совјету: „Док дознам праве намјере бесарије против нас, ја ћу међутим спремати мост преко Дунава и док прећем одмах ћу вам о том јавити. Што се тиче шаљања руске војске пут Ниша, то сад нијесам у стању учинити, али да вам се поможе, намислио сам дати вам генерала Исајева са приличним одјељењем; али док се то оствари треба за то неколико времена.“¹⁸⁾

Одсудан напад Турака извршен је 19 маја 1809 године. Турци су свакако дознали о расположењу у српској војсци, њиховој неслози и слабом бројном стању. Због тога намисле да положаје изнад Ниша заузму и Србе отерају. Они најпре нападну на најближи шанец на Чегру у коме је био Стеван Синђелић. Неколико пута предузимали су јуриш за јуришем. Војвода Ресавец би први нападнут у своме шанцу, али их он примора на повлачење са знатним губитком. Турци два пута поновише напад и два пута искусише исту судбину. Тада турски главнокомандујући раздражен говораше својим војницима: „Није ли срамно видети да 70.000 Турака не могу ништа против 2.000 неверника? Требало је узети шанец, а, ако то није могуће, он ће им свима редом одсећи главе. Спремише се и за четврти јуриш који беше још страшнији и крвавији него први. Турци најзад успеше да уђу у шанец, јер ров беше испуњен мртвима који су пали у пређашња три јуриша. Но кад Срби видеше да им због близине Турака ватрено оружје постаје некорисно, они се послужеше кијачама које беху спремили. То беше страшна касапница. Срби се опираху што могаху тврдоглавије, убијајући Турке тојагама. Кад у овом клању Срби буду сведени најзад на једну стотину, њихов храбри војвода, да не би постао плен Турака, запали магацин с барутом и на тај начин погубе са целим својим народом а и са Турцима.“¹⁹⁾ По казивању Вуковом, кад су Турци ударили на ресавски шанец војници из других шанчева хтели су да иду у помоћ Ресав-

цима, али Милоје заповеди да се нико није макао, него свак да чува свој шанца.

Губици с обе стране беху велики. Када је страховита експлозија Синђелићевог шанца показала свима осталим трупама српским у другим шанчевима, да је са Синђелићем и његовим одељењем од 3.000 људи свршено, онда су старешине, изгубивши присуство духа, без икаквог и најмањег покушаја да притекну у помоћ, изузев једино млавског војводу Пауља, напустили своје окопе и шанчеве па су нагли бежати. „Оне који су почели из свих осталих шанчева бежати, Турци су гонили пуних четири часа, и турска коњица, претичући бегунце стала је испред њих и онда пресрећући секла их, а великим делом пробадала копљима и гонила оне, који су бежали правим путем; а оне ван друма који су по шумским странама бежали гонила је турска пешадија“... Сав профијант и сва кола с пртљагом и сву муницију Турци су однели у Ниш; више од 300 кола и седам великих топова, чак и мало оружје и одело, све су то Турци запленили и однели у Ниш.

О броју губитака код Срба имамо неколико казивања. Бата-Лака вели да их је изгинуло 6.000, а Карађорђе у писму владици Петру пише 16 септембра 1809 године да их је пало више од 10.000.

Кад је Карађорђе дознао за пораз на Каменици и надирање Турака низ Мораву, напустио је опсаду Новог Пазара па похита с војском на Мораву, поручујући Сими да врати војску из Босне и Миленку да из Крајине дође на Делиград. Турци пођоше од Ниша у два правца: већи део војске поведе Куршид-паша на Делиград, а с другим делом пође Гушанац Алија на Соко-Бању. Њу је јуначки бранио Хајдук-Вељко са својим момцима, али ју је испред много веће силе турске морао напустити. Тада се сва турска војска слеже Делиграду, где Куршиду стиже и Исмаил-паша серески, тако да је пред Делиградом било око 60.000 Турака. Карађорђе и Миленко притекоше Делиграду у помоћ те насташе страховити бојеви. Али се силна навала Турска није могла издржати и српска се војска повуче к Ћуприји 3 августа. Седам недеља Турци су нападали и тукли Делиград. Али кад је пао Делиград, Срби се нису могли одржати ни у Ћуприји, они напустише шанчеве и повукоше се преко Мораве. Тада Турци заузеше Ћуприју и сву десну обалу Мораве до Пожаревца.

Такве су биле страшне последице чегарске катастрофе и каменичке погибије. Српски покрет на југ противу Ниша потпуно је пропао. Овај нишки поход пропао је може се рећи из два узрока: посредан узрок био је непрелазак Руса преко Дунава и могућност да Турци пошаљу знатна појачања, а други непосредан узрок био је међу самим Србима, свађа и раздор међу старешинама, оскудица муниције и мали број бораца.

*

После завршеног боја на Чегру код Каменице Турци су наредили да се покупе главе погинулих Срба и да се на источној страни од Ниша, на путу за Пирот сазида једна кула од камена и да се у њене зидове узидују главе погинулих Срба. Кроз нишку чаршију викао је телал да ће паша за сваку српску главу дати по 25 гроша ономе ко је донесе. Нишки паша издаде наредбу нишким ћурчијама да те главе беру, па да скинуте мушке образине пуне памуком и да их тако испуњене шаље у Цариград, да и тамо виде како су Срби страшно прошли. После тога паша нареди да се прикупе мајстори зидари и да на цариградском друму озидују једну кулу но тако да средина куле буде једноставна од камена и креча а главе српских војника да се окрену у поље и узиђују споља. Кад је Живан Живановић 1882 године био у Нишу и описао ондашње стање Ћеле-куле, он је записао ове речи: „Сад стоји само део од опале куле. И на томе остатку стоје сва угнућа, где је која глава била. Ја сам их брижљиво бројао, и на овом остатку само било је са северне стране 123 главе, са западне стране 103, са источне 105 и са јужне 180 свега 511 глава.“²⁰)

Ванредно леп опис Ћеле куле, пун песничког заноса и великог одушевљења за ратнички српски народ, налазимо у делу славнога францускога песника Ламартина из године 1833. Приликом повратка из светих места Ламартин је пропутовао кроз Србију у августу 1833 године. На путу од Једрена до Ниша није му се ништа нарочито десило. Тек пред Нишем он је заузео Ћеле кулу и њој посветио у своме делу ове речи:

„Стигох у равницу код Ниша. Сунце је пекло. На једну миљу од вароши одприлике, угледах широку белу кулу где се уздиже усред равнице, блистајући као пароски мермер. Стаза ме је водила к њој. Приђох јој ближе, седох у хлад од куле да се мало одморим. Тек што сам сео, подигнем очи споменику и видим да су његови зидови, за које ми се

учинило da су саграђени од мермера или од белог камена, начињени од људских лобања, поређених у равномерне слојеве. Ове лобање и ова човечја лица, огуљена и побелела од кише и сунца, облепљена са мало малтера образовали су славолук који ме је заклањао од сунца. Могло их је бити на 15—20.000; на неким је још преостало косе која се лепршала на ветру као лицај и маховина; јак и свеж поветарац дувао је с планина, продирао у многобројне шупљине глава, лица и лобања и у њима изазивао тужно звиждање. Рекоше ми да су то лобање поубијаних Срба у последњем устанку за слободу. Поздравих оком и срцем остатке ових јуначких људи, чије су одсечене главе постале камен темељац независности њихове отаџбине. Ламартин је у овом опису Ђеле куле написао и ове речи: „Народ који има овакве споменике не може никада проасти“. Србија, у коју ћемо сад ући, сад је слободна... Ускоро ће Срби узети и сам Ниш: нека сачувају овај споменик. Он ће њиховој деци причати шта вреди независност једног народа, казујући им по коју су је пену њихови оцеви платили“...

По освојењу Ниша 1877 године подигли су Срби на Чегру споменик Синђелићу од белог мрамора са овим натписом: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима који овде славно изгибоше 19 маја 1809 године нападајући Ниш. — Књаз Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их освојивши Ниш 28 децембра 1877.“

На место овог скромног споменика подигнут је 1 јуна 1927 године нови, већи и достојнији споменик, којом су приликом изведене и велике свечаности.

Последице несрећнога ратовања 1809 године исправљене су онда кад је руска војска прешла Дунав и приморала Турке на повлачење из Србије. Срећно ратовање 1810 године учинило је да Срби врате све оно што су били изгубили 1809 године. Али прилике за српски народ нису више биле тако повољне. Када су 1812 године Руси, због офанзиве Наполеоновог на Русију, били приморани да закључе мир са Турцима, онда је за Србе настао тежак тренутак. Година 1813 била је фатална година, када су Турци прегли на све стране да Србију пошто-пото потчине и савладају. У јулу те године турска војска са свију страна почне стезати Србију. Турски план је био енергичан; велики везир је управљао целим покретом прво из Софије а после из Видина и Ниша. Стављено је у покрет 60—80.000 људи противу 50.000 Срба.

С југа од Ниша водио је војску румелиски валис Карсли-Али-паша. Турци су наишли на отпор на Делиграду и то је изазвало застој турске навале. Због тога би смењен Карсли-Али-паша а постављен у половини августа Мехмед-Бахрам-паша, с изречном заповешћу да Делиград опседне, да га обиђе и да енергично наступи ка Београду. Ову нову навалу српска војска није могла издржати. Она је морала попуштати, и тако почетком септембра Турци су заобишли Делиград и пошли низ Мораву. После тога катастрофа је била неизбежна.²¹⁾

Из овога времена ваља нам поменути једну интересантну личност из Ниша. То је Дионисије потоњи митрополит београдски 1813—1815 године. Дионисије је био најпре свештеник у Нишу, свом месту рођења, па остане удов. Име му је било Димитрије, а звали га „поп Дина“ и „терџоман Димитрије“. Био је дакле „секретар српског језика“ код Хуршид-паше, пре него што је Хуршид постао велики везир. Кад је 1813 године Хуршид-паша напао на Србију, морао је уз њега поћи и наћи се и његов љубимац Дина, који је без сумње помагао да што пре умири Србију, без великог проливања крви. Кад стигну у Београд, Дина буде одређен за београдског владика и везир га пошаље у Цариград где се и рукоположи, па се врати у своју епархију, и у њој остане и после одласка Хуршидовог у Битољ. Дионисије је као митрополит остао нешто више од године дана. Као Србин био је на страни свога народа и заклањао га код Турака. Сима Милутиновић, који је провео неко време код њега, зове га „Добри Дионисије“. О њему се зна још и ово. Са његовим знањем и благословом неки кнезови ишли су на тајни састанак у Земун к Молеру и проти Ненадовићу. Сима Милутиновић држи да је Дионисије знао за тајни договор међу кнезовима. Умро је у почетку устанка 1815 године а на његово место грчка патријаршија изабра за београдског митрополита Грка Агатагела који је у Србију дошао фебруара 1816 године.²²⁾

2. Ниш за време од 1815 до 1877 године. — Месни устанци.

Ни за време другог устанка Ниш није учествовао оружаном снагом у борби противу Турака. Али, иако није могао у ово доба показати неки већи напор, ипак је он играо важну улогу у односима између Срба и Турака. Када су настали преговори између Милоша Обреновића и Марашли-Алипаше 1815 године, онда је Марашлија за постигнуће свога

циља употребио и искористио нишкога владика као посредника, да приволи Милоша на преговоре о миру. У то доба у Нишу су седеле грчке владике, фанариоти. Нишки владика упутио је Милошу писмо, пуно хришћанских поука и љубави; јамачно га није писао само из властитих побуда већ и по вишој заповести. У томе писму владика је давао обећања у име нишкога паше Србима који су се дигли на оружје. Он позива Милоша Обреновића да овај пошаље посланике у Ниш ради даљих преговора. Милош је добро разумео да је овај позив од самога Марашлије и зато одговори 26 јула врло обазриво и политички мудро.²⁷⁾

Хришћанско-православне грчке владике у Нишу су још од самога почетка устанка показивале према Србима извесне симпатије, и, колико су год могли, држали су се добро са Србима из Србије. На овакво држање према српским властима у Србији свакако их је нагонила њихова паства. Нишке владике, изгледа, уживале су и извесну новчану помоћ од Милоша Обреновића.

Када су се грчки родољуби на Балканском полуострву загрејали за ослобођење своје отаџбине од Турака, онда су се и грчке владике у Нишу изгледа јаче заузимале за овај ослободилачки покрет. Грчки хетеристи у Букурешту кројили су планове, истина на хартији, о ослобођењу Балканског полуострва од Турака. Глава тога покрета био је кнез Ипсиланти. Грчки хетеристи покушавали су да и Милоша Обреновића увуку у своје планове, међутим он се држао врло резервисано. По плановима хетериста, Србија је имала да буде центар покрета: Срби су имали да се дочепају тврђава или бар да их опседну, једну војску да отправе у Босну, другу ка Нишу, трећу ка граници Влашке и Бугарске. По томе плану Турска би одједном огрезла у огањ: српска војска према Босни изазвала би устанак у Босни, Херцеговини и Црној Гори; на сличан начин српска војска према Видину и Нишу изазвала би устанак у Бугарској и целој Румелији; грчкој флоти остао би лак задатак да сврши с Турцима на мору и на острвима.

Међутим цела ствар још није била добро сазрела, а Турци су енергично настали да у клици угуше све те планове и тежње. Као да је и Ниш са својим владиком и свештенством и родољубивим грађанима био ушао у ове планове. Да би Србију држали под руком, Турци пошаљу из Солуна Хусејин-пашу с неколико хиљада војника. Он стигне у Ниш

17 априла 1821 године, а кнез Милош и народ се због тога јако узнемире.²⁸⁾ У априлу 1821 године букнуо је грчки устанак. У Нишу су се надали великим догађајима. Да се не би и кнез Милош дигао, Турци похитају с великом војском у Ниш. Хусејин-паша, убрзаним маршем, преко Солуна, Куманова, Врање са 8.000 људи стиже у Ниш о Тројницама 1821 године. Како дође, смести се у град, и одмах заповеди те се погуби Али-паша, дотадањи нишки заповедник. Кривица му је била што је био лабав према владици Мелентију и другим нишким родољубима. После тога позва у град владика Мелентија, проту Стојана, попа Ђорђа, Младена Овчаревића, Радисава Екмешчи-башу и Голуба Мутавцију и још око 200 других Нишлија. Намера се није крила: ваљало је народ застрашити да отури мисао о устанку. Кад се дознало шта паша намерава, пријатељи затворених угледних Нишлија понудили су своју помоћ да их ослободе затвора, али и владика и прота одбише ту пријатељску понуду. Трећег дана Тројница Турци их обесе на нишкоме мосту. Приликом вешања сви су се осуђеници држали храбро и јуначки. Владика Мелентије рођен је око 1771 године. „Мелентије бејаше средњег раста, смеђе косе и браде, која је већ била проседа. Могло му је бити око педесет година. Нарави је био благе, живота уредна, чиста, руке издашне, срца побожна, навике у свему тачне, а особите у црквеној дужности својој.“

„У оно доба (1821) нишка црква је имала за свога проту чувенога Стојана Поповића, који је био врло уважен не само као свештеник него и као родољуб, као mudar човек и као јунак. Према својим душевним врлинама, прота Стојан се одликовао и телом. Био је висок, крупан и тако гласовит да се, кажу, могло чути на Горици кад он пева у нишкој цркви.“

На месту код моста, где су обешени епископ Мелентије и другови, подигнут је 1913 године споменик, који су за време окупације Бугари преправљали, а нишки владика по ослобођењу поново је обележио натписе и споменик дотерао у првашње стање.²⁹⁾ Ево тога натписа:

1821—1913.

Епископу нишком Мелентију, проти Стојану, свештенику Ђорђу и грађанима нишким Младену, Голубу и Радосаву, који су на овом месту обешени те мученички пострадали трећег дана Свете Тројнице 1821 године за велику српску идеју — ослобођење.

Подигне овај споменик епископ нишки Доситеј са целокупним свештенством града Ниша.

Споменик овај подигнут је за време срећне — Богом благословене владавине Њ. В. Краља Србије Петра I Карађорђевића и митрополита целе Србије г. Димитрија и освешћен 29 децембра 1913 године.

„Крст носити вама је суђено, страшне борбе водити с туђином: тежак вјенац, ал' је воће слатко; васкрсење не бива без смрти.“

Слава и част и мир сваком који добро чини...“

Кад је 1829 године избио руско-турски рат, онда је Porta издала наредбу скадарском везиру да са 40.000 људи дође у Ниш и да одатле мотри на Кретање Руса у Влашкој и на покрете Срба. Међутим овај Мустафа паша био је противник Султанов и кнез Милош је радио на томе да скадарског везира одврати од овог похода. Везир је преко зиме 1828 године остао у Скадру, али с пролећа 1829 године он се спреми са 20.000 до 30.000 људи и пође на Видин. На томе путу стигне у Ниш, куда му кнез Милош пошаље на разговор свога брата Јована. Јован нађе 1 јула Мустафа пашу улогорена поред Медошеваца. Ту га везир лепо прими и захвали Милошу, као своме пријатељу на послатом савету да се не упушта у рат с Русима. Јован се врати из Ниша у Крагујевац 6 јула. Тако се у историји многих ратних похода преко Ниша помиње и овај прелазак скадарскога паше познатог у народу под именом Шкодра паша.²⁸⁾

а) Прва Милојева буна.

Када су се године 1833 шест нахија отргнуле од Турске и придружиле Милошевој Србији, онда је нишки крај остао и даље под Турцима. Али народ тога краја мислио је и даље на своје ослобођење, док је турска управа бивала све тежа. У почетку 1835 године у Нишу је био мутесариф Салих-паша. Турци који су били око њега чинили су велика зла народу. Незадовољан таквим понашањем турских чиновника народ из 16 нишких села побуни се почетком јануара 1835 године. Они се обрате кнезу Милошу и упуте му ово писмо: „Молимо Бога за твоје здравље. Ти и Бог данас. Сиротиња кука и плаче до Бога се чује. Данас што се зулум починија како се је сиротиња предала. Сердар искочија 50 човека Турчина. И одовуд Топоницу таја села сва је сиротиња у планину утекла: што беше за работу човек, он је кућу оставио; али

Турци по кућах падоше: девојке при њих докараше од седам година, и њих ги посмешеше. Сиротиња тебе се је поклонила под твој крилу господаре... 16 села тебе се поклањав, слави господаре. Данас хоће сиротиња да изгине. Много зулум почињен. Сиротиња данас Турчину се покорити неће — Зашто? — Од зулума! — Слави велики Господаре! Наша десна круна. Јануара 1835.“²⁹⁾

Добивши такву молбу кнез Милош одмах одреди свога министра Аврама Петронијевића да иде у Ниш и да помогне да се нишка сиротиња умири. По њему је послао и писмо Салих-паши у коме је посредовао у корист хришћана. „А у прочем ви како расудите онако и чините, а ја у том случају признајем да немам никакво право мешати се у вашу нахију.“³⁰⁾

Али ова буна утишала се за неколико дана и неки су се кметови били предали, а Аврам још није био ни стигао. На умирењу је радио и суседни погранични командант српски Стефан Стојановић. Салих је био обећао да више неће слати зулумчаре међу народ, већ да ће поставити народу нарочитог кнеза вилајетског, преко кога ће се наредбе извршавати.

Али није прошло много, па се почетком марта исте 1835 године народ понова побунио због турских поступака. Кнез Милош понова нареди Авраму да иде у Ниш са човеком кога ће и београдски везир послати, с тим да обојица посредују за умирење. Тамо би имао доћи и изасланик видинског паше и они би тамо остали све догле, док из Цариграда не дође нарочити човек да ствари испита.

У овој буни су учествовала села: Каменица, Церје, Кравље Миљковац, Веле Поље, Палиграци, Врело, Горњи Крупац, Дражевац, Бели Брег и друга села близу границе.

Салих-паша је још пре доласка Аврамовог био послао војску из Ниша да умири народ. Ова се војска сударила са устаницима у Миљковцу и усташа су успели да Турке победо. Салих-паша онда нареди да се војска врати у Ниш.

„Из писма Аврама Петронијевића од 21 марта из Ниша кнезу Милошу види се да је паша обећао да ће свима побуњеницима опростити, да ће им се вратити сва отерана стока... и да ће им допустити да између себе изаберу једнога кнеза, а кад овога изаберу, нека му преставе преко њега тегобе своје. У исто време обећао је да ће пустити све оне који су похапшени. Аврам је зато из Ниша са... чиновницима Сали-паше... отишао у село Попчицу, где је био велики збег народа из нишких села... У Попчици је Аврам

опет нашао војног команданта из Неготина полковника Стеву Стојановића, и онда су позвали цео збег и саопштили му све што су с пашом уговорили; и онда изабери 20 људи и дођу у Ниш, а остали оду својим кућама. Аврам је ове људе извео пред пашу те му они изљубе сицаде и руку, а после су пуштени и они који су били у апсу. — Тад ови сви ослобођени устаници изберу себи кнеза Милоја из Каменице...

Кнез Милоје је имао тежак задатак и био је у тешком положају. Настале су нове тешкоће и због тога је Аврам поново ишао у Ниш. Нови кнез одвојио се и није допуштао ниједном Турчину да улази у села. Неколико пута позивао га паша, али Милоје није хтео ићи, већ му је само писмено одговарао, да народ неће субаше по селима. Паша се нашао у чуду: ни да га трпи ни да га гони. С тога Аврам овога пута стаде на пашину страну и успе да ствар сврши тако, што је од Милоја узео оставку на положај кнеза. Турци су поново обећали неке олакшице раји.

И тиме се ова буна, или како народ вели „прва размирица Милојева“ коначно завршила. Милоје је отишао у своје село и од тада су га сви звали капетан Милоје.²⁹⁾

б) Друга буна Милојева и Срнданова 1841³⁰⁾

Прва буна Милојева није успела нити је Нишевљанима и Моравцима донела ослобођење, јер је овај крај остао и даље у ропству под Турцима, који су чинили и даље безаконја. Народ је све више патио и пиштао, док није поново букнула буна која је сад обухватила нишки, лесковачки, пиротски и врањски крај. То је покрет који народ зове „друга размирица Милојева и Срндакова“. Центар тога покрета био је нишки срез, а имао је већи размер и био боље спремљен и организован. То је било у пролеће 1841 године.

Ствар се развијала овако: Милоје је прикупљао новац од богатих људи и за то куповао оружје, муницију и издржавао војнике — усташе. Сем њега радили су на истом послу и ови људи: Ђурђан из села Пелиграца за Мораву, Никола Срндаковић из Горњег Душника и Стојан Чавдар из Великог Крчимира за Запање и Станко Антонијевић бојација и Цека Вучковић за Власотинце, Коца Мумџија за Лесковац и Поп-Ђорђе из Пољанице.

Усташе су добијали помоћ и из Србије.

Горњи Матејевац је био центар покрета, као најзгодније место близу границе. Ту су устаници пред сведоцима оста-

вили на чување новац који је био добивен „од вилаета“ и који је претекао као неутрошен. То је било урађено 15 марта 1841 године, а у Томину Недељу, 5 априла, дигли су устанак.

Овај устанак био је припреман још за владе кнеза Милоша, па је дочекао и промену на престолу. „У народу и сада код најстаријих људи постоји предање, да су Милоје и друге вође ишле у Крагујевац и добијали новац од српске кнегиње а неки веле од српске царице, као на пример Старац Радоња из Горњег Матејевца“.

Народ у Србији радо је дочекао глас о буни, али прилике су биле неповољне, јер је Порта окривљавала тадању владу кнеза Михаила за узрочника те буне. Бојећи се последица кнез Михаило је одмах 10 априла издао једну прокламацију, којом је забрањивао свако учешће Срба из Србије у том покрету.

Ствари су се даље овако развијале: пограничне власти српске појачале су гранични кордон и појачали караулске страже, бодро пазећи на све догађаје а готове да прихвате избеглице и усташе, ако би то наступило, избегавајући сваки сукоб с Турцима.

„Устаници су имали овај план: да Милоје поведе Каменицу, Матејевце и остала села из Нишаве; Никола Срндаковић да поведе Запање и Пироћанце, а Ђурђан Мораву, и да заједнички ударе на Ниш и освоје га, пошто приме борбу и разбију турску војску која би на њих пошла, а за то време стигли би Станко Бојација са Власотинчанима као и Стојан Чавдар са Курвин Града.“³¹⁾

„Но Турци су се брзо и благовремено спремили да угуше и осујете овај устанак. На утоку Власине у Мораву, код села Ђурлинаца, успели су Турци да после неколико јачих борби победе Станка Бојацију са Власотинчанима и Лесковчанима. Исто тако успели су да победе Стојана Чавдара, који је био посео висове око Курвин Града, да брани Турцима пролаз за Ниш. Стојан је одатле побегао у Србију... Најважнија борба је била код Прве Кутине, 11 априла, где је предводио и управљао Никола Срндак, и та је борба била судбоносна по устанике и цео покрет. Ту је било скоро цело Запање: ту је било устаника и из пиротског краја и, после огорчене борбе, пошто су Турци извршили опкољавање устаника од Селичевце, добили су победу. У овом боју пало је доста устаника, а тако исто и Турака. Разбијени устаници побегли су по шумама а неки преко границе у

Србију. И Сридак је прешао границу и отишао у Алексинац. Кад су Турци разбили устанике код Кутине, обрну се Горњем Матејевцу и Каменици и 12 априла разбију нишавске устанике, пошто су се састали са Турцима који су оперисали у нишавским селима. Многи од нишавских устаника, па и читави збегови, пребегли су у Србију преко границе. И Милоје је могао побећи, али он није хтео, већ се затворио у горње матејевачку кулу са својим војницима и бранио се до последњег часа, док га најпосле једно турско зрно није погодило, и тако је Милоје погинуо јуначки; није хтео бежати, није се хтео предати. Турци су одсекли његову главу и донели у Ниш, навели на колац на мосту пред градом, где је била неколико дана, да би служила као страх побуњеном народу³².

После устанка овако крваво угушеног настало је у побуњеним крајевима страховито стање, јер су се Турци грозно светили. Каменица, Матејевце, Кнез Село и друга била су потпуно уништена огњем и мачем: „остал је само пепел од села“, веле стари људи. „У старом апостоли цркве кнез-селске постоји један запис који је писан 1841 године у коме се каже: „мужи плачу, жене запевају, плач се диже до неба се чује, жене, децу без пошчади секу, плач се диже до неба се чује от проклети Тирци нишевљани“³³).

Какав је био крај овој буни?

По казивању Милана Ђ. Милићевића приспео је 10 јуна у Ниш Јакуб-паша с Рифат бегом и царским комесаром Тефик бегом и почети су преговори да се народ врати својим кућама. Комесар је обећао да ће се о царском трошку подићи изгореле куће и да ће се стока вратити, што су Арнаути отерали. Али и ово се није могло потпуно извршити. Јакуб паша из Ниша пошље свога човека а Ђамил паша свога у Алексинац и ту се састану са пуномоћником српске владе. Они позову избеглице из нишког округа да се врате кућама. После краћег договарања бегунци се и поврате, неки пре а неки мало касније³⁴).

Вредно је задржати се мало на главним личностима из овог покрета.

Личност Милојева указује нам се из причања савременика као човека врло отресита, одважна и угледна. „Бавио се трговином и Турци су га звали капетан Милоје. Носио се по турски, врло богато. Јахао је увек на хату. Два момка јахало би пред њим а два за њим“. Милоје је имао брата

Цветка, а отац им се звао Јован. Милоје је имао два сина: Радоњу и Марка, а Цветко је имао четири сина.

Друга важна личност је Стојан Чавдар. После пропасти код Курвин Града побегао је са другима у Србију, у Београд. По тражењу турске владе Вучић их стави у затвор. Бојећи се да не буду предати Турцима они (њих 80) прокопају кришом апсу и побегну преко Дунава у Аустрију. Неки ту и остану, а Чавдар оде у Цариград и ту је помоћу руског конзула успео да изиђе пред великог везира па и пред самога султана. Од цара је добио милост, да се може слободно вратити кући и носити оружје. Тако је живео све до 1860 године, али 1861 године се побуне нека села, протерају своје господаре бегове и напишу султану жалбу да се господарлуци одузму. Султан посла Седрезама (вел. везира) у Ниш да ствар испита. Овај позове Чавдара и понуди му за обор — кнеза у Запању, но он одби и врати се у село. Онда је великом везиру био поднет списак свих главних људи из нишког пашалука, за које се сумњало да су тражили укидање господарлука. И Стојан буде оптужен и дотеран у Ниш и одмах осуђен на вешала. Но казна му буде замењена прогонством у Цариград. Међутим на путу између Једрена и Цариграда био је удављен.

„Стојан Чавдар је био високог и крупног раста. Црномањаст и у опште врло леп и стасит човек, дугих бркова, крупног и громког гласа. Био је тежак на кантару 100 ока. Нарави необично благе, али у часу плане у љутину и гњев, но брзо се стишавао и праштао радо увреде. Веома је мало говорио и то увек мудро и одмерено“.

Имао је сина Анђелка и три кћери, од којих је једној било име Јаглика³⁵).

Што се тиче Николе Сридака о њему се зна да је побегао у Алексинац а одатле у Београд. Из Београда је отишао касније у Крагујевац, у коме је живео до 1870 године када је умро. Имао је сина Антанаса и унука Милију. Отац Николин звао се Илија. Кад се у Горњем Душнику правила црква, Никола је био први ктитор и приложник.

У овом устанку играо је велику улогу и Станко Милосављевић, ћурчија и трговац, који је био у то време главни кмет у Нишу код Срба³⁶). Станко Милосављевић био је родом из села Ума, занат је учио у Нишу и на њему провео 10 година. Онда је ишао са својим мајстором у Београд ради заната. Том приликом тамо се упознао са кнезом Милошем. Сем тога трговао је и са трговцима из Велеса.

Кад је 1838 године у Нишу настао помор од чуме, онда је, прича се, умирало по 50 до 100 Срба на дан, и многи Срби бежали су у околна села да се тамо спасавају. Било је случајева да су се неке хришћанске куће затрле. Најгоре су страдали Турци и Јевреји, јер они нису умели да се чувају.

Године 1841 Станко би постављен за кмета и имао је за дужност да прибира и предаје порез. У то доба била је и Милојева буна. Побуњеници се скупе да ударе на Ниш. У Горњем Матејевцу ископају шанац за одбрану од Турака. Узалуд је нишки паша послао људе да посредују да се Милоје и његови усташи покоре, јер Милоје одби захтев Турака. „Изађе реч да је и Станко са Србима радео политику“. Због тога паша посумња и на њега и неког Цветана, па их обавојицу затвори у граду са њиховим породицама. Милоје и побуњеници затраже од паше да ослободи и Станка и Цветана. Турци одбише овај захтев, него послаше Арнауте из Лаба и Приштине, те ови ударе на Матејевце, упале села и побију многе људе.

Кад је 1841 године из Цариграда дошао царски комесар, да извиди узроке рајине побуне, онда су овај Станко и Цветан морали ићи на испит да се оправдају. Станко се оправда и цар му даде берат да буде кмет у Нишу. Овога Станка воле и турски бегови, јер је његов утицај код раје био велики. Станко је кметовао све до 16 марта 1852 године када је и умро.²⁷⁾

О тужбама сељака године 1861 зна се понешто из мемоара тадањег учитеља Тасе Петровића. Онда је у Нишу био владика Јанићије. Сељаци пошаљу једну депутацију у Цариград и учитељ Таса напише им пуномоћија. Нишке спахије туже владикау Цариграду и цариградски суд овласти нишког пашу да он казни владикау. Кад владика за то дозна, њега изненада нестане из Ниша.

Кад је у Ниш дошао велики везир, он је одмах подигао у Нишу вешала и на њима обесио поп Станоја из Власоти-наца и још седморицу најодбранијих људи из нишког округа.

3. Ослобођење од Турана 1877.

а) Први рат.²⁸⁾

Тежак пораз српске војске код Ниша 1809 године, као и слом Србије 1813 године, затим неуспех локалних уста-нака и покушаја за ослобођење (од 1815—1842 године)

учинили су да је Ниш, застрашен, остао под старим госпо-дарима и трпео дотрајалу турску власт. Ослобођење његово од Турака дошло је са друге стране. Године 1875 плануо је устанак у Херцеговини и Босни и отуда заталасао наш народ у Црној Гори и Србији. Србија, тада вазална кнеже-вина турска, очекујући потпору својих старих заштитника Руса, прихватила је ту прилику, да уђе у рат са Турском у нади да ће извојевати себи независност, а својим суна-родницима ослобођење. Тако је дошло до првог српско-турског рата.

Другога маја 1876 године држан је ратни савет ради плана по коме ће се водити операције противу Турске. Било је два мишљења: једно је било да за предмет напада треба узети Сјеницу, и да ратне операције обрнемо на запад и југозапад у правцу Босне и Херцеговине, чије је ослобођење био главни циљ рата. По другом плану: „Наш главни напад ваља управити тамо где се налази главна сила непријатеља — дакле на Ниш... Нишка операција... има још и великог политичког значаја, јер непосредно распаљује бугарски устанак и доводи га под руководство Србије.. Укратко, офанзива према Нишу ради разбијања главне силе неприја-тељење; на свима осталим странама дефанзива“.

Усвојен је овај други план са неким изменама. Тада су образоване четири војске: Моравска, под командом ђенерала Черњајева, која је са 68.000 бораца чинила нашу главнину, и која је имала да наступа у правцу Ниша; Тимочка, под командом пуковника Лешјанина, која је са 25.000 бораца имала да брани источну границу; Дринска, под командом ђенерала Ранка Алимпића, која је са 20.000 бораца имала да брани западну границу; и Ибарска, под командом ђенерала Заха, која је са 11.500 бораца имала да наступа у правцу Сјенице.

Ратни проглас објављен је 18 јуна, а први топ испален 20 јуна 1876 године. Али прилике за рат тада нису биле повољне по Србе. Наш покушај офанзиве био је промашен. „Моравска војска, која је имала да изврши цернирање Ниша, поцепала се на неколико колона. Главна колона, под ко-мандом самога Черњајева требала је да се, после заузећа јаког турског положаја, Бабине Главе, упути у правцу Ак-Паланке и Пирота, пресече везу између Ниша и Бугарске, и, ако је могуће, изазове устанак у Бугарској. Черњајев, после борбе узео је Бабину Главу, приближио се Ак-Па-

ланци и почео њено бомбардовање, али је у томе добио рђаве вести од Тимочке војске, и морао се повлачити натраг. Од заузетих положаја напустио је све осим Бабине Главе. Његове операције противу Ак-Паланке и Пирота претпостављале су потпуно сигурну одбрану наше источне границе; иначе ако би Турци пробали на Тимоку, Черњајев би их добио себи у леђа“...

Тако су прошле прве две недеље ратовања.

Наше наде да ће, чим наша војска пређе границу, цео Балкан устати на оружје, изјаловиле су се: Балкан је остао миран. Чак и устанак у Босни и Херцеговини почео је мањаксавати, а „Бугари су бацали или предвали Турцима оружје које им је српска војска раздавала“.

После прекида наше офанзиве, кнез Милан је био угучен... Он је предлагао Влади да тражи примирје од два месеца. Влада се није с њиме сложила, и после међусобног саветовања одлучено је да се рат продужи.

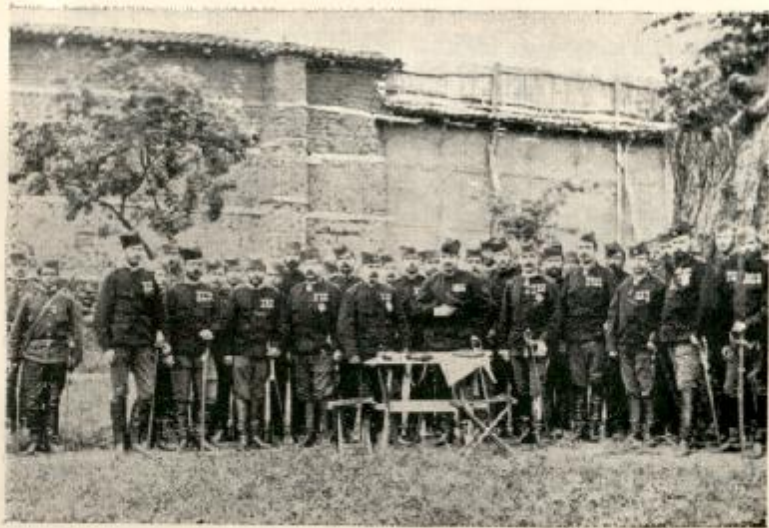
Међутим око половине јула настала је турска офанзива, и то на Тимоку. Књажевац је био изгубљен, а пад Књажевца повукао је собом и напуштање Зајечара... Тимочка војска буде укинута као засебна војска, спојена са Моравском војском, која је сад добила назив Моравско-Тимочка и стављена под команду ђенерала Черњајева. Черњајев је постао главнокомандујући.

Нова турска офанзива упућена од Ниша имала је за предмет Алексинац. Турци су наступали у две колоне: једна је ишла левом, а друга десном обалом Мораве... Онда је дошла шуматовачка битка, 11 августа 1876 године, и Турци буду одбијени после великих губитака. После је дошла иницијатива за закључење примирја, које је настало 3 септембра. Борба је продужена понова 16 септембра. Прилике за Србе биле су све неповољније: 17 октобра пао је важан положај Ђунис. Пад Ђуниса била је права катастрофа. Са Ђунисом, рат је свршен, и то рђаво свршен...

Наш први рат с Турском испао је друкчије него што смо га ми замишљали. Рат смо углавном водили ми сами са својим средствима. Овај рат је нас стао знатних жртава: погинулих 5.000, рањених око 9.500, умрлих и несталих око 1.000 свега 15.500 људи.

Улазак Краља Милана у Ниш

Краљ Милан са штабом

СТАРИ ДВОРАЦ

Чардаклија из старог Ниша

6) Други рат,

Међутим ствари се убрзо промене, јер Русија 12 априла 1877 године огласи рат Турској и позове Србију, да и она уђе у акцију, ради олакшања рада руском десном крилу, кад Руси буду наступали преко Дунава и Балкана у Бугарску. После дужег колебања и оклевања Србија се најзад решила да прекине мир и да уђе понова у рат. „У други рат се ушло са новим уређењем војске. Образовано је пет корпуса: Шумадски, са 16.000 бораца и 42 топа, Моравски са 18.000 бораца и 46 топова, Тимочки са 13.000 бораца и 40 топова, Дрински са 19.000 бораца и 20 топова, Јаворски са 15.000 бораца и 20 топова и Тимочко-Зајечарска војска са 8.800 бораца и 58 топова. Дрински корпус имао је да чува границу према Босни, а Јаворски према Новом Пазару. Тимочко-Зајечарска војска, привидно, имала је да брани утврђене положаје око Неготина и Зајечара; у ствари, овој војсци намењивана је офанзива у правцу Куле, ради припремања узећа Видина. Три корпуса — Шумадски, Моравски и Тимочки — са 47.000 бораца и 128 топова имали су да наступају југоисточно и да, ако је могуће, узму Ниш. План је био исти као у првоме рату, према је сада усвојен из сасвим других разлога. У првоме рату ми смо се решили за офанзиву на југ због тога што је главна турска снага била икупљена код Ниша, и што смо желели изазвати устанак у Бугарској. Разлози који су нас у другоме рату одлучили за југоисточну офанзиву били су ови: 1) напад на запад, према Босни, био је унапред искључен из политичких разлога... 2) докле нам је Аустрија забрањивала напад на запад, дотле нам је Русија налагала напад на југоисток...

После пада Плевне руска војска наступала је у правцу Софије, — и наше трупе добиле су од руске врховне команде задатак да пресеку везу између Ниша и Софије. На тај начин, „Срби одузимају нишком округу сав његов значај за одбрану софиског пута, одједном долазе на лево крило Мехмед-пашине војске (која је бранила Софију), везујући и слабећи њене операције противу руске војске“. Придодана руској војсци, која је оперисала у западној Бугарској, наша војска морала је, хтела — не хтела, наступати на југоисток.

Њене операције развијале су се овако: Испрва, наш главни циљ био је узимање Ак-Паланке и Пирота. Ак-Паланку смо узели 12 децембра, а Пирот 16. Турци су и код Паланке и код Пирота имали јака утврђења, али ми смо,

захваљујући бројној надmoћности, заобили та утврђења и натерали Турке на одступање. Заузећем Паланке и Пирота, наша је војска пресекла везу између Ниша и Софије и тиме испунила задатак који јој је руска врховна команда одредила. Руси су били задовољни нашим радом; признавали су да смо наш задатак извршили потпуно и на време. Рачунали су нам у заслугу што нисмо чекали на прелазак њихових трупа преко Балкана, него смо покушали да пресечемо везу између Ниша и Софије онда, када је руска војска још била одвојена од Софије Балканом. Идући на Ак-Паланку и Пирот, ми смо оставили за леђима Ниш, који су Турци још држали и излагали смо се њиховом бочном нападу...

Са заузимањем Ак-Паланке и Пирота, наше учешће у руским операцијама није завршено. По налогу руске врховне команде, ми смо од Пирота продужили наступање ка Софији, да би потпомогли руске операције које су биле противу ње управљене. Вест да су Руси узели Софију 22 децембра затекла нас је код Сливнице, на четири сахата растојања од Софије. Турци су напустили Софију без борбе... После пада Софије, наше учешће у руским операцијама престаје, и ми почињемо ратовати за свој рачун.

Пре свега другога ми покушавамо узети Ниш; заузеће Ниша било је предуслов за наше наступање у правцу Старе Србије, јер ми нисмо смели оставити за леђима Турску војску скупљену код Ниша. Са заузећем Ниша морали смо журити: из Приштине, Хафис-паша био је пошао са трупама у помоћ Нишу. Он је 26 децембра повратио Куршумлију, коју смо ми били узели 13 децембра, али, уместо да крене одмах у правцу Ниша, он се ограничио на мале чарке и на утарђивање око Куршумлије. Ми смо, међутим, прикупили нашу главну снагу код Ниша, опколили тај град са свију страна и почели напад на његове утврђене положаје. Напад је тај вођен енергично: 28 децембра отели смо један од главних положаја, Горицу, који је важио као кључ Ниша, и ноћу између 28 и 29 потписан је између нас и Турака споразум о предаји Ниша. Ниш је имао јаке положаје и доста артиљерије, али његова посада је била слаба, — није бројала више од 5.000 бораца.

в) Коле Рашић и завера.

У време овог ратовања јавља се у Нишу и његовој околини један покрет мештана за ослобођењем. На челу

тога покрета био је Никола (Коле) Рашић. Рођен у Нишу око 1840 године он је најпре учио мало школу а после мало трговину. Године 1858 био се кренуо из Ниша да иде у Русију. Био је дошао до Неготина, па кад чу да долази стари кнез Милош, он се заустави у Радујевцу и ту сачека кнеза, па се поврати кући у Ниш. Онда му је могло бити око 20 година. Бавећи се у Нишу он је одлазио у Топлицу и поред Мораве до Крушевца и ступао у договоре са виђенијим људима. Но Турци примете то његово агитовање и узму га на испит. Он се вешто оправда и тако спасе главу. Не осећајући се довољно сигуран, он ускоро побегне у Србију. Том приликом се поново видео с Милошем. После неког времена врати се овет у Ниш и Митад паша га узме на испит о приликама у Србији. Коле се и овога пута вешто оправдао и спасао. Сем тога зна се да је 1873 године, за време борбе између егзархијске и патријаршијске цркве, Коле бранио интересе Срба. Он се лично обраћао цариградском патријарху Антиму, те је Ниш остао под патријаршијом.

Уочи рата, 1874 године, Коле Рашић је организовао тајну заверу против Турског Царства. У ту су заверу ушли највиђенији нишки грађани, и они су положили заклетву. То је било 24 фебруара 1874 године у кући Михаила Божићараца, а заклетву је извршио свештеник нишки.

Ево текста те заклетве: „Заклињемо се једним свемогућим Богом, да ћемо верно и братски, сложено радити противу петвековног крвопије, а у име миле и жељне нам Слободе и династије — лозе Обреновића. Тако, браћо, сложки, па ће нама свима Милостиви помоћи, а ускоро нам дати, да развијемо победоносну заставу нашег јединоверног IV Обреновића на бедему нишком. — Ура, ура, ура! Живио нам наш омиљени витешки кнез Милан М. Обреновић IV! Живела Маги Србија!

24 фебруара 1874 године
у Нишу.

Пешар Икономовић,
свештеник нишки.

Имена завереника: Ђорђе Блесидес, Михаило Божићарац, Коча Митровић, Ђорђе Станковић, Сотир Стојановић, Ђорђе Милошевић, Матеја Радојковић, Петко Митровић, Голуб Матаћ, Јанко Стојановић, Трајко Живковић, Стојан Ђокић, Дина Мирчић, Цаба Стојановић, Младен Миленковић, Цера Лебанка Чунгуровић, Дина Стојановић, Милан Станковић и Ђорђе Т. Петровић.¹⁹⁾

Сем ових поменутих људи били су и ови који су организовали рад на ослобођењу и уједињењу са Србима: Тодор Станковић, Тодор Миловановић, Димитрије Ђорђевић, Таско Узунковић, Ђорђе Поп-Манић и др. Они су били у споразуму са познатим националним радником Милошем Милојевићем.

25 јула 1875 године Коле побегне из Ниша у Србију, јер га пријатељи беху известили да ће га паша оковати. Кад је 20 јуна 1876 године почео први српско-турски рат, онда је уочи рата Коле прешао из Србије преко границе у свој крај и скупно око себе 240 људи. По свршетку првога рата нишки бегунци се склонили у Крушевац.

Сем Николе Рашића за време првога рата чинили су услуге српској војсци и други људи из Ниша. Тако је Милун (Милан) Новичић учитељ слао писмене извештаје Србима о турској војсци и њеном кретању. Овај Милун био је родом Херцеговац, и 1862 био је послат из Србије у Призрен за учитеља, одакле је дошао у Ниш за учитеља. После првога рата склонили се у Алексинац, а после ослобођења Ниша вратио се понова и наставио своју учитељску службу. Овај Милун је био зет познатог Николе Мусулина-Гомирца, првог српског учитеља у Призрену.

Други српско-турски рат застао је Кола Рашића у Србији. 7 децембра 1877 године пређе Коле понова из Србије у Ниш. Том приликом повео је собом Таска Узунковића, његова брата Ђоку (барјактара) и Николу Аранђеловића са још двојицом војника добровољаца. Таско Узунковић је побегао из Ниша у Алексинац 1876 године, сутрадан по рођендану турског цара. Тамо у Алексинцу се налазио Коле Рашић и други добровољци. За време рата Коле је чинио услуге војсци. Тако је 11 децембра упао у Лесковац, док се још око Ниша водила борба, и ту Лесковчанима објавио долазак српске војске. Турци Лесковчани беху се склонили ка Грделици а ови усташи у Лесковцу спречавали су Турцима прилазак из Ниша за Лесковац и Врање. У Лесковцу је ушла српска војска 19 децембра. То је био један батаљон са 4 топа. Командант његов Јован Поповић издаде Кољу упутство за даљи рад на подизању народа. Кољу се давала „команда свију усташа од Власотинаца до Врања“, и он ће „руководити цео устанак у томе пределу“. У тој целини војвода Коле је послао људе да побуне трнске Србе око Трна и Брезника.

После тога он се вратио у Власотинце, где је 30 децембра подигао Власотинчанима на устанак против Турака.

Тако се завршила сарадња његова са српском војском у другом српско-турском рату у овом крају.

Из свега овога се види да је Никола-Коле Рашић био једна немирна бунтовничка природа, одушевљен Србијом и Српством, и у том погледу он нас подсећа на оне наше људе и усташе из првог српског устанка под Карађорђем. Али је по причању својих савременика Коле Рашић имао и својих мана. Главна му је мана била страховита плаховитост и неуздржљива бујност.

Када су се после ослобођења прилике у Нишу стишале, онда је Никола Рашић продужио свој живот, и као заслужан човек у томе крају био је изабран за народног посланика у вароши Прокупљу.¹⁶⁾

г) Опкољавање, бојеви и предаја Ниша (од 3 до 29 децембра 1877).

По извештају врховне команде, опкољавање, бојеви и предаја Ниша (од 3 до 29 децембра 1877 године) могу се укратко свести овако.

Наше трупе прешле су стару границу код Алексинца 3 децембра. То су биле ове команде: моравска, ибарска и дунавска дивизија. Све до 15 децембра преовлађивало је мишљење, да Ниш буде само црниран (опкољен). Овај задатак је делом био и извршен још од 8 децембра, а 12 децембра освојењем Паланке и Пирота ово је било и допуњено, и Ниш није имао више ни једнога слободног пута за везу са осталим деловима царевине.

И из раније знала се приближно снага непријатеља у Нишу, а за време црнирања добили су се још поузданији извори. Тако командант Дунавске дивизије сазнао је да у Нишу има на 6.000 турских војника, а командант Моравског корпуса јавио је да у Нишу има „3.000 редовне војске и око 4.000 ерлија са 6 батерија Крупових топова“. Ухваћено писмо, које је Халил-паша, командант Ниша, управио на великог везира и у пет разних праваца за сигурност послао, тврдио је да посада Ниша није решена да се бије на смрт и на живот, јер између осталог паша у писму вели: „... Ако не добијемо довољно војске, наше је стање тешко, рђаво“...

Све ово учинило је те је врховни командант — књаз решио, да се Ниш напада и освоји, чим се са Пиротом врашчисти и тамошње трупе буду слободне.

Овог дана (15 децембра) био је победан бој код Суво-дола и Будим Дела, који је и судбу Пирота решио... Следећа три дана било се утишало око Ниша, очекујући долазак наших трупа од Пирота, за решавајући удар... Командант моравског кора раздавао је пушке становницима села: Денске, Барбатовца, Барбеша, Гркиње, Белотинца, Чаплинца; послати су одабрани војници са подофицирима стајаће војске, да устанике у руковању оружјем обучавају, устаничке чете устројавају и Турке у свима правцима узнемиравају.

„Све ове спреме и концентровања наређена су у цели: да се Ниш озбиљно нападне и освоји; и то са југоисточне стране — Горице; а једновремено са форсираним нападом, да се чине демонстрације на осталим тачкама а главно против Виника, што је све до 29 децембра и извршено.

Према овоме, дакле, шумадски кор имао је у свом делу решавајућу улогу — да прави напад изврши, а Моравски кор (Моравска и Дунавска дивизија) пршио је помоћну радњу — демонстровање“.

Нападном војском српском командовали су: генерал Јован Бели-Марковић, пуковници: Милојко Лешјанин, Коста Бучевић, Љуба Ивановић, Петар Топаловић, А. Орешковић, мајор Бранко Васиљевић, поручник Арачић.

Бојиште су чинили ови објекти: *Град*, тврђава, са 4 улаза *варош* са 5 приступних путева и ови утврђени положаји: Виник, Горица и Чамурлија, *Виник* је са северо-источне стране Ниша и налази се на 200 метара изнад Нишаве а од Ниша је удаљен 1800 метара. Дужина његова је 1300 метара. На Винику су Турци имали ова утврђења: Командир-табију, Зуав-табију, Анадол-Низами-табију и Митад-пашину табију. Утврђења ова дело су Митад-паше. *Горица* је огранак Селичевике и последњи посредни издањак Суве Планине, који допире до Ниша. Она је висока над Нишем 160 метара. Горицу Турци нису били утврдили, јер се нису падали нападу с те стране. *Чамурлија* је село на северо-западној страни од Ниша.

Ниш је био најјаче спремљен и утврђен за одбрану према Мрамору и Алексинцу, нешто слабије према Грамади, а најслабије од стране Ак-Паланке и Селичевике, то јест најужној и југо-источној страни. „То је био узрок што је врховна команда наредила, да Шумадијски кор на тој страни заузме положај и да насилни напад отпочне, јер је тај фронт највише изгледа на успех давао“. Ова озбиљна радња почела је 25 децембра.

Најжешће борбе су се водиле 25, 26, 27 и 28. децембра. Ми се у појединости ових бојева овде не можемо упуштати. Навешћемо само главне тренутке.

25 децембра су била припремна кретања појединих команди, размештање, проматрање и оријентисање, да би се свакој јединици могао определити задатак и објект.

26 децембра је отпочело право наступање у одређеним правцима и ка одређеним предметима. Командант Шумадијског кора, генерал Бели-Марковић, извршеним проматрањем уверио се „да је главни турски положај и главна посада на Горици, и да је то кључ како положаја тако и Ниша, и да управо на тој страни лежи право тежиште борбе“. А да би на целом фронту радња против Ниша била потпунија и целисходнија, командант Моравског кора наредио је да у исто време и моравска дивизија једновремено са дунавском дивизијом демонстрирају против Виника.

Овога дана, 26, наше трупе су напустиле Куршумлију испред надмоћнијег непријатеља; и напредовање турског заповедника Хафис-паше у правцу Ниша морало је изазвати и неке промене у распореду трупа.

27 децембра Турци су врло рано отпочели борбу најпре пешачком а после артилеријском ватром. Наши су водили до подне само артилеријску борбу, а од подне и пешадијску. Турци су се добро држали у утврђењима и одговарали ватром, што је био знак да још нису били клонули. Стога се бомбардовање имало продужити и сутра.

Услед концентрисане артилеријске ватре са свију страна и снажног напада на Ниш од стране наше војске командант града Халил-паша, предузео је кораке за преговоре преко парламентарара, али пуковник Лешјанин одби његов предлог, него му одговори, да ће се бомбардовање града и вароши продужити. Овакво држање имало је дејства, јер су Турци пристајали на предају под часним условима. Онда командант Моравске дивизије састави текст конвенције и пошаље је у град с тим да се до зоре потпише иначе ће се бомбардовање наставити.

Због напуштања Куршумлије и зато што се мислило да ће Хафис-паша наступати ка Нишу, врховна команда је издала наредбу да се неки делови Шумадијског и Моравског кора пошаљу као појачање ка Прокупљу. Намера је била: да се једновремено и Хафис-паша са најмоћнијом снагом

сретне и сатре, ако би Нишу пошао, а опет да се и Ниш освоји или на предају натера, јер се осетила клонулоост његове одбране.

Међутим Хафис се није журио Нишу, и то је било добро дошло српској војсци.

28 децембра је био последњи дан проливања крви око Ниша. Војни и грађански заповедници су тражили промену текста у конвенцији, да би тим преговарањем добили у времену. Због тога буде наређен нов, одсудан и решавајући напад од стране Шумадијског а бомбардовање од стране Моравског кора.

Пошто се видело да се Турци не мисле предавати, командант Шумадијског кора изда налог својим дивизијама: да у 3 сата по подне отпочне артилеријска ватра а у 5 сати да се изврши општи напад пешадијом. Тако је и било. За то време Моравски кор је осуо жестоку артилеријску ватру против Виника, града и вароши. Артилеријска ватра је сипала са свих страна на Ниш и његова утврђења, што је јако упливисало на морал становништва, а и сами турски батаљони беху већ деморалисани. Час предаје био се сасвим приближио. Око 5 часова командант I шумадијске дивизије наредио је наступање са Маркова Калета против централног горичког утврђења. У 6¹/₂ часова био је постигнут успех: „Са падом Горице и утврђења Ђувика на десном крилу нашем Ниш је био отворен сасвим нашој војсци; положаја за отпор више не беше, но само положаја за бомбардовање Ниша. За Ниш није било више другог излаза до: или да се преда или да постане жртва топова и пушака. И наступило, је оно прво.

29 децембра у јутру око 7 часова јавио се парламентар и предао пуковнику Лешјанину потписану конвенцију: Ниш се предаје српском владаоцу и војсци.

После 25 дана напора, борбе, крви, жртава Ниш је постао српски.

Резултат свих тих напора био је предаја Турског гарнизона и варошког становништва, о чему је потписан овај уговор:

„Између пуномоћника Његове Светлости Киџа Српског Милана М. Обреновића IV, команданта Моравског корпуса, генералштабног пуковника господина Лешјанина, с једне и команданта града Ниша, Халил и Рашид паше с друге стране, закључена је ова конвенција о предаји града и вароши Ниша:

1. Халил и Рашид-паша предају српском владаоцу град и варош Ниш са свима топовима, муницијом, зградама и осталим разноврсним државним материјалом у онаквом стању, у каквом се затекао кад се овај уговор потпише.

2. Сви војници имају положити оружје, но се неће сматрати као ратни заробљеници, него ће се спровести преко рејона који је војском српском заузет, и пустити у слободу.

3. Ради мира и безбедности вароши, месни житељи, како Муслимани тако и Хришћани положиће оружје, које ће им се, ако је њихова својина, доцније, кад се нормално стање у вароши поврати, вратити.

4. Владалац српски ујамчава:

а) Сваком неповредимост имања, части и живота;

б) Онима грађанима који би се хтели иселити, ово ће се дозволити и олакшица за то учинити.

Као знак поштовања храбрости војске, Његова Светлост Владалац Српски оставља официрима и другим лицима грађанског реда, који у обично време оружје носе, њихово оружје, и ово им се неће одузимати.

Чим се ова конвенција потпише, одмах ће се приступити предаји и то овако:

Прво ће се војска отоманска повући из свију утврђења са Горице и Виника, и ова ће српска војска посести.

Затим ће отоманска војска, батаљон по батаљон, остављати оружје и под командом својих официра постројити се на место које се означи.

О подробнијим наређењима за извршење ове конвенције споразумеваће се нарочито за то одређени официри обеју страна.

Конвенција ова, која је по претходном међусобном споразумењу обеју страна начињена, има се потписати и њеном извршењу приступити најдаље до сванућа дана 28 децембра 1877 године.

Свака од уговарајућих страна има по једну тачну копију овог уговора⁴¹⁾

После тога 31 децембра ушле су у Ниш триумфално трупе Шумадијског кора, којом је приликом нишки митрополит са многим грађанима изашао у сусрет.

У Нишу је било турске војске која се предала: 6 табора редифа комбинованих са низама, 2 пољске батерије крупних топова, један ескадрон низама, 400 тобџија, а осим тога приличан број наоружаних башибозука и ерлија, која

су у борбама учествовали. Свега преко 5.000 бораца са око 100 артилериских оруђа, која су дејствовала, између њих 26 крупних топова разног калибра.

Српске војске последњег дана било је око Ниша концентрисано и то: Моравска дивизија 10 батаљона, Дунавска дивизија 8 батаљона, Прва Шумадијска дивизија 5 батаљона, друга Шумадијска дивизија 8 батаљона; свега 31 батаљон са око 15.000 људи, 6 ескадрона и 102 оруђа разног калибра.

Предајом Ниша задобила је српска војска осим осталог и следећи ратни материјал:

Топова разног система и калибра	267 ком.
Пушака разног система и калибра	13.047 "
Револвера и пиштоља	780 "
Јатагана	117 "
Труба и добоша	137 "
Ранаца и упртача	3.147 "
Фишеклија	2.150 "
Барута, најбоље врсте	150.000 ока.
Олова	3.500 "
Фишека за разне пушке	7.799.135 ком.
Граната разних	20.232 "
Картеча	2.089 "
Шрапнела	1.054 "
Фишека топовских	8.555 "
Циндера	6.060 "
Упаљача	18.040 "
Каписала	1.851.500 "

и тако даље.

Сем тога задобивено је много хране, како људске тако и сточне, и једна болница са стварима и лековима у вредности од 16.000 форинти. У болници је било 384 рањеника и болесника.

Губитци Срба при заузећу Ниша износили су и то погинулих: официра и народних старешина 6, војника 114; а рањених официра и народних командира 26, а редова 765; свега укупно 911.

О уласку кнеза Милана у Ниш навешћемо ово казивање: „Првог јануара 1878 године у вече стигла је у Алексинац депутација, коју је предводио нишки митрополит дедо Виктор и у којој су били: варошки прота Прокопије Поповић, свештеник Младен Поповић, учитеља Тодор Атанацковић и

Димитрије Ђорђевић, трговци Цветан Ђорђевић, Ђорђе Поповић, Риста Хаџи-Костић, Димитрије Видојковић, Хаџи-Стоилко, Хаџи-Богдановић, Дона Марковић, Никола Чохаџић, Ставра Видојковић, Таса Мијалковић, Тодор Тасић, Гаврило Видојковић са три грађанина мухамеданца и два грађанина мојсијевске вероисповести.

Другог јануара ова је депутација била примљена у стану врховне команде од кнеза Милана. Пошто су делегирани Нишлије поздравили и поклонили се кнезу, замолише га да чим пре посети Ниш. Кнез се је заблагодарио депутацији на исказаним осећањима верности и оданости и обећао јој, да ће сутра дан доћи у Ниш.

— Трећег дана, на сам дан свог триумфалног уласка, кнез Милан је Нишлијама упутио проглас, у којем се између осталог и ово каже:

„Грађани Нишки! Ја с радошћу видим да је народ ових красних земаља, које су тако дуго биле силом отргнуте од своје Мајке Србије, сачувао живу успомену о српском јединству, те с раширеним рукама дочекује моју војску као жељно очекивану браћу и своје избавитеље. Победа, коју је моја храбра војска одржала помоћу Божјом, није победа народа над народом, него победа реда над нередом, закона над безакоњем, правде над насиљем...“⁴²).

Трећег јануара кнез је ушао у Ниш.

Са заузећем Ниша ми смо добили ослонац за даље операције. Наша снага подељена је на двоје: Моравски и Тимочки корпус упућени су у правцу Куршумлије; Шумадијски корпус у правцу Врања. Обе ове војске требале су да избију на Косово; зато Шумадијски корпус имао је наредбу да од Врања не продужује наступање ка Куманову и Скопљу, него да скрене на запад, ка Гилану и Приштини.

Обе те војске удариле су на отпор не само редовних турских трупа него, и наоружаних гомила Арнаута. Оне су занале у легло арнаутско — „између Лесковца и Врања западно, а Приштине и Куршумлије источно“. Она војска која је наступала ка Куршумлији, без борбе је заузела напуштenu Куршумлију, али у даљем наступању заустављена је код Самокова, где се непријатељ био утврдио... Ми смо извршили пет напада на самоковске положаје, изгубили смо око 1.000 људи које мртвих које рањених, и опет нисмо узели Самокова. Турци су говорили, да је то друга Плевна.

Примирје између Руса и Турака закључено је 19 јануара 1878 године и затекло нас је још увек код Самокова, где је било везано 25.000 наше војске. Услед тога промашено је и заузеће Приштине.

Шумадиски корпус, који је ишао у правцу Врања, био је боље среће него Моравски и Тимочки корпус, који су заустављени код Самокова. Пошто се после дводневне борбе пробио кроз Грделички теснац, Шумадиски корпус имао је велику битку код Врања. Потучени, Турци су напустили Врање и повукли се ка Куманову. Кад је дошло примирје, Шумадиски корпус је држао Гилане и био у покрету ка Приштини. Али ни њему није било суђено да, пре примирја, узме Приштину.

После тога следовао је Сан-Стефански Уговор о миру, 19 фебруара 1878 године, којим је руска дипломатија стварала велику Бугарску на штету српску. По руским плановима, та је велика Бугарска имала да износи 163.000 квадратних километара од Црнога мора до Дрима и Арбаније и од Дунава до Грчког архипелага. У њу је улазила не само цела Македонија, него чак и најглавнији делови Старе Србије, са Скопљанским санџаком и извесним деловима призренскога, дебарскога и нишкога Санџака. Пирот и Врање требало је предати Бугарима, а у једно време за њих је тражен чак и Ниш. Тада је, у очајању, српска влада поручила Русима, да ће се борити за Ниш макар и са Русима, као што се борила и са Турцима.⁴³⁾

Међутим погрешке Сан-Стефанскога Уговора о миру исправљене су Берлинским уговором о миру, по коме је Србија добила Ниш и четири нова округа: нишки са 4 среза а 248 села, пиротски са 4 среза а 189 села, врањски са 3 среза а 189 села и топлички са 4 среза а 372 села.

„Главна добит од другог рата састојала се за нас у освајању Ниша, Пирота, Врања. Да та места нисмо прво отели од Турака, па онда одржали насупрот Русији, та би места без сумње допала Бугарској, и Бугарска би нам затворила пут за Македонију. Савременици нису довољно разумели колико је заузеће Ниша, Прокупља и Врања судбоносно за наше будуће спуштање у Македонију. Данас, кад се на други рат гледа из историске перспективе, види се да је он, такође, у последњем тренутку, у тренутку стварања бугарске државе, — спасао наше комуникације са Македонијом...“⁴⁴⁾

4. Опис града и вароши Ниша из 1884 године⁴⁵⁾

По опису Милана Ђ. Милићевића, непосредно после ослобођења, град и варош Ниш изгледали су овако:

Нишки град налазио се од почетка на истом месту, где се и сада налази, али је само мењао свој облик. Данашњи нишки град градили су Турци у доба између 1719 и 1725. године, после губитка северне Србије и Београда, по Пожаревачком миру. Несумњиво је тачно да су Турци, губитком Београда и северне Србије, тражили да надокнаде тај губитак утврђујући Ниш. Да је нишки град био од Турака нарочито добро утврђиван између 1719 и 1720 године, дознаје се из путописа тога доба. Д. Хуго од Вирмонта, посланик аустриског цара, прошао је кроз Ниш 1719 а вратио се из Цариграда опет преко Ниша 1720 године. У свом путопису вели да је тих година била велика оскудица у храни људској и сточној, зато што се онда у Нишу било слегло на 16.000 спахија са својим људима да граде и оправљају тврђаву.⁴⁶⁾

Град је доста мален. То је неправилан полигон са седам страна, које су све разне дужине. Има пет различитих бастиона и једно крунасто утврђење.

На градском платну су четвора велика врата: 1) Стамболкапија на југу према вароши. Над уласком у та врата споља има један источњачки разметљив турски натпис из 1723 године, у коме се изриком вели да је тадањи султан Ахмед-хан начинио нишки град; 2) Београдска врата — капија, на југозападној страни на путу од Алексинца; 3) Видинска врата, на северној страни према Викику; 4) Водена врата (или Јагодинска) којима се излази на Нишаву па даље кроз Јагодинмахалу (Јагод'н махалу).

Мада је нишки град мали по обиму, ипак је за владе Турака у њему било доста грађанских турских кућа, поређаних у две мале, у којима су становала цивилна турска лица. Ту је било пуно каваница, бакалница и других дућана.

У граду близу београдских врата, која су сад затворена, има једна чесма која је сад сува. На њој има један турски натпис из 1592 године.

Кад се уђе у град на Стамболска врата, одмах на десној страни је арсенал. И на тој згради над вратима има турски запис из 1857 године, у коме се изрично вели да је тај арсенал био намењен за чување ратне спреме и да га је подигао Абдул-Мецид.

Град Ниш је на десној страни реке Нишаве. С горње стране града налази се део *вароши* који се зове Јагодин-махала. Све до 1834 године она се звала Неготин-махала. С доње стране града је онај део вароши који се зове Београдска махала. Главна варош пружа се на левој обали Нишаве, према граду, спроћу Београдске махале, па се шири на југ до под саму Горицу. Између града и вароши је велики мост преко Нишаве, баш пред Цариградским вратима. Мост је тај дугачак 65 метара. Њега су по заповести краља Милана обновили и проширили. На том месту, кад су наши заузели Ниш, налазиле су се две мраморне плоче са турским записима, из којих се чита да је мост био подигао 1619 године везир Мехмед-паша пролазећи за Будим за мухафиза. Кад је доцније мост био обновљен и оправљен, стављен је овај српски натпис: „Подигао везир Мехмед-паша командант будимски 1028 (1619) — обновљен под владом кнеза српског Милана М. Обреновића IV по освојењу Ниша 28 децембра 1877“.

Варош је, осим деобе коју је чинила Нишава имала и другу деобу. Разни делови вароши звани су се именима по јединим свештеника чија су нурија. А осим тога неки су делови имали своја месна имена. Тако се један део звао: Стамбол-капија, други — Покривана Чаршија, трећи — Лесковачка капија, четврти — Чаркаци Чивлак, пети — Жожина Капија, шести — Арнаут-пазар, седми — Палилула и тако даље.

Нишка је варош била свуда унаоколо ограђена с два платна земљаног утврђења: једно је утврђење хватало мањи део вароши и показује да је грађено много раније кад је варош била мања; друго је утврђење описивало готово целу данашњу варош. Сад су напуштена оба та појаса за утврђења и готово су сасвим са земљом сравњена.

Од јавних грађевина биле су тада ове:

- 1) Нова црква, освешћена 13 фебруара 1878 године. Њу је градио некакав мајстор Андрија Дамњановић из Велеса.
- 2) Нова школа, одмах до нове цркве, зидана с допуштењем и прилогом Митад-паше.
- 3) Стара нишка црква, која слави светога Архангела Михаила и Гаврила; она је спуштена дубоко у земљу. Обновљена је 1839 године при митрополиту Глигорију (умро 18 октобра 1842).
- 4) Свети Пантелија — нова црквица више Јагодин-махале. Кад је Стеван Немања отео Ниш од Византинца, онда је у

Нишу подигао цркву светога Пантелија. Та Немањина црква била је нешто виша од ове данашње; она је баш под Виником. 27 јула славила је црква сваке године свога светитеља, а 27 јула 1878 освешћена је ова нова црква. За обнову ове цркве помињу се као врло заслужни људи: Димитрије Хаџи-Манић и Јован Рајковић из Ниша.

5) Свети Никола. Ова црква мењала је, веле, своју веру шест пута: први пут је била црква па се потурчила. Године 1878 била је цамија а од тада је опет црква. Црква ова сазиђана је 1722 године.

6) Болница код Теле-Куле са 80 постеља, коју је градио Митад-паша.

7) Нова касарна више града до Јагодин-махале. Зграда је довршена 1882 године.

И т. д.

Док су Турци држали Ниш, у њему је живело око 8.500 душа Турака. Највише их је живело од прихода са оних имања која су им била по селима око Ниша. Било је мало занатлија и трговаца. У то доба било је 13 цамија, а по ослобођењу било их је свега три, од којих је само једна служила.

По ослобођењу у Нишу је по попису било: 12.817 душа и то: 6.712 мушких и 6.105 женских. Од тога било је: Турака 401, Јевреја 900, Цигана 797, Срба 10.719. По ослобођењу настало је нагло исељавање Турака из Ниша, тако се иселило 1.075 породица са 4.274 душа. Године 1878 августа 12 у Нишу је остало само 79 турских породица са 316 душа. Сви су се они населили у Београд-махали, где су имали и једну цамију.

У време пописа у Нишу је било: ожењених 2.479, удатих 2.482, писмених мушкараца 1.915, писмених женских 73, пореских глава 3.493, бећарских даначких глава 422; кућа је било 2.719 а породица 3.277.

О стању духовног живота у Нишу Милан Ђ. Милићевић писао је 1884 године ово: „Живот мисаони у Нишу није развијен. Нишевљанин је у мисаоном свету само онда, кад је у својој цркви, кад се моли Богу, и кад се стара за своју душу. За друге облике живота духовнога Нишевљанин не зна... Нишке песме не траже јунаке ни у дубокој прошлости нити у далекој туђини. Прошлости оне не познају, а туђине оне не знају.“¹¹⁾

Нашим улазом у Ниш започео се у Нишу нови живот, у сваком погледу друкчији и напреднији него до тада. Године 1884 у Нишу су биле ов¹²⁾ школе:

1) Основне школе мушке са 12 наставника и 623 ученика, и женске са 7 наставника и 331 ученица.

2) Гимназија са 15 наставника и 170 ученика.

3) Учитељска школа са 10 наставника и 59 ученика.

Свега дакле 4 врсте школа са 44 наставника, 848 ученика и 345 ученица.

Ниш је напредовао у доба турске управе у XIX веку, док је у њему био командант и управник чувени Митад-паша. За време његове управе подигнути су најпре путеви, и то од Ниша до Мрамора за Прокупље, од Ниша до Момине Клисуре, од Ниша до Плоче на Куновици, од Лесковца за Пирот. А по ослобођењу Срби су начинили ове путеве: пут од Ниша до Грамаде и пут од Ниша преко Топонице за Алексинац. Сем путева ваља поменути и ове грађевине: мост на Морави код Мрамора, који је за време рата 1877 кварен па 1880 обновљен и подигнут гвоздени мост; затим мост на Чечини на лесковачком путу. А од новијих зграда ваља поменути ове: нову нишку цркву, нишку школу, болницу код Беле-куле, касарну под Горицом и нову касарну, довршену 1882 године.

5. Друга важна историска места у околини Ниша⁴⁹⁾

Друга важна историска места у околини Ниша јесу ова:

1) *Куновица*. То је крајњи изданак Суве планине, правца северо-запад. Плећа Куновице, преко којих данас прелази пут из Ниша к Белој Паланци, зову се плоча. На северо-западном окомку ове планинске масе налази се село Куновица, а на југу, где се пут од Ниша пење на Плочу, била је некада караула, која се звала Беклеме (што значи заседа) и која је изгорела, па после обновљена и прозвала се Моралија.

По Милану Ђ. Милићевићу и Чедомиру Мијатовићу, султан Мурат I је 1389 године кренуо на Србију две војске: једну преко Ђустендила и Врања ка Косову а другу преко Софије и Пирота. Лазар је послао војску да Куновицу заузме пре Турака и да спречи њихово даље продирање, али је било доцкан. Међутим ово изгледа мало вероватно, кад се зна да су Турци још 1386 године били заузели Пирот и Ниш и у њему били господари.⁴⁹⁾

2) *Јанкулов збег*, на 5 минута од Манастира свете Петке била је караула у новије доба. Прича се да су се Срби често склањали од Турака у тај збег.

1. Разрушени мост у Нишу.

Разрушени мост преко шврљавом 1918 г.

Споменик владици Меленију и осталим мученицима обешеним на мосту од Турака о Духовима 1821

Прва болница са милосрдним сестрама у Нишу

Први одбор женског одбра у Нишу

3) *Каменица*, село на један и по час хода северо-источно од Ниша. Познато по несретној погибији Срба 1809 године.

4) *Чегар*, реч је турска и значи стаза, путања. На њему је био шанац Стевана Синђелића и његова погибија са 3.000 људи. На њему је 1878 године, 21 јуна, књаз Милан Обреновић подигао споменик војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима. Тај скромни споменик од мраморног стуба замењен је 19 маја (1 јуна) 1927 године величанственом куполом, која је откривена у присуству Његовог Величанства Краља, Владе и мноштва народа а по нарочито свечаном програму.

5) *Теле-Кула*, на 20 минута од Ниша на путу за Пирот. Године 1892 приватним прилозима била је подигнута капела око Теле-Куле, тако да се ова налази у средини као каква светиња.⁸⁵⁾

6) *Дедобарски хан*, у хатару села Дедине Баре, на десној страни Мораве, куд пролази пут од Лесковца к Врању. Ту је био бој 1809 године.

7) *Ђошин Гроб*, на путу између Матејевца и Доње Врежине. Где је Ђопа погинуо бранећи нејач свога села.

8) *Виник*, важан планински огранак са кога су 1809 године Турци предузели успешан напад на Србе противу Синђелићевог шанца на Чегру. Виник је за 200 метара виши од нивоа реке Нишаве, удаљен од Ниша 1800 метара а дугачак 1300 метара. На Винику су 1877 године Турци имали јака утврђења нарочито удешена за одбрану града.

9) *Горица*, избрешак који с југа наткриљује Ниш, и протеже се од села Габровца до села Перутине, Турлине, Паси-Пољане и до Новог Села. Горица је огранак Селичевике и последњи посредни изданак Суве Планине, који допире до самога Ниша. Она је висока 160 метара над Нишем и као војни објекат врло згодна. Турци је нису били утврдили у довољној мери 1877 године. Српска команда је уочила тај згодни положај и одатле предузела напад на Ниш.

Друга села и положаје, мање важне, на којима су се водили бојеви у првом и другом српско-турском рату нећемо овде подрбно наводити.⁸⁶⁾

6. Економске прилине и аграрни односи Срба и Турана пре и после ослобођења.

Биће, можда, корисно навести на овоме месту понешто и о томе какве су све обавезе и терете подносили Срби —

раја у нишком крају под Турцима до ослобођења. Ово утолико пре што су подаци узети непосредно после ослобођења, а прикупио их је први испитивалац Ниша по ослобођењу, Милан Ђ. Милићевић.²⁷⁾

Ево шта је он забележио о томе, шта су и колико давали Срби својим господарима.

I. — У селима:

1) Бедел (што значи замена). Порез који се узимао од хришћана за то што не служе у војсци. Тај је порез износио 28 гроша чаршиских.

2) Вергија (значи порез). Наплаћивала се од сваке мушке главе од 16 до 60 година старости. Тај се данак тражио од села одсеком, а у селу се после разрезивао по имућности од 20 до 200 гроша чаршиских.

3) Беглик, данак на овцу и козу по 100 пара чаршиских. На свинче се раније узимало по 7 гроша и 20 пара, а у последње време по 100 пара чаршиских.

На коње, биволе, говеда, магарце, јагњад, јарад, пилеж, мачке, псе није се наплаћивало ништа.

4) Десетак, данак у природи, узимао се од сваког усева и зелени.

5) На воће уопште наплаћивало се од дрвета 1 грош; и то на воће које је ван винограда, а на оно што је у винограду плаћало се по тачци 6 ниже. Само на орахе наплаћивало се према роби од 1 грош до 5 гроша на дрво.

6) На винограде, с воћем које је у њима, узимало се по 100 пара чаршиских од дулума.

7) На бостан се узимало по 10 гроша чаршиских од дулума.

8) На трнку пчела плаћало се по 100 пара чаршиских.

9) На кола сена од 300 ока по 7 гроша и 20 пара.

10) На воденички камен по 100 пара чаршиских.

11) На вредност куће плаћан је емљак на 1000 гроша 5 гроша чаршиских.

12) На вино се, у време бербје, узимало 8 гроша од 100 ока царине (ђумручине). Остављало се произвођачу 200 ока за кућу. А после, при продаји, није се плаћало ништа у име џумручине.

II. — У вароши:

Бедел, вергија, и емљак као и у селима (гледај тачку 1, 2 и 11) али емљак је плаћао само онај, који је имао своју зграду.

На усева, воће, винограде, вино, бостан, челе, сено, воденичко камење и на стоку плаћао је онај, који је то имао, онако као и у селима.

Села сва, и слободна и она, која су била под господарима (снахијама), давала су описане дажбине.

Села пак која су била под господарима плаћала су, поред свега тога, и деветак господарима на храну коју сеју на њивама и радила су им о свом трошку параспурне њиве. А негде су се угађали господар и чивчије (орачи) те су му плаћали у новцу место рада на параспурним њивама.

Оваквим угађањем долазило се и до наплаћивања оне трећине које су негде господари од села тражили од својих орача-чивчија.

Као што се из овога прегледа види раја у овоме крају подносила је велике терете и економски била јако исцрпљена.

А како је било после ослобођења, о томе нам казује Слободан Јовановић:

„Уређење нових крајева почело је једновремено са надирањем наше војске. Први закон о њиховом уређењу издан је 3 јануара 1878 године — скоро на пола године пре Берлинског конгреса.“

„Прво је уређена полициска и судска власт. Носиоци државне полиције били су окружни и срески начелници, носиоци општинске полиције кметови. Кметови нису бирани, него их је између „одабраних кућних старешина“ постављала среска власт. Полициски органи вршили су и неке судске послове, расправљали су мање спорове и судили лакше кривце. За веће спорове и теже кривце установљени су један срески судија као судска власт првог степена, и један окружни тако звани велики судија као судска власт другог и последњег степена...“

„После Берлинског конгреса који је нове крајеве коначно доделио Србији, издана су два закона: 1) Закон од 17 децембра 1878 године о подели нових крајева на округе и срезове. Образована су четири округа с истим онаквим уређењем окружних и среских власти као и у старим границама. 2) Закон од 31 децембра 1878 „о суђењу и о законима по којима ће се судити у присаједињеним пределима“. На нове крајеве протегнуто је углавном наше судско уређење и наше грађанско и кривично право како материјално тако и формално. Изузетно чије протегнуто и наше уређење непокретне својине. У старим границама, постојао је слободан сеоски посед; у новим кра-

јевима још је трајала феудална зависност сељака хришћана од муслиманина господара земље. Закон од 31 децембра није мењао ово стање ствари; решење аграрног питања у новим крајевима остављено је за доцније...

„Још пре него што је законодавна власт извршила административно и правно изједначење нових и старих крајева влада је сама без скупштине извршила њихово политичко-изједначење. Она је својим указом дала право гласа у скупштинским изборима који су чињени октобра 1878 године.

„Највише је тешкоћа задавало аграрно питање у новим крајевима. У старим границама, то је питање решено 1831 године на врло прост начин. Сељак је постао сопственик земљишта које је обрађивао; сва спахиска потраживања урачуната су у ону суму коју је Србија на име данка плаћала: Порти; исплата спахија није пала на терет сељака, него на терет државе. У новим крајевима, аграрно питање није се дало решити на овај начин. Државне финансије биле су тако исцрпљене ратом, да држава није могла узети на себе откуп сељака. Извршити пак ослобођење сељака без икакве накнаде за господаре земље, такође није било могућно. — Берлински уговор обавезивао нас је на поштовање имовинских права муслимана господара земље. Према томе, није остало ништа друго него да сељаци сами себе откупе.

„Њихов откуп уређен је законом о „аграрним одношајима у ново-ослобођеним пределима“ од 3 фебруара 1880 године који је углавном дело министра правде Стојана Вељковића. По закону, сељаци су сами из својих средстава морали дати господарима земље. Величина накнаде одређивала се или слободном погодбом заинтересованих страна, или у недостатку такве погодбе, решењем нарочитих државних комисија. Досуђену накнаду ваљало је исплатити најдаље за пет година. Откуп сељака био је обавезан не само за господаре земље него и за сељака; законодавац, решен да искорени феудалне односе у новим крајевима, натеривао је сељака на откуп, баш ако он не би ни хтео. На тај начин после правног и политичког изједначење нових крајева са старима, извршено је и њихово социјално изједначење.“⁵¹⁾

V.

Ниш за време светског рата, привремена окупација под Бугарима, његово последње ослобођење и улазак у Југославију (1914—1918).

Миран период живота и развика Ниша од његовог ослобођења од Турака па све до великих догађаја који су настали са балканским ратовима, дакле од 1878 године па до 1912 године, био је испуњен постепеним, али доста снажним напретком на свима пољима културног живота његових становника. То је доба цветања и напредовања Ниша. Нарочито пада у очи чињеница, да су Обреновићи Милан и Александар, волели Ниш и радо се у њему бавили. Ниш им је био као друга престоница.

За време српско-бугарског рата 1885 године Ниш је био центар не само војничких него и политичких послова. У њему је држана народна скупштина 19 септембра те године ради доношења потребних одлука. Концентрација српске војске вршила се у Нишу. Али и рад ове Скупштине био је врло кратак, а и рат је вођен с неуспехом. Услед свих тих догађаја Ниш је био постао центар догађаја: у њему је извршена демобилизација војске, у њему је седео краљ Милан са својом владом и у њему су се одигравали крупни политички послови.

Тај период историје заслужује посебну пажњу, али ћу преко њега проћи овлаш, да бих ову историју Ниша завршио кратким прегледом најновијих догађаја у којима се Ниш помиње, и да бих на тај начин дао једну целину.

За време балканских ратова: српско-турског 1912 године и српско-бугарског 1913 године Ниш је био важан центар у погледу саобраћаја и снабдевања наших трупа у рату.

Кад је 1914 године дошло до сукоба и рата Аустро-Угарске са Србијом и кад је Београд, због тога што је био на самој граници и изложен непријатељској ватри, био евакуисан, онда су се и двор и влада и народна скупштина са свима важнијим државним и политичким властима и установама склонили у Ниш као сигурније место далеко од ратне опасности. Врховна команда и војничке власти биле су тада усредсређене у другом центру земље, у Крагујевцу, која је био ближи ратним операцијама на фронту.

Ниш је сада постао политички центар и жижка свега рада. Будући на раскрсници путева, на главном гвозденом путу за Солун и преко њега у вези са савезницима у Европи, он је био најзгоднији да се у њему продужи политички живот Србије за време рата. Поред српске владе и скупштинству су сад били и страни дипломатски представници. Ниш је постао преко ноћ по нужди престоница Србије.

Вредно ће бити овде навести и поменути куће и зграде у којима су били смештени: двор, скупштина, влада и тако даље за време 1914 и 1915 године: Краљ Петар је становао, док је био у Нишу, у згради трговца Попића; Престолонаследник у Гвирићевој кући; министри су били у згради ондашњег окружног начелства; народна скупштина је држана у старом официрском дому и у тој згради је донета она судбоносна одлука да се рат води за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца; министарство просвете у Народној библиотеци, у „Жутој Гимназији“; министарство војно у Нишкој задрузи; министарство грађевина у кући Саве Павловића књижара; министарство пољопривреде у згради Окружне банке; Пресбиро у згради окружног одбора; Војна станица у официрском дому, згради која је изгорела а била је до зграде садашње филијале Народне банке и т. д.

Из тога времена из Ниша су потекле неколике значајне историске одлуке, које су дале правац даљем политичком раду Србије и Српског народа. Најпре ћемо поменути догађај, када је из Ниша 16 (29) јула 1914 године Регент Александар, у вршењу краљевске власти и замењујући Свога оболелога Оца, упутио свој ратни манифест Србима позивајући их на одбрану земље од напада Аустро-Угарске. Тај документ је доказ велике моралне снаге нашега народа, да се брани до последње могућности своје снаге. Због велике историске вредности његове, ми ћемо тај манифест овде објавити у целини.)

Ниш, 29 (16) јула 1914.

Мојим јуначким и драгим Србима!

На нашу Србију насрнуло је велико зло. Аустро-Угарска нам је објавила рат. Сад сви имамо да будемо сложни и јунаци.

Невоље наше краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања, да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак све то остало неиспуњено. Залуду

су српски и хрватски граничари, и толики други наши јунаци, лили крв по целој Европи за славу и корист бечкога двора, залуду су биле жртве које је Србија за владе Мога деде поднела, кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија увек радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевином — све то није ништа помогло.

И Србија као држава и наш народ, где год био, свакад и свуда су сумњичени, и зато су увек запостављани другим народима. Пре тридесет и шест година заузела је Аустрија српску Босну и Херцеговину, које су устале биле, да се ослободе, а пре шест година коначно их је присвојила бесправно, обећаваши им уставне слободе, које — онаке какве су дане — нису ниуколико народ задовољиле. Све је то створило дубоко незадовољство и народа, нарочито у бујне и неразвишене омладине, па је напослетку изазвало отпоре, па и сарајевски атентат.

Србија је тај кобни догађај искрено ожалила, осудила и изјавила готовост, да ће предати суду свакога саучесника; али је брзо са запрепашћењем видела, да Аустријанци за њ бацају одговорност не на своју рђаву управу или на поједине кривце самога дела, него на Краљевину Србију. Без обзира што је оно убијство извршио само један човек, или поданик, уз припомоћ неколико другова, и то у њиховој земљи, пред очима свих њених власти, Аустрија је за то окривила наше чиновнике и офицере, српску владу и напослетку целу краљевину Србију и све Србе где год их има. Такво оптуживање једне независне државе за туђе кривце, јединствено је у историји Европе, где онака злочина дела на жалост нису ретка. У смислу тог окривљавања поднела је аустро-угарска влада 10 овог месеца Мојој влади необичну представку с тешким оптужбама и захтевима тражећи од Србије задовољење и остављајући јој рок од 48 сати за одговор. Моја је влада, одговарајући жељама народа и употреби мира, коју осећа не само Србија, већ и цела Европа, хтела избећи по сваку цену сукоб; и зато је изишла у сусрет аустро-угарској влади до крајњих граница попустљивости, преко којих не може ићи ниједна независна држава.

Кад је о томе извештен аустро-угарски посланик, изјавио је одмах, да његова влада није задовољна одговором и прекинуо је дипломатске односе с Мојом владом. Тада су све пријатељске нам државе — на челу им братска нам Русија

— покушале склонити аустро-угарску владу, да пристане на мирно решење спора. Нажалост бечки државници — осташе глухи према саветима мудрости и интересима човечанства. Они нам објавише јуче рат, не презајући да тиме изазову и недогледне последице једнога европског заплета.

И ако тешка срца и свестан свих тешкоћа и опасности, баш у часу кад су се српски ратници спремали да прибирају дозреде плодове свога труда, Ја сам принуђен позвати све моје драге и храбре Србе под српску тробојку с уверењем, да ће се они и у овој прилици показати достојни својих славних предака, онаки каки су били лане и преклане. С вером у Свевишњег Господа Бога, с надом у симпатије просвећеног света и у коначну победу наше правде, с поверењем у помоћ својих великих сродника и поузданих пријатеља, примимо, заједно с нашом јуначком браћом Србима Црне Горе, борбу која нам је обесно наметнута. У нашој славној прошлости, старијој и новијој, има доста сведочавања, да Србин, кад је сложан, може победити и много већег противника. Посведочимо још једанпут, да се Србин уме жртвовати за своју отаџбину и обилићским пожртвовањем одбранити је пред многобројним охолим непријатељем.

Срби браните свом снагом своје огњиште и српско племе. У Нишу, 16 јула 1914 године.

После овог значајног документа долази до рата у току лета и јесени 1914 године и до великих и славних победа српске војске над моћним аустро-угарским армијама: на Церу, на Јадру, на Колубари и Руднику. Србија је тим победама осигурала свој опстанак и стекла право, при решавању мира, на своју будућу егзистенцију. Међутим то сад није било довољно, јер Србија није хтела да остане у границама по староме. Она сад поставља питање не само ослобођења Србије и Срба, него њен програм обухвата и све Хрвате и све Словенце и стварање једне заједничке државе. Ниш је доживео тај тренутак да је народна скупштина 24 новембра по старом (7 децембра по новом) 1914 године донела једну значајну одлуку, која је за будућност определила ток историје нашега народа. Та знаменита нишка одлука народне скупштине гласи:²⁾

Изјава Краљевско-српске владе у Народној Скупштини.

Ниш, 7 децембра (24 нов.) 1914 године.

„Влади је част изићи пред народно представништво с овом изјавом: Уверена у поверење народне скупштине,

докле год своје силе ставља у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена, влада сматра за своју прву дужност, да се с бескрајним поштовањем поклони пред светим жртвама храбро и вољно принесеним на олтар отаџбине;

Уверена у решеност целог српскога народа да истраје у светој борби за одбрану свога светог огњишта и слободе, влада краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима, кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.

Влада ће се трудити, да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначким савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе“.

Ова је изјава била прихваћена од читаве скупштине бурним и одушевљеним плеском и повлађивањем.

*

После срећног и победоносног ратовања 1914 године настало је затишје у пролеће и у лето 1915 године. Али кад је у јесен те године савез непријатељских војска: аустро-угарске, немачке и бугарске гвозденим обручем стезао Србију и Црну Гору, онда се пред бројно надмоћнијим непријатељем српска војска морала повући и напустити своју земљу. У Ниш Бугари су ушли 23 октобра 1915. Онда је следовала окупација Србије од стране непријатеља. По споразуму међу савезницима, Србија источно од Мораве потпала је под Бугарску, а остали део под Аустроугарску. Тада наступа тешка трогодишња владавина Бугара у Нишу и нишкој области, од 1915—1918 године. О тој тешкој и насилној владавини може се рећи, да је сва била испуњена великим напором Бугара, да цео онај крај српске земље којим су владали насилно побугаре. У томе раду они се нису уздржавали ни од каквих средстава ни метода. О зверствима и насиљима Бугара из тога времена у томе крају могла би се написати голема књига, али би то био посебан рад. Ми ћемо преко њега прећи само га спомињући.

Истаћи ћемо само ову чињеницу, да је паклени план бугарских окупаторских власти био прожет жељом и тежњом да се српски народ у том делу наше земље насилно побугари. За то су сматрали да ће најбрже успети, ако народ лише његових духовних вођа и учитеља, ако поубијају све

штенике, учитеље и чиновнике, који нису били избегли с војском него заостали код својих кућа. О томе злочину најречитије говори ова надгробна плоча у нишкој Саборној цркви.

„Врлим пастирима цркве а верним синовима отаџбине палим на стражи службе своје.

Овде почивају покупљени делови смртних остатака свештено-служилаца зперски од Бугара поубијаних 12 новембра 1915 године после поноћи, иза Беле Паланке у Јанкиној падини: Добросав Марковић оркужни прота нишки, Јеромонах Киријак, Хиландарац старешина метоха нишког, Лука Марјановић парох нишки, Јован З. Поповић парох нишки, Марко Ђ. Јанковић парох нишки, Јанко Ђ. Јанковић парох нишки, Сава Петровић парох ћићевачки, Богосав Стокић парох рогњевски, Стојан Станковић парох барбешки, Драгутин Пешић парох јаглички, Милан Миљковић парох малчански, Светозар Илић парох хумски, Алекса Јовановић — Запге, парох пиротски, Јован Пенчић, парох пиротски, Станко Костић, парох језовско-изворски, Ђорђе Јовановић, парох раснички, Милан Поповић, парох завојски, Ђорђе Пешић, парох смрдански, Драгомир Јовановић, парох суковски, Илија Поповић, парох шпајски, Душан Поповић, парох клисурски, Милутин Миленковић, парох бошњански, Јероним Јевтић, јеромонах.

18 новембра 1915 испод Нишке Јелашнице:

Аврам Миловановић, прота намесник алексиначки, Милета Стефановић, прота алексиначки, Ђорђе З. Јовановић, парох алексиначки, Димитрије Станковић, парох рутевачки, Цветко Богдановић, члан нишког духовног суда, Илија Којић, члан нишког духовног суда, Милан Ђорђевић, парох суботиначки, Милутин Поповић, парох мозговски, Младен Динић, парох ћурлински, Милан Цветковић, парох зроњански, Јевтимије Чавдаревић, намесник овчеполски, Светозар Миленковић, парох копаонички.

С њима заједно изгинули и у заједничку јаму закопани:

Веселин Алексић, учитељ бобовишки, Веса-Велисав Миловановић, војно судски пуковник, Гојимир Несторовић, артилериски капетан, Милан И. Петровић, пешадиски капетан, Ђорђе Таса Ђорђевић, резервни пешадиски потпоручник.

Поред ових светлих имена урезају се овде ради братског заједничког вечитог спомињања и имена ових првих свештенослужилаца Нишке Епархије а и из других који на злокобним

местима њеним мученички од дивљих Бугара изгинуше: Стеван Комненовић, прота намесник лесковачки, Петар Вельковић, парох лесковачки, Грандафил Кошић, парох лесковачки, Михаило Игњатовић, парох рударски, Светолик Антонијевић, парох црнољевачки, Лука Миличковић, парох островички, Петар Цветковић, парох прекопчелички, Милоје Петковић, парох бојнички, Здравко Поповић, парох бабички, Јосиф Поповић, парох гркињски, Јован Ђокић, парох грабовнички, Онуфрије Поповић, парох намесник власотиначки, Тодор Поповић, парох власотиначки, Димитрије Здравковић, парох крушевачки, Рањел Станковић, парох орљански, Василије Антић, парох коцдељски, Радивоје Вучинић, парох коцдељски, Димитрије Димитријевић, парох гргурски, Павле Поповић, парох куршумлијски, Крста Поповић, парох кчмарски, Михаило Шундић, парох словњански, Јордан Милетић, парох рудноглавски, Јовица Јовановић, парох жаровнички, Аврам Јовановић, парох шљефовачки, Младен Поповић, парох рибарски, Петар Маринковић, парох трњански, Ђорђе Чемерић, прота нозрињски, Јован Антић, прота грејачки, Милош Миловановић, прота читлучки, Страшимир Булић, прота читлучки, архимандрит Јанићије Гугушевић, старешина манастира Сукова, јеромонах Серафим, старешина манастира Темског, Аксентије Митић, парох врањански, Манасије Поповић, парох себеврањски, Коста Поповић, парох бањски, Аксентије Стевановић, парох собињски, Стојан Јовановић, парох луковски, Михаило Младеновић, парох првонечки, Сава Поповић, парох смиљевачки, Стаменко Стојковић, парох стубалски, Риста Поповић, парох јовачки, Димитрије Антанасијевић, парох вруглички, Илија Поповић, парох големоселски, Манојло Поповић, парох давидовачки, Коста Поповић, парох сувојнички, Благоје Антоновић, парох Дуње, Коста Јовановић, прота округа призренског, Иконом Коста Поповић, намесник гњилански, Коста Леваковић, парох петровачки, Јосиф К. Севаковић, капелан петровачки, Ђорђе Поповић, парох ранидушки, Јанићије Поповић, парох кормињански, Ђорђе Поповић, парох доморовачки, Петар Јовановић, парох божевачки, Душан Трајковић, парох драголачки.

Споменимо имена и ове браће из Нишке Епархије, који у тешком и униженом ropcтву у Бугарској кости своје оставише:

Димитрије Петровић, бивши економ скопљански, Михаило Стојановић, парох кулински, Антоније Поповић, намесник

пољанички, Димитрије Поповић, парох рапољски, Стојан Николић, парох Ћкијевски, Јован Поповић, парох рафунски, Јован Поповић, парох осмаковачки, Спахомије монах суковачки, монах Архангел Хилсндарац...^{*)}

Као праведан отпор противу те мрске владавине јавила се 1917 године побуна у Топлици и Јабланици, а делом и у Нишком крају под четничким вођом Костом Војиновићем, који је био остао у Србији 1915 и 1916 године после повлачења српске војске и имао своју чету. С пролећа 1917, кад су Бугари почели насилну регрутацију нашег живља у своју војску, подигли су устанак. На чело устанка ставио се и четнички војвода Коста Пећанац, који је дошао аеропланом са солунског фронта. Бугарима је требало три дивизије да угуше устанак који је захватио цео топлички и делове врањског, нишког, рашког, косовског, крушевачког и пиротског округа. Али цео овај покрет није довео оне резултате који су се очекивали, јер је војвода Коста Војиновић погинуо 10 децембра 1917 године.

Из саслушавања очевидаца који су пребегли на солунски фронт читамо о тој буни и ове редове: „Буна је почела 16 и 17 фебруара и стигла близу Ниша, и за размак од неколико сати, само да бугари нису добили појачање, побуњеници би заузели Ниш. Али јако појачање са оба фронта, северног и јужног, успело је разбити побуњенике који су се разбегли по планинама. После тога наређено је интернирање мушких у масе... А затим на другом месту вели се ово: „Око Ниша вођене су борбе код Мрамора, Ту су дошле чете Војиновића, Косте Пећанца и капетана Лаловића и из околних села. Устаници су прешли Мораву. У овим борбама изгинуло је доста устаника... Бугари су евакуисали све из Ниша. Устаници су држали у поседу и у својој власти околину Прокупља, Бруса, Куршумлије, Топлицу, Пусту Реку, Лебане, Рибарску Бању 25 дана. Тада је непријатељ са великим снагама напао на устанике са свију страна“.

После угушеног устанка „Бугари су попалили по селима поједине куће и кошаре. Народу су узимали новац, пљачкали, убијали жене, децу и старце. Кога су од устаника ухватили мучили су на разне начине, док га нису убили. Устаници и народ бегали су по шумама“.

О устанку зна се још и то да су усташе имали 4 тона, које су ископали из неког гробља близу Ниша и митраљезе,

као и то да су побуњеници заробили 800 бугарских ополченца. Други један очевидац вели: „За време свога бављења у Нишу лично сам видео да Бугари по 5 до 6 пута дневно протерују групе Срба од 300—400 лица, које су спроводили за Бугарску. Ту је било дечака од 15—16 година, а и стараца од 60 до 65 година. Са овим људима нисам могао ништа разговарати, свуда се говорило, па су и Бугари сами причали, да све ове људе терају у Малу Азију“.

Опширну грађу о овоме устанку налазимо у расправи народне скупштине, која је вођена у седници од 12 априла 1918 године на Крфу. Нарочито је драгоцен материјал изнео тадашњи министар унутрашњих дела Љубомир Јовановић, наводећи саслушања очевидаца и учесника у томе устанку, који су после пребегли на страну српске војске на солунском фронту. Ова је грађа објављена у засебној књижици „Побуна у Топлици и Јабланици“. (Београд 1919).^{*)}

Истина побуна ова није имала успеха, она је била крваво угушена, али је показала свету да тај српски крај не жели и неће да се побугари.

Кад је 1918 године српска војска предузела офанзиву са солунског фронта онда се непријатељска бугарска војска, побеђена и малаксала, морала предати. Њена капитулација изазвала је даље неуспехе Аустро-Мађара и Немаца и њихово повлачење из Србије. Онда су се пред победоносном војском отварали један по један од српских градова. Онда је и Ниш дочекао срећан час да у јесен 1918 године дочека победоносну српску војску овога пута с југа, војску у којој је било пуно и његових рођених синова, и да топло и жељно отвори своја недра својој драгој деци. Тај срећни тренутак представља час последњег и коначног ослобођења Ниша.

И од тога тренутка ослобођени Ниш је ушао понова у састав Србије а преко ње посредно и у састав нове државне и народне заједнице, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ниш је и даље остао средиште нишкога округа, по старој административној подели, да убрзо после тога постане жупанијско место новообразоване Нишке Области.

Када је 1929 и 1931 године држава добила нови назив Југославије и нову административну поделу, онда је образована, као административна целина, Моравска бановина, и за њено средиште узет је попова Ниш. У томе стању Ниш се

налази данас у пуном свом развоју, како материјалном тако и духовном. Он је опет постао велики и славни град. Ми на овом месту прекидамо његову мученичку, али и славну историју.

VI.

Ниш као средиште духовног живота и рада у Нишној Области.

1. Нишна Епархија.

Средиште целокупног духовног живота у Нишу и нишкој области била је од вајкада нишка епископија. Ми ћемо овде изнети подробније њену историју од њеног оснивања па до најновијих дана.

Још од првих векова хришћанске цркве Ниш је био столица владичанска. Владике су се у разна времена различито звале: епископи, архиепископи, митрополити. Величина нишке епархије није била у сва времена једна иста. Она је обухватала углавном крајеве око Ниша, Беле Паланке, Пирота, Крушевца, Врање и Топлице.¹⁾ Нећемо погрешити ако кажемо да се судбина нишке епархије идентификовала са политичком судбином Ниша и нишкога краја.

У историји хришћанске цркве Ниш је играо доста знатну улогу. Он је био владичанска столица још у средини четвртога века по Христу. На чувеном сабору у Сардици (Софији) 343 године био је присутан и владика из Ниша. Чувен је био и нишки владика Бонозус, који је свргнут 391 године због неке своје јереси. Последњи познати владика у Нишу из тога раног хришћанскога времена помиње се око средине шестога века по Христу. Ниш је имао јамачно и своје мученике, али нам они нису ближе познати.²⁾

У прва хришћанска времена нишка епархија је са епархијама: ремезијанском (белопаланачком), пауталијанском (хустендилском) и сердичком (софијском) сачињавала сердичку митрополију, која је све до 732 године потпадала под врховну црквену власт папе...³⁾

За време сеобе Словена у VI и VII веку пропала је и нишка епископија, али је обновљена чим је почело успевати

покрштавање Словена. Од X до XIII века нишка епархија је била, углавном, у саставу охридске архиепископије. По христовуљи византискога цара Василија II од 1018 године нишка епархија је обухватала поред Ниша крајеве око Беле Паланке, Прокупља, Топлицу и Сврљиг. Крајем XII и почетком XIII века Ниш је чешће прелазео из византиских у мађарске, српске и бугарске руке. Године 1204, када су Латини заузели Цариград, Ниш је био у бугарским рукама и нишка епархија је ушла у састав обновљене бугарске архиепископије у Трнову, и у њој се помињу ова места: Ниш, Мокро (јамачно данашња Бела Паланка), Комплос, Топлица, Сврљиг.⁴⁾ „На истоку стајали су Срби под утицајем православне цркве, автокефалне архиепископије охридске... Број епископија јако се умножио, од како је било уведено хришћанство од краја IX века. У Нишу у епископској цркви Светог Прокопија чувале су се моћи овога палестинскога мученика из времена Диоклецијанова... У околини Ниша био је „град светог Прокопија“, данашње Прокупље на доњој Топлици.“⁵⁾

Кад је организована Жичка архиепископија (1219), Ниш је био под бугарском влашћу, и Св. Сава је основао за крајеве нишке епархије под српском влашћу посебну епископију са седиштем у манастиру светог Николе у Топлици, али су ускоро после тога и остали крајеви нишке епархије потпали под српску власт и ушли у састав Жичке, а потоње Пећске архиепископије и патријаршије.

Кад је обновљена Пећска патријаршија, онда је и Ниш са својом епархијом понова дошао под јурисдикцију пећског патријарха. Границе те Нишке епархије из XVI века ишле су уз Нишаву до њена извора, низ Мораву до испод Параћина, а сем тога обухватала је још и крајеве између Сврљига, Куршумлије и Лесковца.

У доба турске владе нишка епархија је делила судбину осталих српских епархија. Неко време називана је и лесковачком. У XVIII веку спојена је нишка епархија са старом топличком и белоцркванском, те су се њихови епископи писали: белоцрквански и нишки (Бела Црква је данашња Куршумлија). Такви су били: Јоанићије (око 1712 године), Георгије Поповић, који је 1737 избегао са патријархом Арсенијом IV Јовановићем, и умро 1757 године као епископ темишварски, и на послетку Гаврило (око 1766 године).

„Топлица је била под нишким епископом и доцније у XVIII веку. У запису из 1734 године, у коме је забележено обнављање садашње варошке цркве у Прокупљу, митрополит нишки Јоаникије, који и бележи ово, зове се „митрополит нишки и белоцрквански“. Овај запис је, међутим, интересантан и с друге стране. Ту се види, пре свега, на који начин је обновљена ова црква. Митрополит вели: „И тогда придосе прокупски варошани к нам у Ниш и от прокупске нахије кнезови и кметови и опшче христијани, и узеше у божји зајам от Исака Енишехерлије, Ахмед-пашиног сарафбаше, 1240 гроша, и сви се учинише едан за другога емци ниже писани, и узеше аспре јунија 1“.)

Године 1736 у Нишу беше митрополит Георгије Поповић. У аустриско-турском рату 1737—39 године Срби се на позив аустриских генерала дигну на оружје. Тим народним покретом управљали су овога пута: пећски патријарх Арсеније IV, нишки и белоцрквански митрополит Георгије Поповић, самоковски владика Јефtimiје, ужичко-ариљски Алекса Андријевић и рашко-новопазарски Јефtimiје Дамњановић. Али ратна срећа у овом рату изневерила је Аустријанце, јер Турци силно потисну аустриску војску 1737 године. Коначном битком код Гроцке 1739 године рат је био несрећно свршен по Аустријанце.

За аустриском војском која се повлачила Сави и Дунаву нагне и патријарх Арсеније, митрополит Георгије и владика ужичко-ариљски и рашко-новопазарски са угледним световним људима и мноштвом народа. Турци у своме бесу и освети обесише самоковског владика Јефtimiја, па се стану грозно светити Србима.

По београдском уговору о миру Аустрија је изгубила северну Србију, коју је дотле држала. Овакво неповољан тренутак по Србе у сваком погледу, нарочито оторчење турских власти противу верских поглавица код Срба, искористио је грчки цариградски патријарх Самуило, па, кад Турци укидоше самосталност Пећске патријаршије, закупи од Турака дотадању српску самосталну Пећску патријаршију 1765-66 године.

Последњи нишки владика, постављен и послан од стране пећскога патријарха, био је Гаврило.

Године 1761 у Пироту је отворена оделита епархија, која је одвојена и од софијске и од нишке. Она се прозвала „нишевска јепархија Горње Мисије“, а владика пиротски имао

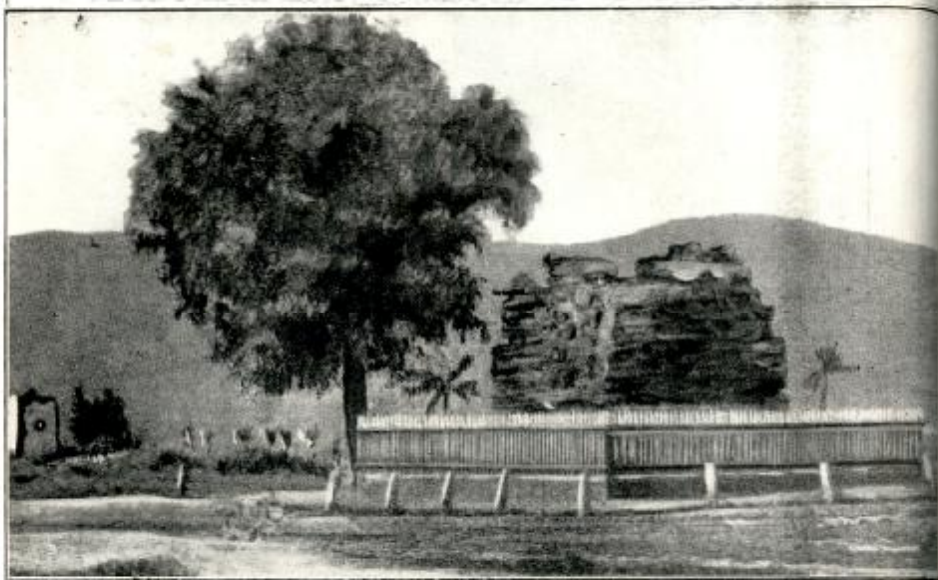
Генерал Ђура Хорватовић

Лево:
Пуковник Милошко Лешјанић

СТАРИ ДВОРАЦ У НИШУ

ИЗГЛЕД БЕЛЕ КУЛЕ ПРЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Помен Стевану Синђелићу и друговима о штогодишњици погибије код Беле куле

је ранг митрополита. Ова епархија је захватала област Лужницу на југу до села Стрелца и низ Нишаву чак до села Сињева и Врелца.⁷⁾

Владике које су слате из Цариграда и биле старешине у нишкој епархији помињу се: Макарије I, за кога се зна да је био хром. Мелентије, звани мученик, који је био окривљен као саучесник у хришћанском устанку код Грка 1821 године и због тога обешен. После тога догађаја за владика у Нишу дошао је Венедикт I, па Данило, за њим Јосиф, па онда Григорије (1837—1842 године), када је нишка епархија поново била смањена, јер су од ње сада били одузети: Алексинац, Ражањ, Крушевац, Параћин, јер су та места припала кнежевини Србији 1833 године. — Прича се да је кнез Милош звао владика Григорија, да остави Ниш и да пређе у Алексинац, па да му да већу епархију, но он није на то пристао. Кнез му је дао као поклон 1000 дуката.⁸⁾

За управе овога владике Григорија десило се неколико важнијих догађаја: године 1838 јавила се опака болест куга, од које је помрло много народа; Исмет-паша наредио је како ће се облачити свештеници, а како калуђери; године 1841 јавио се народни устанак, због чега су Турци попалили и поробили сву нишку епархију; Цариградска патријаршија бацила је анатему на све оне хришћане који не поштују недељу, него у њој држе пазар.

Владика Григорије је умро 18 октобра 1842 године.⁹⁾

Даље по реду биле су ове владике, постављане од стране цариградског патријарха: Ђир-Венедикт II (1842—45 године), за кога се зна да је био пријатељ народу. Затим Ђир-Нифор, за кога се зна да је умро 1848 године на путу за Цариград. Онда, Јанићије (1856—58 године), за кога се зна да је 1856 године осветио темеље новој нишкој цркви. Њега су 1858 године протерали Турци спахије, зато што је помагао народу да се укину „господарлуди“. Онда долази по реду Стеван Ковачевић (1862 године), па за њим Калиник (дошао 1869 године). Кад је настала распра око цркве између Грка и Бугара, онда Калиник побегне из Ниша, а на његово место дође за владика Виктор (1871—1881 године), за кога се зна да се држао Бугара и бугарске егзархије. Био је родом из Калофера. Виктор је дакле био бугарски егзархијски епископ, и, после ослобођења, кад су окрузи нишки, пиротски, врањски и топлички припали Србији, онда је нишка епархија заједно са својим владиком Виктором ушла у састав београдске митрополије.

Његови наследници на столици нишке епархије били су ови: Нестор Поповић, родом из села Шума у крагујевачком округу (од 1883—84 године), Димитрије Павловић (од 1887—89 године), Јероним Јовановић (1889—94 године), Инокентије Павловић (1894—98 године), Никанор Ружичић (1898—1918 године), епископ Доситеј Васић (од 12 маја 1913 године).¹⁰⁾

На овоме месту згодно је да се мало задржимо на стварању бугарске егзархијске цркве у Турској. По подацима Р. Грујића, укидањем Пећке патријаршије 1766 године и Охридске архиепископије 1767 године сви су православни Словени у Турској потпали под Цариградску патријаршију, која је одмах, са нарочитом јединственом тенденцијом готово у све епископије поставила Грке. Почело је одмах и истискивање словенског богослужења, обичаја и црквених обреда. До половине XIX века Словени су доста мирно трпели фанариоте у својој цркви, али када је 1830 Србија успела да ослободи своју цркву од Грка, талас пробудене националне свести почео је све више да захвата и остале Словене под турском влашћу, и они су предузимали све јачу акцију за црквено ослобођење*. Због тога су Бугари и Словени из Македоније радили заједнички и тражили посебну потпуно своју црквену организацију. У томе су их помагали и београдски митрополит Михајло и Русија, руковођени солидарношћу словенских интереса. Резултат свих тих политичко-верских напора био је ферман од 27 фебруара 1870 године о оснивању самоуправне Бугарске Егзархије. Цариградски патријарх није се сложио са овим одвајањем цркве, и због тога је настао жесток сукоб. Бачена је анатема на Бугарску Егзархију и она је проглашена шизматичном. Међутим сви Бугари и знатан део Словена у Македонији изјавили су се за Егзархију, а међу њима и многи Срби, не слутећи да ће се Бугарска Егзархија извргнути у чисто националну и шовинистички расположену бугарску цркву. Први егзархијски епископи у чисто српским областима постављени су били у Пироту, Нишу, Скопљу, Охриду и Велесу.

Берлинским уговором о миру 1878 године вароши: Ниш, Пирот, и Врање припали су Србији и ушли у састав београдске митрополије.¹¹⁾

Почетком 1879 године заведено је ново црквено уређење у присаједињеним областима. Тада је у Нишу образована нова епархија, коју су сачињавала сва четири новодобивена округа: нишки, пиротски, врањски и топлички.¹²⁾

2. Манастири и друге старине у Нишу и Нишној Области у прошлости.¹³⁾

Нишки крај, као и цела долина Велике Мораве није улазио у састав преднемањинске Србије. Сам Ниш био је под врло јаким византиским утицајем, те се није много разликовао од осталих византиских крајева. Крајем XII века представљала је нишка област гранични предео византиске, политичке и културне области.

У нишком крају, дакле, морало је бити доста манастира и цркава, у то време, као и по осталим нашим крајевима, који су били у сфери византиске цивилизације. У самом граду Нишу помиње се први пут 1072 године манастир Светога Прокопија, једног палестинског мученика, из Диоклециановог времена, који је у средњем веку био заштитник града Ниша. Према византском писцу Кинаму, Манојло Комнин (1143—1180 године) одузео је у Сирмијуму (данашња Сремска Митровица) руку светог Прокопија и вратио осталим свечевим моћима у Нишу, одакле је она била давно одузета кад су је једном Мађари дошавши до Ниша однели. Одужимање свечеве руке било је 1072 године а враћање 1162 године. Иза овога овај манастир се помиње још само 1204 године, кад је при њему била епископска столица.

Из овога је времена и манастир светог Пантелејмона у Нишу, који се помиње за Немање, који га је и сазидао. Овај манастир наводи Стеван Првовенчани међу другим манастирима, које је његов отац Немања обдаривао: „светаго и великаго мученика Пантелејмона в граде Ниши, јеже храм му с'зида ту“. Манастиру после тога нема више никаква помена. Јасно је из овога да је Немања обратио велику пажњу на Ниш и своје тековине у Моравској долини.

У нишкој околини налазили су археолози остатке црквених грађевина, за које држе да су старије од XII века: код села Турлине има порушена троброда василика, онда у селу Матејевцу једнобродни храм с кубетом и код Орљана једнобродни храм без кубета. Од интереса је, да и цркве подизане у XIX веку у Нишу, Пироту и Трну, угледају се на врло старе моделе... У долини Велике Мораве, тамо где је била прашума, није било цркава и манастира.¹⁴⁾

О манастирима и верским приликама у држави кнеза Лазара (1371—89 године) може се казати нешто више. „Најјачи центар националног живота на северу од Шаре,

иза 1371, или и одмах иза 1366 године, формирао је кнез Лазар у Крушевцу. Кад се још његова држава проширила до Дунава и Саве, онда је овај центар дошао до великог значаја. Лазарева држава је најнепосредније проширење немањинске државе и потпуно је у њеним традицијама... Средиште српског монаштва преноси се са Косова, Метохије, Ибра и Рашке на обале Велике и Западне Мораве. Око самог Крушевца подигнуто је, за Лазара и Стевана две цркве и седам манастира, који чине засебну архитектонску групу. Долина Велике Мораве, коју нам путници XI и XII века представљају правом пустињом, без насеља и без комуникација, имала је сасвим друкчији изглед крајем XIV и у првој половини XV века. У току XIII века крај је уживао релативан, а у току XIV века потпун мир. Кад је још и центар државног живота овамо пренесен, онда је Поморавље постало врло напредно.

„Овамо је свакако прешао највећи део монаха из старих Немањинских ставропигија. Патријаршија је била из Пећи пренесена у Жичу, где се помиње већ почетком 1382 године... Крајем XIV века српска манастирска област протеже се све до Саве и Дунава, па је тамо и центар монашког живота пренесен. Монаштво овога краја јако је било појачано емиграцијом монаха из источних крајева полуострва, које су тада угрожавали Турци, а изгледа и из Свете Горе, одакле је велики део монаха избегао после 1371 године. Ово су били први таласи, који су заплуснули Србију од општег монашког покрета, који је испред турског надирања ишао са истока на запад. Изгледа да овим калуђерима емигрантима припадају и многобројни наши манастири, расути по плавини Мојсињу и падинама Послонске планине с једне, а с друге стране Бинче, јужно од Сталаћа. Ту се на једном релативно малом простору налази око 25 цркава и црквишта... (најзнатнији су: Свети Нестор код Ђуниса, Свети Роман, Свети Никола у Браљини, Јаковац, Стеванац)“.¹⁰⁾

Бежање бугарског монаштва у Србију настављено је и за време владе кнегиње Милице и Стевана Лазаревића (1389—1427 године), и нарочито је појачано после пропасти Трновског царства (1393 године) и Видинског царства (1398 године). „Није искључено да је за ово време вршено добегавање и других монаха са истока сем Бугара, и то нарочито Грка, којих је у средини XIV века много у Бугарској. Код Сићева, на десној страни Нишаве, има данас манастир Света.

Петка Трнова, који се зове Иверица. За овога се времена осећа, уопште, јако повећавање монашке популације у источним крајевима Стеванове државе, десно од Мораве и то поглавито пустињачке. Највише нових манастира, за ово време, подигнуто је на овој страни... Из овога је времена мали манастирић источно од Алексинца Липовац или Свети Стеван... Делом овај велики прилив бугарског монаштва, а делом релативно срећне прилике у којима је још била Србија за деспота Стевана, учиниле су, да крајем XIV и почетком XV века настаје ново процветање српског монаштва. После времена Милутина и Душана онда је оно било у највећем своме развоју. Србија деспота Стевана била је уточиште источног монаштва и његов понос“.¹⁰⁾

„Ђурђево пак време (1427—1456 године) било је веома тешко и за српско монаштво, као и за цео народ. Раније је изложено, како су у борбама турско-мађарским у Србији 1427—28 године српском монаштву били тешки не само Турци већ и савезници — Мађари. Манастири су напуштани и Турци су их палили и пљачкали... Кад је, 1437 године, деспот морао предати Турцима крајеве источно од Мораве, настало је „тогда преселеније многим иноком од својих обиталишт, уви“... Велике монашке колоније, које су за деспота Стевана биле поглавито десно од Велике Мораве, морале су се већ за Ђурђево време расељавати. Али прве монашке сеобе из овога краја нису, изгледа, биле упућене преко Саве и Дунава, него у Свету Гору. Само се тако да објаснити право преплављивање Свете Горе српским монасима средином и крајем XV века. Извори не наводе да је деспот Ђурађ подигао и један манастир“.¹¹⁾

Околина Ниша и његове области богата је приличним бројем остатака старих градова и тврђава, старих манастира и цркава. Примећује се веће богатство војних објеката. Није чин чудо, јер је Ниш и његова околина имао више важности у војничком погледу него ли у ком другом. Служећи се подацима Милана Ђ. Милићевића (у „Краљевини Србији“), ми ћемо овде навести у кратко само неке најважније:¹²⁾

1) Курвин Град, доста добро очуван, на 12 километара јужно од Ниша, на последњем чоту планине Селичевце. Према Курвин-Граду на левој обали Мораве има рушевина од некакве старе црквице коју сељаци зову Комига.

2) Вишеград, на истоку од села Сићева, на брду Слабица.

- 3) Градац, на западу од села Сићева на брду Градац.
- 4) Латински град на карличком Камену, на Сувој планини.
- 5) Кулина, у чукљеничком ждрелу.
- 6) Градић више Кнез-Села.
- 7) Градац у хатару села Малче.
- 8) Рушевине више Нишке Бање.
- 9) Железник, кула на десној страни реке Топонице, у хатару села Миљковца.
- 10) Градиште на левој страни реке Топонице. Ова два последња града држали су прелаз из Мораве у Сврљиг.
- 11) Црква Светог Николе у близини Железника.
- 12) Остатовица, стари градић у присоју Суве Планине. Чувао је прелаз између Запања и Лужнице.
- 13) Модри камен сутеска између Љуберажде и Ликовштице.
- 14) Стара црква на Малој Горици, спроћу села Турлине, рушевине.¹⁹⁾
- 15) Кула Краљевића Марка више села Мирошевца, на брду Хумац.
- 16) Град Николе Скобаљића више села Вучја (у срезу лесковачком). Помињемо га овде јер је некада улазио у саств нишке области.

Од верских грађевина навешћемо ове:

- 1) Света Петка Трновска, од Сићевачког манастира један час навише, на десној страни реке Нишаве, под брдом Вишеградом; то су развалине од старог манастира који се зове Трнова Петка. Неки зову тај манастир Иверица.
- 2) Стари разрушени манастир, пола часа удаљен од села Островице, поред реке Нишаве више села Сићева.
- 3) Свети Јован, стари манастир, на северу од села Матејевца на два и по часа од Ниша.
- 4) Градиште, на вису Демској, један час од манастира Габровца уз реку.
- 5) Свети Петар, црква западно од села Вртишта.
- 6) Света Тројица на брду Метоху. Са западне стране села Горњег Матејевца, лепа стара црква, зидана опеком. Ово је једна од најлепших старих грађевина у нашим новим крајевима. По казивању она је крађена још за време српских краљева.
- 7) Успеније, стари порушени манастир, испод брда Града, ниже села Сићева, на десној страни Нишаве. Не зна се време постанка.

8) Јашуњски манастир, у срезу заплањском, близу села Бабичког, код реке Јашуње, стара црква у којој служе мирски свештеници. То је храм светога Јована Претече и живописан је трудом игумана Јанићија и његове сабраће, 15 априла 1553 године. С десне стране од улаза има овај запис: „Изволением оца, поспешением сина, и освештением светога духа с'зда се си свети и божествени храм светога славнаго предгече и проповедника Крститеља Јоана, трудом и подвигом раба божиа Кантакузена и Андроника и братие его, при игумену Теодору и братии его в дни царја Селима и лето 7025—1517“. — С леве пак стране има запис који казује да је тај храм живописан за владе цара Сулејмана 7035—1527 године. — У цркви има једна сребрна кутија с моштима неког непознатог светитеља. Око кутије има овај запис: „Окружие лесковачко направише за светие мошти манастиру Светог Јоана в лето 7032—1542 декембриа 15 дан“.

9) Црковница, од Јашуњског манастира највише пола часа идући на североисток, стара је црква која се зове Црковница. Она је била женски манастир. Сад у њој служе световни свештеници. На зиду црквеном има овакав запис: „Изволением оца, поспешением сина и совершением светога духа, с'зда се си свети храм пречистие Введениа трудом и подвигом рабе божие монахиње Ксение и сестре монахиње калугерице Теофине, Матеју и Маријеју в лето 7050—1542 месеца октомбриа 11 дан“.

Све приче у околини потврђују да је ово био женски манастир као што се и из овога записа види.

„У близини манастира има развалина неког старог града. Прича се да је то Латински град. А једна ливада више манастира и сада се зове Латинско гумно.“

10) Манастир Габровац, на један и по час јужно од Ниша. Зове се Света Богородица Габровачка. Био је стари манастир, за који се прича да су га градили Немањићи и да је у њему Душан, једном приликом, идући на бој пречистио своју војску. Тај стари манастир је био порушен, а овај који сада служи зидан је и живописан у новије време. У олтару има на зиду живописан лик цара Лазара и до њега Милош Обилић. Милош има око главе онај обични светитељски сјај и натпис: „свјати Милош Обилић“.

11) Сићевска Света Богородица, мала црква у којој једва може стати неколико људи, на левој страни Нишаве, мало ниже села Сићева.²⁰⁾

12) Свети Никола. Ова црква позната је по томе, што је прелазила из хришћанских у муслиманске руке. На манастиру је, док је био хришћански, стајао један запис који су Турци, пошто су цркву потурчили, скинули и однели у град. Тај је камен доцније нађен и запис на њему гласи овако: „Изволеније оца и поспешеније сина и совршеније светаго духа сзда се си божанствени храм светаго оца Николаја трудом и подвигом преосвештенаго господина и митрополита нишкога Кирију кир-Јоаникија и служителеј и архиђаконом Серафион помоштју всем христијаном и руветом и трговцем и настојател кир-Стојан в лето 6230 од рождества 1722“.²¹⁾

3. Школске прилике у Нишу и Нишној Области

На основу врло исцрпне студије научника Др. Јована Хади-Васиљевића „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку“ можемо мало подробније приказати школске прилике у Нишкој области за време од године 1830 до 1860 године, т.ј. како су се шириле и развијале српске модерне световне школе у јужним областима, и како је вођена борба између српске и бугарске наставе.²²⁾

За историју ових прилика постоји и један до сада неиздати извор, то су Мемоари учитеља Тасе Петровића. Њих је имао у рукама Л. Ловрић, писац „Историје Ниша“, и у одломцима објавио погде-што. На основу тих одломака може се дати ова слика школских прилика у Нишу у првим десетинама XIX века:

„Првих деценија XIX века у Нишу нити је било какве основне школе, нити је уопште било какве школске зграде. Код некога попа Цветка било је неколико ђака, које је он подучавао а они му плаћали по два гроша месечно. Сем тога око себе је купио ђаке ђакон Григорије у кући некога Милоша. Ђакон Григорије постао је доцније нишким владиком. Наш учитељ Таса... учио се је код некога Петра Цинцарина грчком језику“.²³⁾

Какве су биле школе у овом крају пре Ослобођења, можемо закључити из онога што нам г. Владимир Николић казује у својој књизи „Народне школе у Пироту и округу пиротском до ослобођења 1877.“ (Ср. Карловци 1924) о приликама у пиротском крају. „У оно време народне школе у овом крају давале су писменост која се састојала из читања црквених а доцније и других књига, а писање је била ве-

штина, коју нису сви знали, па и ако су знали да читају. До скора је било свештеника и других старих писмених људи који су врло рђаво (или никако) писали, а знали су добро да читају црквене па и друге књиге.“

Та стара писменост била је врло непотпуна, али је ипак нешто вредела. Народ из ових крајева набављао је за своје школе књиге већином из Србије, и то је била духовна веза ових крајева са Србијом. Сем тога први писмени људи ових крајева у почетку XIX века стекли су писменост у ондашњој Србији.

„Све старе школе овог краја биле су без икаквог плана и програма. Као и све остале српске школе прошлог века, тако су и школе овог краја биле са главним циљем у црквеном религијском правцу. Може се рећи да је писменост био подређен циљ. Но у главном могло би се рећи да је ондашње стање (уређење) појединих школа зависило од самих учитеља-даскала и од иницијативе првих људи, а на првом месту свештеника.“

„Турци су по њиховим законима могли и да помажу и да сметају хришћанским школама; али они су већином били равнодушни, само су пазили да се помоћу школа не би јавно испољавала нека народносна агитација. Кад је пак нешто зависило од владика, који су већином били Грци по народности, они би свакад навраћали воду на своју воденицу, као што су доцније радиле и егзархијске владике. Дакле, наш народ у овом крају пре ослобођења сам се бринуо о својим школама, а главни потстрек, нема сумње, добијао је из Шумадије. Бурни почетак XIX века одјекнуо је бурно и у срцу нашега народа у овом крају. Идеја о народном уједињењу, идеја о школама и просвећивању, почела је нагло из Шумадије захватати и овај крај...“²⁴⁾

О школама чисто манастирскога метода и типа у Нишу се врло мало поузданог зна. Поред словенско-српске постојала је у Нишу све до 1830-их година и грчка школа. Од 1820 године и у грчкој школи се учило словенски. Од тога времена и грчки и словенски предавао је Никола Кратовалија Ђеорђијевић. А кад је, 1827 године, дошао у Ниш за учитеља Спиридон Јовановић из Србије, онда је у Нишу грчки учитељ био неки поп Петар. И овај поп Петар учио је децу сем грчкога и словенском. Први, дакле, учитељ који је у Нишу почео предавати и по новом србијанском (војвођанском) методу, био је овај Спиридон Јовановић. Он је први

у Нишу измирио нови световни метод са старим манастирским методом, и на манастирску наставу накалемио потпуно чисто српску наставу. Борба између ових разних метода, т.ј. старе и нове школе, држала се све до 1840 године. О томе како је Спиридон Јовановић дошао у Ниш наводи Хаџи-Васиљевић исцрпне податке: „Један од нишких трговаца, Станко Милосављевић обратио се кнезу Милошу 1827 године молбом, да се у Нишу установи српско писмо (т.ј. српска настава), и кнез Милош му одреди Спиридона Јовановића, који је био родом из Чакова. Спиридон је био, како се у Нишу доцније знало, пре тога писар у кнеза Милоша. Спиридон је био ваљан учитељ и црквени појац. У то време био је владика у Нишу Григорије; он је био родом из Ножнице, једног села у околини триској, али велики фанатик грчки. Замоле нишки грађани владика да прими за учитеља Спиридона „сиромашчића и бегунца из Аустрије“... Владика га прими, грађанима за љубав, за учитеља...”

Спиридон је био први учитељ, који је у Нишу предавао по жељи владике ове предмете: буквар, часловца, псалтир, а по жељи нишких грађана тајно и српску граматiku, историју и друга световна знања.

Међутим нишки понови дознаду за ово србовање Спиридоново и почну викати на њега због његовог српског начина појања у цркви и тако дође до заваде. Уз то грчка школа беше замрла. Владика наговорен од грчких попова отпусти из службе Спиридона 1838 г. Међутим нишки грађани били су на страни Спиридоновој и према њему наклоњени, али му нису могли у томе помоћи. Због тога Спиридон напусти Ниш те године и оде у Параћин, и тамо је добио место у Правитељственој школи. Но после две године Спиридон се опет вратио у Ниш.

Изгледа да се ово десило на овај начин: Године 1839 враћала се из Цариграда кнегиња Љубица са сином Михаилом и на том путу се задржала у Нишу. Том приликом су је, вероватно, молили нишки грађани, да се она заузме и поради, те да им се врати стари учитељ Спиридон. И ово се ускоро и догодило. Спиридон се вратио у Ниш.²⁹) Био је ожењен из Ниша и тамо стекао себи сроднике и пријатеље. Владика га постави понова, но с тим да може децу учити само из часловца и псалтира. Нишки грађани пристану са Спиридоном за невољу, али поред те јавне отворе и једну приватну школу, у којој је било стално преко двадесет ученика из првих

нишких кућа. У тој приватној школи Спиридон је предавао српску наставу. О њему се зна да је по Нишу јавно србовао и распростирао песме противне Турцима. Он се са Турцима и Грцима, богатим трговцима и чорбацијама, који су се од тога србовања прибојавали, никако није слагао. Те нишке чорбације, Грци трговци, оптуже Спиридона „због простирања науку и што проповеда Србију у Ниш“. Спиридон буде због тога поново отпуштен из службе. Онда његови пријатељи израде те он, као турски поданик, отиде за учитеља у Велес 1843 године.

После Спиридона дошли су за учетеље у Ниш и тамо учитељевали: Сава Радојичић, Милоје Јовановић, Дамјан Тодоровић, сви родом из Србије и сви су предавали по новом методу. Они су сад радили без трзавица, али нису дуго остали. 10 августа 1844 године умро је владика Глигорије, фанатизовани противник свакога новог школског метода сем старог грчкога. На његово место 1845 дође митрополит Венедикт, за кога су савременици бележили да је био „учеван и законито школован“. Он је доцније научио и сам да чита и пише српски и да служи словенски.

На преставку нишких првака о учености и способности учитеља Спиридона владика Венедикт нареди, да се Спиридон позове у Ниш с тим да у почетку буде само приватан учитељ. И тако се Спиридон понова врати у Ниш из Велеса 1845 године. Доцније би постављен за првога градског учитеља. Владика Венедикт одржавао је односе са српским кнезом, па је добијао и књиге из Београда, као кнежев дар. Он је и даље поклањао велику пажњу српској школи у Нишу. Чак је молио султана за помоћ овој установи и издејствовао је. Он је поставио и помоћника Спиридону. То је био Таса Петровић, који је у свему наставио рад свога претходника Спиридона, па је чак био и писац неких уџбеника. Таса је био учитељ све до ослобођења.

Из мемоара Тасе Петровића сазнајемо да је Спиридон са нишким првацима купио једну кућу за општинску школу и образовао школски фонд од 1.000— дуката. Спиридону је одређена годишња плата од 50 дуката а учитељу Таси 50 гроша месечно.

На овоме месту ми ћемо се задржати још мало на личности владике Венедикта, пошто је његово време врло карактеристично. Он је био родом из Стамбола, и дошао у Ниш 1845 године. Завео је ред у својој епархији и одржавао везе

са Стамболом... Какве су биле верске прилике у Нишу види се најбоље из овога податка: Попови су били неуредни. Нису знали време црквено. Кад се сете тад читају — служе; држали су и друге радње: грчки поп Петар — терзија, поп Ђорђа — трговац кожарски, поп Џина — механџија, поп Наум — (кир-Костин писар) — каллактиски устабаша. И остали сваки поп што може то ради... Видећи владика ту глупост, даде строгу заповест поповима: сваки поп да попује, не треба му друга трговина, само закон црквени. Али против овако енергичног рада владичиног изјавили су се извесни људи, нарочито чорбације, велике газде и утицајни људи. Оптуже Турци владика у Цариград и њега смене. Овај владика иако Грк, ама је био исправан и ревносан верски поглавица, оставио је многе неке спомене: школе отворио, сироте надгледавао, није давао да се лако турче, цркву уредио, око цркве башчу и шимшире засадио, школе и учитеље српске и грчке наредио. Био је сувише кицош у закону. Боравио је у Нишу пет година свега*.²⁹⁾

У то време је, 1845 године, отворена у Нишу и прва мешовита мушка и женска школа. За прву учитељицу била је постављена Анастасија — Наста, родом из Призрена. Учителиева је у Нишу све до 1874 године, а умрла је 1886 године. Звали су је даскал-девојка.

За време владике Венедикта и његових следбеника Спиридон Јовановић и његови следбеници развили су у Нишу српску наставу до крајњих граница онога времена. Спиридон Јовановић је умро у Нишу 1859 године. Још за његова живота дошао је у Ниш за главнога учитеља Никола Баргулић, родом из Јагодине. И он се био оженио у Нишу. Ту је учителивао три године, па је око 1848 отишао за учитеља у Пирот. Године 1850 вратио се у Ниш, ту остао до 1857 године па опет отишао у Пирот.

„Умште узевши, српска настава у Нишу, постављена на овако чврсте основе још од 1830-их и 1840-их година, све се више развијала. Све до ослобођења Ниша мимо њу се ниједна друга није могла појавити у нишкој области, а камо ли одржати. Шта више оне школе у Нишу, у којима је владика манастирски метод пре но што је и дошао Спиридон Јовановић у Ниш (1827 године) и са њим нов, србијански и војвођански метод, одржале су свој национални карактер. Под развртком осећајног и интелектуалног Ниша у сваком погледу, по угледу и импулсу из Србије и његове школе манастирског

метода су се спонтано развијале, и још првих деценија XIX века обреле се у изразите чисто словенско-српске школе*.³⁷⁾

О црквено-школским приликама од Кримског рата па све до установе Бугарског Егзархата (1856—1870 г.), може се рећи ово: Од 1860 г. па до ослобођења Ниша, виђенији учитељи у Нишу били су или родом из Србије или мештани који су се школовали у Србији. Такви су били: Сима Живковић, родом из Заплања, који је у Београду свршио богословију, а учителивао од 1861 до 1866 године, Димитрије Хаџи-Пешић, мештанин који је учио школу у Крушевцу, Лазар Донић родом из Србије, Милаш Новичић, Ђока Младеновић из Србије и Димитрије Цветановић.

Просветне, школске и црквене прилике у доба од 1850 до 1860 године биле су у овом крају овакве. Ретко је била која варош која уз српске школе није имала по једну за грчки језик, а нарочито у градовима где је била владичанска столица... Грчки језик учио се по захтеву владика... Од 1860 године почиње повика противу грчких школа... Та мржња се претворила напослетку у праву буну противу већине владика — Грка, који су народу наметали силом грчки језик и из цркве избацивали словенске књиге а уносили грчке... Поред тога, владике грчке народности већином су били тирани и глобације. Српски народ обраћао се Васељенској Патријаршији, да се за владике не постављају они који не знају словенски, јер народ не зна грчки. Кад све то није помогло, онда се са словенске стране помоћу Русије израдило допуштење да се оснује Егзархат, засебна словенска управа. Али се брзо показало да је та словенска црква постала чисто и просто бугарска пропаганда. Но чим је народ увидео да га је Бугарска пропаганда обмањивала, и да јој је главни циљ побугаривање, почео се бунити противу тих и таквих смерова. Такву једну молбу послао је народ и из нишке епархије Васељенској Патријаршији, да се постави владика српске народности. Од тада постаје борба нашег народа на два фронта: и противу Бугара и противу Грка.

У ово доба пада стварање Бугарске Егзархије и развијање просветне активности из Србије. Зна се да су и у околини Ниша по селима учитељи махом били родом из Србије. Тада су постојале школе у селима: Каменици, Горњем и Доњем Матејевцу, Миљковцу и т. д.

„Док се Ниш и његова околина овако развијали у погледу школе и просвете, дотле је, друкчије текла ствар са

црквеним старешинама. Докле удружени Бугари и Турци нису могли успети да се у Нишу отвори макаква бугарска школа, настали су свим силама да се у Нишу створи егзархијска струја и да се доцније и нишка епархија увуче у границе егзархијских територија. Стицајем политичких прилика, и под утицајем своје свесне пастве, већина грчких владика у Нишу, још од устанка у Шумадији, показивали су симпатије према Србима и, уколико су могли, као виши државни чиновници, и држали су са Србима... Па ипак свет у Нишу није био задовољан својим владикама. Највећи узрок томе незадовољству лежао је у општем утицају Србије и народном нерасположењу према Грцима. То незадовољство појачано од 1831 г., откада је у Србији завршена грчка хијерархија, а настала домаћа, самостална. Незадовољство нишкога света према владикама Грцима налазило је свога подстрека и у општем односу трговаца из народа с трговцима Грцима и Цинцарима. 1860-их година почиње највећа борба Бугара противу цариградске цркве. Ова борба Бугара противу грчких владика захватила је и сам Ниш. У Нишу је егзархијска струја имала утицаја, јер је и егзархијски владика Виктор био врло омиљен и утицајан код широке масе народа. Уз то Ниш је посрнуо и у материјалном погледу. Сем тога Турци су у Нишу имали страх од Србије и Срба мештана, па су баш за то ишли на руку бугарској егзархији. Због тога су Турци постављали Бугаре за чиновнике као поузданију рају. У то време у Нишу је био митрополит Калиник, противу кога је била поведена борба од егзархиста. Најзад он би смењен а постављен егзархиски владика Виктор 1870 г. Владика Виктор, који је иначе умео лепо с народом, живо је почео радити у целој својој епархији за бугарско црквено и национално дело.

Српска школа у Нишу развијала се и даље нормално и није допуштала поред себе никоју другу. Владика Виктор помагао је српске школе у својој епархији. Он је дочекао да види и ослобођење Ниша 1877 г. и остао је на челу те епархије све до године 1881, до свргнућа митрополита Михаила.²⁸⁾

Од године 1870 Бугари су дакле били развили живу акцију за отварање бугарске школе у Нишу, али без успеха у томе правцу.

Српска школа је увелико напредовала. Већ су били пристигли у Ниш за учитеље млади нишки синови, који су

се школовали у Србији. Међу првима од њих били су: Тоша Миловановић, који је доцније био претседник нишке општине и народни посланик, затим Димитрије Ђорђевић и Милан Новичић и жена му Милева од 1869—74. У том је дошло и ослобођење Ниша.²⁹⁾

О школским приликама у Нишу 1860-их година можемо рећи још неколико речи. Године 1864 Митад-паша, управник Ниша дао је иницијативу Србима да подигну основну школу изнова. То је она кућа у којој је 1878 године држана народна скупштина по ослобођењу. Године 1883 читао се овај натпис на камену изнад школских врата, који и сад стоји: „Митад-паша градоуправљујушту, Калинику сјаштеноначалствујушту. Согради сја училиште сије из основ с помоштју их же и првостојатељеј и всјех во градје Нишје живущих благочестивих и наукољубивих християн. В љето од рождества Христова 1864.“³⁰⁾

Митад-паша је контролисао из којих књига уче српска деца. „У ту сврху он поручи, да ће доћи у школу да прегледа књиге. Уочи његовог доласка у школу запади се школа тако да је сутрадан осванула у пепелу“... Учитељ Таса мучио је велику муку због удбеника, јер је било забрањено служити се књигама штампаним у Кнежевини Србији. „Књиге су се потајно пребацивале преко Суповца и Алексинца. Турске би власти погдекад улазиле у траг српским књигама и онда би одмах јавно претиле учитељу Таси, да ће га у поновном случају обесити насред пијаце“...

Матад-пашу је наследио Абдураман-паша. Он је мрзео српску школу и српски језик.

После Абдураман-паше дошао је у Ниш за Муавина Драган Цанков... који је мрзео српску школу и српски језик. Он је имао план да уведе бугаризам у српску школу и српску земљу, али су му се сви напори разбили о свест и прегнуће учитеља Тасе.

Такве су биле школске прилике у Нишу пре и уочи његовог ослобођења.³¹⁾

Напомене.

Увод.

Географски положај.

- ¹⁾ Ј. Цвијић (превод Б. Дробњаковић), Балканско Полуострво и Јужно-словенске земље. Београд 1922. — Ј. Цвијић, Говори и чланци, I—IV, Београд 1921.
- ²⁾ Др. Н. Вулић, Територија римског Скопља. — „Гласник Скопског Научног Друштва“, књ. 1, стр. 1—4.
- ³⁾ Др. А. Илић, Грађа на српску историјску географију. — „Гласник Географског Друштва“, 7—8, стр. 200.

Ниш саобраћајна раскрсница и чвор путева.

- ⁴⁾ Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, стр. 20—21.
- ⁵⁾ Ј. Цвијић, На истом месту, стр. 21—22.
- ⁶⁾ О цариградском друму кроз Србију и његовим побочним гранама дао је добар и кратак преглед К. Костић у књизи: „Трговачки центри и друмови по српској земљи“, Београд 1900, стр. 388—393.
- ⁷⁾ М. Марковић, „Товлица у прошлости“, Ниш, 1933, стр. 13—17.
- ⁸⁾ Др. Душан Пантелић, Из прошлости Тимочке Крајине („Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине“, Београд, 1933, стр. 55).
- ⁹⁾ Јован Цвијић, Главне особине централних области Балканског Полуострва (Говори и чланци, књ. 1, стр. 115—117).

I. Ниш у старом вену.

Предримско доба.

- ¹⁾ К. Јиречек, прев. Ј. Радонић, Историја Срба (Београд, 1922—5, књ. 1 до 4), књ. 1, стр. 13, 15—16. Овом књигом сам се нарочито обилно послужио за израду овог одељка.
- ²⁾ Н. Вулић, Дарданија и Дарданци, чланак у „Народној Енциклопедији“ (уредн. Ст. Станојевић, Београд), 1 књ., стр. 561.
- ³⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, стр. 17—19.
- ⁴⁾ На истом месту, 20.

Доба Римљана и Сеоба Народа.

- ⁵⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 24.
- ⁶⁾ Д. Анастасијевић, Константи Велики, чланак у „Народној Енциклопедији“, 2 књ., 365—6.
- ⁷⁾ Н. Вулић, Наисус, чланак у „Народној Енциклопедији“, 3 књ., 75.
- ⁸⁾ Према саопштењу г. Адама Оршића-Славетића, кустоса Градског Музеја у Нишу, коме дугујем за то своју захвалност. Своје резултате објавио је у чланку „Археолошка истраживања у Нишу и околини“. (У „Старијару“ за 1933).
- ⁹⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1 књ., 28—30.
- ¹⁰⁾ На наведеном месту, 1 књ., стр. 34.
- ¹¹⁾ На истом месту, 1 књ., 35.
- ¹²⁾ На истом месту, 1 књ., 36.
- ¹³⁾ К. Костић, Трговачки центри и т. д., 241.
- ¹⁴⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 38—41.
- ¹⁵⁾ На наведеном месту, 1, 59.
- ¹⁶⁾ На наведеном месту, 1, 61.
- ¹⁷⁾ Ст. Станојевић, Историја Српског Народа, (Београд 1910, 2 изд.) 23.
- ¹⁸⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 73.

II. Ниш у средњем вену.

Доба византиске и бугарске власти.

- ¹⁾ Ј. Јиречек, на наведеном месту, 1, 81, 88.
- ²⁾ На истом месту, 1, 133.
- ³⁾ На истом месту, 1, 138—9.
- ⁴⁾ В. Ђоровић, Историја Југославије, (Београд 1933), стр. 58.
- ⁵⁾ М. Марковић, у наведеној књизи, стр. 20.
- ⁶⁾ В. Ђоровић, у наведеној књизи, 65.
- ⁷⁾ К. Јиречек, на наведеном месту, 1, 158—9.
- ⁸⁾ На истом месту, 1, 172—3; В. Ђоровић, стр. 73.
- ⁹⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 1 580—581.
- ¹⁰⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 92.
- ¹¹⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 168.
- ¹²⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 181.
- ¹³⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 93—94.
- ¹⁴⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 185.
- ¹⁵⁾ В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији (Сремски Карловци 1920) 47—50.
- ¹⁶⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 165—6.
- ¹⁷⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 176.
- ¹⁸⁾ К. Костић, на наведеном месту 15, 21; в. в. Матковић, путовања по Балканском Полуострву, (Загреб 1915 године), стр. 21, 46.

Ниш за владе Немање и Немачића улази у сферу српског утицаја

- ¹⁹⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 95.
- ²⁰⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 97—98.
- ²¹⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 195.
- ²²⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 199.
- ²³⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 86—103 и К. Јиречек на наведеном месту 1, 200—202.
- ²⁴⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 202.
- ²⁵⁾ М. Марковић, на наведеном месту, 30.
- ²⁶⁾ Р. Грујић, Нишка епископија, чланак у Народној Енциклопедији“, 3 књ., стр. 95.
- ²⁷⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 210—12, 214.
- ²⁸⁾ В. Ђоровић, на наведеном месту, 106.
- ²⁹⁾ Јиречек, на наведеном месту, 1, 216.
- ³⁰⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 112.
- ³¹⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 128.
- ³²⁾ Р. Грујић, на наведеном месту, 3 књ. стр. 95.
- ³³⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 148.
- ³⁴⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 138.
- ³⁵⁾ Јиречек, на наведеном месту, 3 књ., стр. 8.

Турци освајају Ниш из српских руна.

- ³⁶⁾ Јиречек, на наведеном месту, 215.
- ³⁷⁾ Ст. Новаковић, чланак о Брокијеру у „Годишњици Николе Чупака“, 14 књ. стр. 51—52, 66.
- ³⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 74.
- ³⁹⁾ Јиречек, на наведеном месту, 2 књ. 146 стр.; М. Ђ. Милићевић у „Краљевини Србији“, (стр. 69 и 74) наводи према казивању Ч. Мијатовића („Бурја Бранковић“, 385—7), да је Ниш уступљен по Сељевском миру 1444 г. као давнашња баштина војводи Ђурђу Мрњачевићу, унуку великог војводе Гојка, брата Вукашинова, пошто је овај показао повеље владалаца грчких и српских да је Ниш био баштина његових предака, као награду за јуначко држање у боју на Куновици 1443 г. и што је заробио Казим-пашу, главног заповедника турске војске.
- ⁴⁰⁾ Јиречек, на наведеном месту, 2 књ., 163 стр.
- ⁴¹⁾ Ђоровић, на наведеном месту, 293.

III. Ниш у новом вену.

Ниш у XVI и XVII вену.

- 1) Ч. Петпарић, Осада и пад Београда 1521 — „Гласник Проф. Друштва“, св. за март 1931.
 2а) К. Костић, Трговачки центри и друмови, (Београд 1899 године), стр. 421—426.
 3) Ј. Цвајић, О старим путописима (Говори и чланци, III књ. 104 стр.).
 4) На истом месту стр. 108, књ. III.
 5) На истом месту стр. 113, књ. III.
 6) Др. Милан З. Влајанац, Из путописа Хаяса Дерншвама (1553—1555) — „Братство“ 21, стр. 56—104 (Београд, 1927).
 7) На истом месту, 63—65.
 8) На истом месту, 96.
 9) К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије. Споменик С. К. Академије 66 књ., 2 разр. 52.
 10) М. Марковић, Топлица у прошлости, 49.
 11) На истом месту, 45.

Ниш за време великих ратова Аустрије и Туроне у XVII и XVIII вену.

- 12) М. Марковић, на наведеном месту, 53.
 13) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи под бр. 5282, 5313, 5314.
 14) На истом месту, записи под бр. 3708, 2713, 2727.
 15) Историју једну малу расправу о њему дао је Г. Миленко Марковић, проф. гимн. у Нишу, под насловом „Георгије Половић“ (Ниш, 1933).
 16) М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија*, 92, 231. — Да је нишки град — тврђава био од Турака нарочито добро утврђаван намећу 1719—1720 године, донајасе се из путописа Хуга од Вирмонта, који је као посланик аустријског цара прошао кроз Ниш 1719 године а вратио се из Цариграда 1720 године. Он вели да је тах година била велика оскудица у храни људској и сточној, зато што се онда у Нишу било слегло на 16.000 спахија са својим људима да граде и оправљају град. Кад су Турци по Пожаревачком миру изгубили северну Србију, онда им је требало да изгубљени Београд надокнаде Нишем, отуда се то да и протумачати.
 17) В. Ђоровић, на наведеном месту, 400—2.
 18) М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 35; Л. Ловрић, историја Наша, стр. 51—52.

IV. Ниш у XIX вену. Борба за ослобођење.

Ниш за време Првог Српског Устанка.

- 19) Влад. М. Николић, Милојева и Сридакова буна, Ниш 1932, стр. 3.
 20) М. Марковић, Топлица у прошлости стр. 55—56. В. о томе још: А. Гавриловић, Два прилога ослобођењу Србије, Годашњаци 22 и Анта Протаћ, Повесница, (Споменик 19).
 21) М. Вукићевић, Карађорђе, 2 књ. (Београд 1912) 500—504.
 22) М. Вукићевић, Карађорђе, 2 књ. (Београд 1912) 564.
 23) Ст. Новаковић, Васкрс Државе Српске (Издање С. К. З. Београд 1904) стр. 86, 88—89.
 24) О овој години постоји опширна и богата литература. Не наводећи све, ја ћу овде напоменути најновија и најбоља дела: Бенерал Ј. Мишковић, Каменички бој, 6 гл. списа, Географско-историске слике из Краљевине Србије* (Годишњаци 23 за 1901 године) стр. 137—173; Капетан Љ. П. Љубишић, Шеста година српског устанка, војна студија. (Београд, 1910); М. Вукићевић, Каменички погубија... („Ратник“ св. за јули 1909 године) стр. 965—935; Милон Ристић, Бој на Каменици, Београд 1911. У овој књизи су најпотпуније наведени и употребљени извори о овоме догађају.

- 25) Љ. Љубишић, на наведеном месту 32—33 и М. Ристић, на наведеном месту 22.
 26) Дервен је турско-персиска реч и значи кланац, теснац, класура.
 27) Љ. Љубишић, на наведеном месту 71—72.
 28) Љ. Љубишић, на наведеном месту 87.
 29) М. Ристић на наведеном месту, 43.; Вади и М. Ђ. Милићевић Краљевина Србија, 17—18.
 30) М. Ристић на наведеном месту 27.
 31) М. Ђ. Милићевић на навед. месту 1 6, 287 и „Поменик“ 700—702.
 32) М. Љубишић, на наведеном месту 111.
 33) М. Ристић на наведеном месту 28.
 34) М. Ристић на наведеном месту 32—33.
 35) Др А. Иваћ, Документи о Устанку Срба под Карађорђем Петровићем (Загреб 1920) 388.
 36) М. Ристић на наведеном месту 43—45.
 37) М. Ристић на наведеном месту 66—67.
 38) М. Ристић на наведеном месту 45—50.
 39) Ж. Живановић, Ниш и његове знаменитости (Београд 1885) 46.; М. Ристић на наведеном месту 63—72.
 40) Др. Михајло Гавриловић, Милош Обреновић I, 38—41.
 41) Љ. Кочачевић, Берат Махмуда II од 7-XI-1813 београд. митроп. Диоцезију... (Споменик С.К.А. Х, Београд 1893, стр. 29—33).

Ниш за време од 1815—1877. Месни устанци.

- 42) М. Гавриловић на наведеном месту I, 192—3.
 43) М. Гавриловић на наведеном месту I, 14—15, 62.
 44) М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 65—67; „Поменик“ 445—6; Л. Ловрић, Историја Ниша, стр. 91.
 45) Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, III, 106.
 46) М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 36—8.
 47) М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 39—51.
 48) Владимир М. Николић, Милојева и Сридакова Буна (Ниш, 1932), стр. 10. Г. Николић је до сада најисцрпније писао о овим догађајима у горњој књижици. Њему дугујем своју топлу захвалност на љубавности што ми је књигу ставио на расположење и дао неке напомене.
 49) Приказ ове бунае рађен и главног на основу поменутог књиге Г. Владимира Николића, стр. 13 до 27.
 50) Влад. Николић на наведеном месту, стр. 20.
 51) Влад. Николић на наведеном месту, стр. 20—21.
 52) Влад. Николић на наведеном месту, стр. 21.
 53) Влад. Николић на наведеном месту, стр. 25.
 54) Влад. Николић на наведеном месту, стр. 26.
 55) Др Јован Хаџи-Васиљевић, Податци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827—60, (Годишњаци Николе Чупића, књ. 35) стр. 129—133.
 56) На истом месту.

Ослобођење од Турана 1877 године.

- 57) Ова глава израђена је поглавног на основу књиге Слободана Јовановића, Влад. Милана Обреновића, I књ. (1868—1878), (Београд 1926), стр. 315—252 и књ. „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78“ (Београд 1879, Изд. Врх. Команде српске војске) стр. 46—94.
 58) Л. Ловрић, Историја Наша, стр. 73—74.
 59) Ж. Живановић, на наведеном месту.
 60) Рат Србије и Турске, стр. 46—94.
 61) Л. Ловрић, на наведеном месту, 78.
 62) В. Ђоровић, на наведеном месту, 529.
 63) Сл. Јовановић, на наведеном месту, 433.

Опис града и вароши Ниша из 1864 године.

- 64) М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, (Београд 1884), стр. 92—112. Овом књигом сам се исцрпно служио при изради ове идуће главе.

- ⁴⁶⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 93.
⁴⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 108—109.

Друга важна историјска места у околини Ниша.

- ⁴⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 73—86.
⁴⁹⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 73—74.
⁵⁰⁾ М. Растаћ, Бој на Каменици, стр. 68—72, где су највотауније са-
 брани подаци о Чегру и Ђеле-Кули.
⁵¹⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 81—86.

Економске прилике и аграрни односи Срба и Турана
 пре и после ослобођења.

- ⁵²⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина, 134—135.
⁵³⁾ С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. 2, стр. 1—3.

V. Ниш за време Светског рата.

- ¹⁾ Фердо Шишић, Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и
 Словенаца, (1914—1919; Загреб 1920), стр. 2—3.
²⁾ На истом месту, 10.
³⁾ Л. Ловрић, на наведеном месту, 99—102.
⁴⁾ Љ. Јовановић, Побуна у Топлици и Јабланици, (Београд 1919).

VI. Ниш као средиште духовног нивоа и рада

• Нишна Епархија.

- ¹⁾ М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, 31.
²⁾ Н. Вулић, члан „Наисус“, „Нар. Енцикл.“, књ. 3, стр. 5.
³⁾ Р. Грујић, Искрпан и документован чланак „Нишка Епархија“ у
 „Народној Енциклопедији“ (проф. Ст. Станојевић) књ. 3, 95—96.
 Овим врло документованим чланком сам се нарочито послужио,
 наводећи скоро у целини поједине његове одломке.
⁴⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 31.
⁵⁾ Јурчек, Историја Срба, 1, 161—2.
⁶⁾ М. Марковић, Топлица у прошлости, 43. — Види и Љ. Стојановића,
 Записи и натписи, књ. 2, под бр. 2625.
⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту 226.
⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту 32.
⁹⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту 33, 34.
¹⁰⁾ Р. Грујић, на наведеном месту, 96.
¹¹⁾ Р. Грујић, чланак „Епархијска црква у Јужној Србији“, Нар. Енц.
 књ. 1, 704—6.
¹²⁾ М. Марковић, Топлица 85.

Манастири и друге старине у Нишу и Нишној Области

- ¹⁾ Овај одељак израђен је поглавито на основу богатих и искрпанх
 података у књ. проф. Василија Марковића, Православно манастирство
 и манастири у средње-вековној Србији (Срем Карловци 1920).
²⁾ В. Марковић, на наведеном месту, 47—50.
³⁾ В. Марковић, на наведеном месту, 125—7.
⁴⁾ В. Марковић, на наведеном месту, 131—4.
⁵⁾ В. Марковић, на наведеном месту, 142—3.
⁶⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 15—29.
 Опис развалина код Ђурлина, в. М. Ђ. Милићевић, Краљевина
 19—21. Сем тога о овој цркви писали су још и М. Валтровић,
 Старинар 5 (1888) стр. 120, Глас С. К. Академије 17 (1889) 34 и
 Андра Стевановић, стара српска црквена архитектура и њен значај,
 (С. К. Гласник 9) 1903, 50—51.
⁷⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 27—28.
⁸⁾ М. Ђ. Милићевић, на наведеном месту, 86.
⁹⁾ М. Ђ. Милићевић, 104—106.

Шнолоне прилике у Нишној Области.

- ¹⁾ Овај одељак је израђен поглавито на основу исцрпне књиге Др.
 Јована Хаџи-Василевића, Просветне и политичке прилике у јуж
 српским областима у 19 веку. Београд 1926, стр. 42—49, 330—339,
 399.
²⁾ Л. Ловрић, на наведеном месту, 71.
³⁾ Владимир Николић, наро (не школе у Пироту и пиротском округу
 до ослобођења 1877 (Срем. Карловци, 1923) стр. 2—3.
⁴⁾ Л. Ловрић, на наведеном месту, 71.
⁵⁾ Др. Ј. Х. В. Подаци за школске и црквене прилике у Нишу од год.
 1827—60. (Белешке Петра Станковића). Годишњица Н. Чушића, 35
 стр. 118—133.
⁶⁾ Др. Ј. Х. В. Прос. и пол. прил. 42—49.
⁷⁾ Др. Ј. Х. В. Прос. и пол. прил. 330—339.
⁸⁾ Др. Ј. Х. В. Прос. и пол. прил. 339.
⁹⁾ Ж. Живановић, на наведеном месту, 75.
¹⁰⁾ Л. Ловрић на наведеном месту, стр. 69—70.

Битна нод Ниша

10, 11 и 12 октобра 1918 године и
ноначно ослобођење.

Пробој Солунског фронта почео је 14 септембра (по новом) 1918 године.

Ток ратних операција претворио се одмах у победоносно наступање српске војске и може се овако пратити: 27 септембра прва армија је била на линији Велес—Свети Никола, а друга армија на Овчем Пољу. 28—30 септембра обе армије наступају на путу Куманово—Крива Паланка—Ћустендил.

Бугарска је 29 септембра потписала примирје и непријатељства су престала 30 септембра. После слома Бугарске I српска армија, под командом генерала Петра Бојовића, добила је задатак да гони аустро-немачке трупе, које су одступале на север. 3 октобра I српска армија са француском коњичком бригадом предузела је наступање ка Врању, гонећи непријатељске трупе које су у отступању систематски рушиле железничке пруге. 4 октобра наша војска је заузела Врање и продужила даље гоњење, 5 заузела Владичин Хан, а 6 пробила се под борбом кроз Грделичку Клисуру и освојила Грделицу. Од Грделице француска коњичка бригада добила је самосталан задатак да гони непријатеља ка Пироту и да пресече пругу Ниш—Пирот—Софија. 7-ог октобра прва армија заузела је Лесковац, а 8-ог Брестовац и Житни Поток. 9 октобра припрема се за напад на Ниш. Дотле су се непријатељи спремали и утврђивали да код Ниша даду битку и отпор, те да зауставе српско напредовање. Ниш је био важан саобраћајни чвор и стратегијска тачка. Непријатељ је посео положаје: планина Селичевица—Курвинград — лева обала реке Топлице. Они су ту извршили концентрацију свежих трупа, а то су биле: девета аустро-угарска дивизија са три немачка пука, затим 217 немачка дивизија, која је из Софије пребачена железницом, и 219 немачка дивизија која је са руског фронта доведена у Ниш, и потребна артилерија¹⁾.

¹⁾ Генерал, В. Беллић, Светски рат у Ст. Станојевића, Народна енциклопедија, књ. IV стр. 92—93.

Бројно стање било је овако:

Непријатељ је имао 47 батаљона пешадије, 36 пољских батерија, 15 брдских батерија, 4 тешке батерије и 6 ескадрона;

Прва српска армија имала је 27 батаљона пешадије, 18 пољских батерија, 9 брдских батерија, 2 тешке батерије и 6 ескадрона.

Дакле непријатељ је био бројно надмоћнији за 20 батаљона пешадије и 26 батерија¹⁾.

Други материјални фактори обеју војска били су ови:

Непријатељ је имао јаке природне положаје за одбрану и трупе одморене које су до Ниша дошле железницом. Наша прва армија стигла је до пред Ниш после крвавих борби и напорних маршева чак од Солунског фронта; дакле, уморна услед непрекидних борби, тешких маршева, слабе исхране и великог боловања од грипа, наша војска пред Нишем је била сведена на 6000 пушака. Сем тога било је и снабдевање наше војске врло отежано услед разорених путева, пруга и мостова. Сем тога прва армија је могла носити собом муницију само за један дан. Најзад велика оскудица у оделу и обући, поцепана због маршева и рђавог времена, скоро половина војника била је боса. Према свему овоме, непријатељ је код Ниша био надмоћнији у погледу материјалне спреме.

И у погледу стратегијском прва српска армија била је у врло рђавом положају, јер је била и сувише напред истакнута и скоро усамљена, и то од друге српске армије, која се налазила код Велеса 180 километара а од остале савезничке војске 280 километара.

Знајући све то, командант Солунске војске генерал Франше д'Епере озбиљно се забринуо за судбину прве српске армије. Зато је био упутио Српској врховној команди у Скопљу овакво наређење: да безусловно обустави даље наступање прве српске армије, која треба да стане на освојеним положајима, ту се утврди и сачека долазак друге српске армије и осталих савезника: *„Прва српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех, зато апсолутно обуставите даље њено наступање ка Нишу“*.

Добивши тако наређење Српска врховна команда у Скопљу узела је у разматрање целу ситуацију на бојишту и нашла да је материјални фактор битке, која се имала водити, потпуно у корист непријатеља а на нашу штету. Сем тога,

¹⁾ Генерал Петар Пешић, Солунски фронт, Београд 1921, стр. 49-56.

у стратегијском погледу Немци су имали све разлоге да пошто пото Ниш задрже у својим рукама као врло важну географско-стратегијску тачку, јер је Ниш чвор саобраћаја за Цариград и једина веза са Турском. Али и Српска врховна команда била је опет свесна велике важности Ниша, како у стратегијском погледу, тако исто и још више у погледу моралног дејства на целу нашу војску, кад би Ниш освојила. Она је, дакле, морала тежити да та варош што пре буде у нашим рукама.

„Ниш је имао нарочитога утицаја на душу целе српске војске, то је друга српска престоница; ослобођењем Ниша били смо убеђени да је ослобођење остале наше Отабине лака ствар. Ниш је имао нарочито психичко или још боље да кажем магичко дејство на дух целе српске војске. Ниш је давао снаге нашим уморним војницима, да јуначки полете у бој против јачега непријатеља са уверењем да ће га тући — и тукли су га.“¹⁾

Српска врховна команда дошла је до уверења да је морални фактор у овом тренутку претежнији од материјалног фактора битке и да је он на нашој страни, по оној народној: „Бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака“.

Војно-политичко стање у том часу било је повољно по нас, јер је Бугарска капитулирала, Турска нуди мир, Аустро-Угарска је озбиљно поколебана на западном фронту и наши савезници предузели су успешну офанзиву, а Немачка врховна команда изгубила је наду на победу и саветује цара и канцелара да закључе мир по сваку цену. Најзад и оно што је најглавније: „Српска војска је опијена успесима, и сваки српски војник је херој, за њега нема никакве препреке на путу за његов дом, никакав бедем га не може задржати да не дође до својих милих и драгих, не постоји никакав артиљеријски бараж, који може зауставити српскога војника, решена да ослободи Србију и уједини цео наш народ“.

„Приликом решавања овога важног питања од стране Врховне команде и њеног начелника штаба није било ниједног момента колебања шта да се ради; донето је брзо решење *да се непријатељ код Ниша нападне одмах и ова варош освоји, а потом продуже операције у циљу продирања ка Дунаву и Сави“*.

¹⁾ Петар Пешић, Солунски фронт, стр. 55-56.

Истог часа и командант прве српске армије ђенерал Петар Бојовић хитном депешом молио је Врховну команду за одобрење да нападне непријатеља код Ниша и ову варош освоји.

Врло је карактеристично ово запажање ђенерала Петра Пешића: „Код Ниша је документовано не само херојство српске војске и њен изванредно велики патриотизам и презирање смрти кад је у питању ослобођење Отаџбине и уједињење нације, већ и јединство мисли и доктрине између највиших српских штабова и трупних команданата. — „Слободно се може тврдити да у историји ратова тешко је наћи сличан пример: три слабе, изнурене, гладне и босе српске дивизије нападају на два пута надмоћнијега непријатеља, на врло јаким положајима, и да га тако потуку, да је он био немоћан да стави озбиљан отпор продирању српске војске до Темишвара, Љубљане, Ријеке и Скадра. Јединствен пример за наша поколења и изучавање стратегије и тактике у нашим војним школама“.¹⁾

Битка је одмах и отпочела:

10 октобра прва армија извршила је напад на планину Селичевицу, која је била врло јако поседнута. Француска коњичка бригада продужила је да надире ка Бабушници, а ескадрон српске коњице ка Куршумлији.

После врло јаке борбе код Ниша, у којој су Аустро-Немци неколико пута предузимали безуспешне противнападе, српске су трупе заузеле Селичевицу. Француска коњичка бригада освојила је Бабушницу, а ескадрон српске коњице Куршумлију. 11 октобра прва армија натерала је обухватним маневром аустро-немачке трупе да напусти Ниш, које су бацале из аероплана бомбе на варош, у коју још нису биле ушле српске трупе. Немци су се жестоко тукли, али узалуд, јер је 12 октобра наша прва армија избила кроз Ниш на висове северно од вароши, у којој је задобивен велики ратни материјал. И тако је Ниш пао у српске руке после три године робовања, и дочекао коначно ослобођење.

Француска коњичка бригада заузела је Белу Паланку, а 1 коњички пук заузео је Прокупље.

13—14 октобра прва армија наступа ка Алексинцу и 15 октобра заузела Алексинац, и тако даље.

¹⁾ На истом месту

До 3 новембра цела Краљевина Србија била је потпуно ослобођена.

3 новембра прешла је српска војска Дунав и наступала на север.

13 новембра ушла је српска војска у Суботицу и истог дана потписао је примирје са Мађарима.

На западу српске трупе су избиле на Јадранско море и поселе сва пристаништа од Скадра до Бакра и Сушака.

Најзад, 1 децембра у Београду извршено је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Од тога тренутка ослобођени Ниш је ушао понова у састав Србије а преко ње посредно и у састав нове државе и народне заједнице, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ниш је и даље остао средиште нишког округа, по старој административној подели, да убрзо после тога постане жупанијско место новообразоване Нишке области.

Када је 1929 и 1931 године држава добила нови назив Југославија и нову административну поделу, онда је образована, као административна целина Моравска бановина и за њено средиште узет је понова Ниш. У томе стању Ниш се налази данас у пуном свом развоју, како материјалном тако и духовном. Он је опет постао велики и славни град. Ми на овом месту прекидамо његову мученичку али и славну историју.

Поговор

Одбор за подизање споменика борцима за ослобођење Ниша дошао је на похвалну мисао да изда једну СПОМЕНИЦУ ГРАДА НИША, у којој ће се приказати догађаја и људи из раније и скорије прошлости, како из опште тако и из наше народне историје, а који су довели до ослобођења Ниша, руководећи се при томе мишљу да тек оно што се боље познаје, више се воли и поштује.

Написати историју Ниша ствар је и лака и тешка једновремено: лака јер има доста грађе за то, а тешка јер је та грађа растурена и јер је треба тражити у изворима кроз све векове и у богатој историјској литератури. Затим ова, иако кратка историја града Ниша треба да буде приступачна и већем броју читалаца а не само ужем кругу стручњака — историчара. Због тога је треба написати не ни одвећ научно, али не ни одвећ популарно.

Тако сам ја схватио створ, и зато сам се у овом раду наслањао како на изворе тако и на најбоља дела из историске књижевности, те на основу њих дао овај преглед догађаја у историји града Ниша. Колико сам успео у томе, казаће стручна критика и њени читаоци. Ја само овде изјављујем да сам пишући ову променљиву историју Ниша и сам осећао сву величину жртва његових ослободилаца у XIX веку, и давио се великом напору једног народа да изврши своје ослобођење и уједињење. Са тим осећањима и расположењима ја предајем одбору овај свој рад.

Ниш је врло стари град и врло често помињано место у писаним изворима скоро свију векова. Зашто су најбољи сведок многобројни облици његова имена, како су га изговарали и писали многобројни писци разних народа и равних времена.

О Нишу су писали многи познати писци, историчари и географи. Сви су они запажали велики значај Ниша и његов одличан положај у поређењу према другим варошима и градовима. И народи и њихови владоци који су во евали за Ниш и њиме владали указују на Ниш као на једно од ретко богатих, знаменитих места. Овде ћу навести само неколико најглавнијих места из историске и географске литературе.

Птоломеј, александриски астроном и географ, у свом великом географском саису о онда познатоме свету (140 г. по Хр.), спомиње „Ниш као једну од главних вароши у Горњој Мезији“.

Српски извори средњег века називају га: „славни град Ниш“.

Турци су говорили: „Ниш је срма ђумиш“ — „чисто сребро“.

Познати познавалац географије Балканског Полуострва П. Матковић (у своме делу: „Пушовања по Балканском Полуострву за средњег вијека“) вели: „Ниш спомињу многи писци, почев од Птоломеја, на раскрсници путева, као знаменит град с трговачког гледишта и са стратемиског.“

Милан Ђ. Милићевић (у свом познатом делу: „Краљевина Србија“) вели: „Ниш је, по самом месту где је, старуга од неколико великих пушова. Ту старугу журио се да освоји сваки који је желео имати власт над земљама балканским. Ишао с мора на Дунаво, или с Дунава на море, освајач је морао ударити на Ниш и, мачем или хлебом, најпре добити њега, па се тек онда кретати даље. Већ само то казује каква је морала биши историска судбина становника нишких и нишкога округа“.

Знаменити географ професор Владимир Карић вели: „Ниш је јужни кључ Србије“.

Др. Јован Хаџи-Васиљевић (у своме делу: „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку“) вели: „Главни објекат свих операција устаника под Карађорђем и Милошем, град Ниш је, све до ослобођења године 1877, био главна капија и артерија за све циљеве Србије у односу на њену политичку и просветну радњу у њеним, неослобођеним областима на југу и истоку. Иако до ослобођења главно административно средиште Турске на граници Србије; иако седиште, често, и највећета гарнизона у Румелији, по свему настојавању целокупне турске управе, и по живом, трговачком промету, на први поглед и интернационалан, Ниш је, у националном погледу, био верно огледало и јак објект своје чисто комиакшне и једноставне већине српскога живља у својој пространој области“.

Кроз Ниш и његов крај пролазе силне војске заједно са својим царевима, краљевима, деспотима, војводама, старешинама, официрима и војницима. Он је дакле првенствено стратемиско, војничко, место. Какав већи културни утицај

Ниш није могао вршити због такве своје природе, будући на царскоме друму, куда врве силне војске. После тога Ниш је био уточиште трговачких елемената кроз све векове: Римљана, Византинца, Дубровачана, Турака, Грка и Цинцара, Јермена и Јевреја, најпосле и Срба. И на послетку, Ниш је у верско-просветном погледу био нека врста центра за читав тај крај. Његова епархија, са својим епископом и својим свештенством, била је духовни центар хришћанскога живота у овој области, живота који се овде нарочито испољава у једној великој религиозности и побожности народа. Тако и у погледу школа и школовања, како наше тако и туђе пропаганде, Ниш је у новијем веку представљао камен спотицања око кога су се ломили у XIX веку и Грци и Срби и Бугари.

У Нишу су се сукобљавали дакле разни интереси разних народа у разна времена, да најпосле у њему преватне коначно српски утицај.

Ниш има у многоме сличну судбину као и Београд: толико пута њега су рушили разни завојевачи и опет други подизали. У даљој анализи и поређењу могли бисмо рећи да ова два главна града деле у свему судбину Србије кроз све векове.

Поређати дакле ток свих тих промена, свих догађаја и свих личности, задатак је и циљ ове историске радње.

Не могу пропустити а да на овом месту не изразим своју захвалност овој господи из Ниша: Михаилу Милинковићу, директору м. гимназије, који ми је чинио пријатељске услуге, затим г. Т. Видојковићу, директору жен. гимн., г. Владимиру М. Николићу, школ. надзорнику у пензији, г. Миленку Марковићу, професору и г. Др. Душану З. Милачићу, професору, члановима оценничког одбора, за неке корисне напомене које су ми учинили у раду, као и г. Адаму-Оршићу Славетићу, кустосу Градског музеја у Нишу и г. Др. Николи Мирковићу, професору из Београда, који су ми дали неке корисне податке.

О Св. Сави 1934 г.
у Београду.

МИЛОВАН РИСТИЋ,
професор.

СПОМЕНИК ОСЛОБОЂЕЊА У НИШУ

Споменик Стевану Синђелићу и друговима на Чегру

Организац и вођа

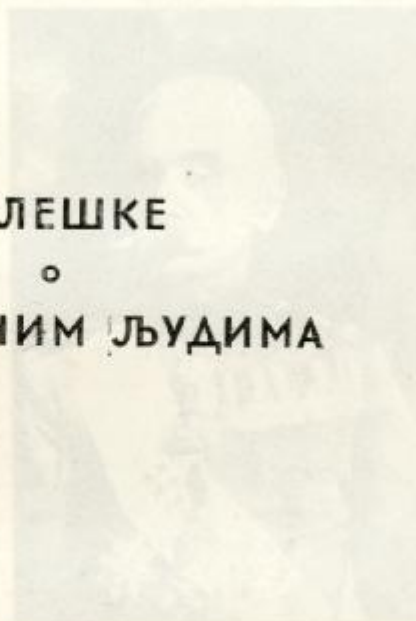
Тодор Станковић

Београдски професор и народни посланик

Рођен 1884 г. у Нишу, учесник 1905 г. у Београду и др. изразито активан у устанку и након објаве остварења су и држави у Нишу да поминају у народној гробници.

Он је био међу оних који су се залагали за своје државно јединство и државну независност, а који су се залагали и за државну независност и државну јединост. У својој државној делатности у свим областима, које су се налазиле у државној области, он је био један од најактивнијих и најхрабријих борца за убрзање државног јединства.

У својој државној делатности — у својој државној делатности — он је био један од најактивнијих и најхрабријих борца за убрзање државног јединства. Он је био један од најактивнијих и најхрабријих борца за убрзање државног јединства.

Тодор Станковић

БЕЛЕШКЕ

О ЗАСЛУЖНИМ ЉУДИМА

Министарство Народне

Једна од најактивнијих и најхрабријих борца за убрзање државног јединства. Он је био један од најактивнијих и најхрабријих борца за убрзање државног јединства.

Споменик Сашки Султану у Нишу

Организатори и војни

Тодор Станковић

бив. окружни начелник и народни посланик

Рођен 1852 г. у Нишу, умро је 1925 г. у Београду и по израженој жељи у тестаменту његови смртни остаци есхумирани су и пренети у Ниш где почињају у породичној гробници.

Он је као најшколованији међу својим савременицима већ од своје ране младости ушао у народне послове за што скорије ослобођење Ниша и по инструкцијама из слободне Србије био средишна личност у свим акцијама, које су са мештанима и првацима из околине вођене за убрзање ослобођења.

У својим успоменама — *Учешће Нишлија у ослободилачком рату* — он је приказао свој рад и после ослобођења он је активно наставио да дела на српској ствари, тада као функционер државне управе. Као способан и заслужан човек Тодор Станковић је доспео, као први од Нишлија, у више редове ондашње чиновничке хијерархије и био од народа почаствован бирањем за народног посланика.

Тодор Станковић

Никола-Коле Рашић

родно се 1858 године и умро у Нишу 6 августа 1898 године

Јако живе природе и врло борбен, Коле Рашић још од своје ране младости никако није могао да мирује и подноси турску стегу. У својој двадесетој години, он оставља трговачке послове и упути се за Неготин, да даље преко Румуније оде

НИКО РАШИЋ

у Русију. У Неготину сазна да се тих дана очекује долазак кнеза Милоша и сачека га. После разговора, који је имао са кнезом Милошем, одустао је од намераваног пута за Русију и вратио се у Ниш.

Од тог времена, 1858. године, па све до ослобођења Ниша био је увек међу најборбенијима и примао се врло ризичних подухвата. Много је шта чинио и на своју руку, увек руковођен једино жељом да Ниш и остали крајеви буду што пре ослобођени. Много пре, но што је 1874 године у кући Михајла Божидарца одржан састанак и сви завереници под заклетвом прихватили план о систе-

матској акцији, да се путем локалних устанака слаби положај Турака, а постепеним наоружањем поробљеног народа припреми његово учешће у помагању ослобођења, Коле Рашић заметао је многе кавге и био пострекач многих буна у Добричу, Фоплици и Запаљу (по угледу на Станка Чавдара и Срдака).

Иако се излагао многим и честим опасностима, био је довитљив да доскочи Турцима и заметне траг многим својим поступцима. Пред Турцима се чинио као шерет, човек који мало води рачуна о озбиљним пословима, склон пићу и женама. Међутим, кад се Турцима чинило да он банчи по хановима, састајао се са људима; док су они веровали да скита ради личног пустахилука и провода, он је залазио и по селима бодро свет у истрајности да ће слобода сванути и настати крај вековним патњама.

Он је своје послове скоро сасвим забаталио. И кад је полазио са еспапом на пут, и док је једно време са Ђорђем и Митом Поп-Манић имао малу трговину у садањем средишту вароши, на тргу где је постављен споменик слободе, све је то служило као заматање трага правом раду. То су све била сретства да кришом од турских власти, помогнут од осталих ради на одржавању веза између поробљеног народа и слободног дела Србије.

Кад више није могао да се крије од Турака, пошто су они прозрели прави смисао његове делатности, Коле Рашић

и још неколико јаче експонираних Нишлија, 25 јула 1875 г. прешли су преко ноћи границу и спасли себе од сигурне смрти, а даљу акцију наставили су у Нишу, други завереници дотле мање истакнути.

Уочи рата за ослобођење 1876 године, Коле Рашић у друштву са Милошем Милојевићем из пограничних села, која су још била у ропству сакупио је 300 кршних бораца и као четовођа тога одреда придружио се војсци генерала Черњајева. У надирању и гоњењу Турака, чији се главни део војске утврдио у Нишу, Коле Рашић први је са својом четом ушао у Лесковац. Његова борбеност није малаксала ни после ослобођења Ниша, већ је и даље радио на помагању четничке акције у Старој Србији.

За велике своје заслуге био је почаствован звањем — војвода. Као народни посланик узимао је видно учешће у раду ондашње Народне скупштине.

Страдалници за самосталност цркве

Прогонство Нишлија у Малу Азију

Кад су Турци приметили да се све више јача веза између слободног дела Србије и још неослобођеног Ниша и да Нишлије кроз цркву и школу раде на свом ослобођењу, свим силама су настали да то онемогуће наметањем егзархиских свештеника.

Нишлије су са своје стране све чинили да то онемогуће и очувају самосталност наше цркве. Између претставника турских власти и водећих људи наше црквене општине у више махова долазило је до врло оштрог сукоба, Нишлије су отворено одбиле да даду пристанак за то.

Турске власти су тада ухапсиле многе грађане. После дужег држања

Прота Младен

у затвору у граду, неки су пуштени, док су због тог отпора прогнани за Титају, у Малу Азију: Хаџи-Коџа Бојалић, трг., Младен Поповић — прота Младен, Борђе Крајналич, трг., поп Тане и др.

Мада је много шта од овог заборављено, још увек је у сећању старијих људи дијалог између турског паше и хаџи Коџе, који се водио у тврђави у присуству многих грађана. „Не иде чорбаци Коџо, рекао је паша, — та песма на тај глас, већ онако како је султанова воља“. — „Честити пашо, ваша песма се поје на ваш глас и како султан, што хоће — али наша песма (мислећи на српске ствари и интересе цркве), не може ни на један други глас, но дори на свој...“

Цела варош је те речи препрличавала и данас се памте. А хаџи Коџе је са друговима већ сутрадан по том разговору, по најгорем мразу док још није било живе душе на улици са бројном и наоружаном пратњом упућен за Малу Азију.

Кад се сутрадан сазнало у Нишу о прогонству рођаци прогнанника пошли су за њима како би им могли дати, што пара и нешто од топлијег одела. Успели су да их стигну тек близу Цариграда. Новцем су приволили пратиоце да застану и промену са својих од мрза и воде скорело одело и пропаду обућу. Кад су хаџи Коџи скинули чизме с ногу, заједно с чизмама смакли су му се и премрзли нокти с прстију. А Цигани који је прогнаннике возио колима од Беле Паланке у путу се смрзао и умро.

А када су после помиловања, а по издржаном заточењу од дужег времена пуштени да се врате својим кућама, хаџи Коџе је поручио да му дође у сусрет синовац Михајло. С њим је отишао претходно у Јерусалим и пошто се поклонио Христовом гробу вратио се у Ниш, где му је приређен дирљив и срдачан дочек.

Борђе Крајналич

Димитрије Чохаџић

Димитрије Чохаџић

Заборав је прекрио многе и значајне заслуге старих Нишлија, и то оних скромних чаршилија, који су под тешким турским заптом и излажући се опасностима радили за национално ослобођење. Један од тих био је и Димитрије Чохаџић, (умро је у седамдесетој години старости, уочи ослобођења 1877 г. у Нишу).

Димитрије Чохаџић био је један од наших активних прегалаца које је народној ствари делао са својим суграђанима, борећи се да очувају самосталност наше цркве у времену кад је наш живаљ био прогањан не само од Турака, већ није имао мирани од претставника, с једне стране егзархата, а с друге грчке цркве, који су тим

путем хтели да дођу до превласти. Због тог свог залагања, Чохаџић је са осталима био прогнан у Малу Азију где су провели већи број година у заточењу и слика његова је репродукција уметничке слике израђене у Цариграду при повратку из прогонства.

Са осталим мештанима издашним прилозима помагао је одржавање наше школе и помагали су наше даровите ђаци да продуже школовање у слободној Србији, као Тодора Миловановића и друге.

Помагачи и посредници организатора устанка

Михајло П. Бонидарац

Михајло П. Божидарац родио се 1847 године у селу Међурову, Среза нишког, умро је 12 септембра 1902 године у Нишу.

Његовог оца Петка Божидарца убили су Турци због отвореног и активног залагања за ослобођење. Доцније су Турци подозриво гледали и на Михајла. Али тиме он није

Михајло П. Божићарац

био ни мало заплашен. Као трговац стално је био у тесном додиру с народом из читаве околине. У његовој кући одржавани су састанци, доцније извршена заклетва завереника, скривано је кришом преношено оружје из Србије и дељено поверљивим људима.

Увек будно мотрен од турских власти, неко је заштијама дотурио глас да је Михајловој кући донета већа количина оружја. Било је то 1876 године. Кад су га повели у град на саслушање, веровало се да се отуда жив неће вратити.

Међутим његова супруга чим је дознала да су јој заштије одвеле мужа у тврђаву, уз припомоћ жена из суседства иско-

пала је у башти једну јаму и у њу сакрила све што су у кући имали од оружја и друго, што је потицало из Србије, и преко тога ставила једно старо корито са цвећем. Кад су заштије дошле и извршиле претрес, нису могле ништа наћи. И Божићараца су пустили из затвора.

Доцније, много по ослобођењу, Божићарац је причао у једном друштву, да је он посредним путем известио српску команду да турска војска није посела Горицу. Одмах је наша војска прегазила Нишаву и кад се Турци нису надали, посела Горицу. Тиме је убрзано ослобођење Ниша, јер кад су наши топови почели тући с леђа турске позиције на Викину, настала је пометња код турске посаде вароши и саме тврђаве.

Тасно Б. Узуновић

Рођен 1844, умро је и сахрањен у Нишу 1918 г.

Таско Узуновић из породице Узун-Стојана, од оца Нишлије и мајке Сарајевке, нераздвојан кардаш Кола Рашића са којим у младости није пропуштао ни један сабор било ког манастира или цркве, заједно с њим ушао је у заверу и радио на организацији устанка. Његова дужност била

је организовање села северно од Ниша и одржавање веза са људима преко границе.

После једног повратка из Србије Турци су ухапсили Таска и затворили у граду. Судбина му се унапред знала — колац или конопац. Таско је на дан свог суђења успео да превари заштију који га је чувао. Дао му је сребрну табакеру и ћилибарску муштиклу тобоже да му их за момент причува како му не би испале. Док је заштија похлепно разгледао табакеру и муштиклу Таско му је измакао и истог дана се пребацио преко границе. Ускоро му је кришом преведена и породица. У Ниш се вратио са ослободилачком војском.

Таско Узуновић

За своје заслуге пре и после ослобођења био је почаствован многим одликовањима и наименован више пута за посланика Народне скупштине.

Ђорђе Поп-Манић

Ђорђе Поп-Манић рођен је 1833 г. и умро 6 децембра 1889 г. у Нишу где је и сахрањен.

Он је од своје ране младости био интиман сарадник Кола Рашића у припремама, које су претходиле ослобођењу. Као трговац и занатлија памуклијама, јорганима и гајтаном, он је одлазећи на панађуре са робом у ствари ишао да долази у ближу везу са људима за наше националне ствари. Он је националној ствари жртвовао скоро сав свој иметак.

После смрти Ђорђа Поп-Манића, његов син Коста, професор — у једној књизи посвећеној успомени свога оца, описао је његова настојања око ослобођења Ниша и ових крајева.

Борбе Поа-Манић на одру

Учитељ Таса

Анастасије Петровић-учитељ Таса, родио се 1824 и умро у Нишу 13 фебруара 1894 године.

Из једне скромне и радне породице, Атанасије Петровић као дечак био је, како се то онда говорило, на наукама, код једног од наших свештеника. Затим је свршио продужну школу код Спиридона Јовановића учитеља, кога је влада кнежевине Србије била упутила да припреми кадар омладинаца, који ће моћи да послуже нашем поробљеном народу, ширећи просвету.

Атанасије Петровић био је међу првима у Јовановићевој школи и доцније по успеху, који је показао на просветном пољу, изабран је од црквено-школске општине за учитеља. По одласку Спиридона Јовановића преузео је вођење свих школских послова. Читавих три деценија провео је као учитељ и после ослобођења остао још неколико година на том положају. Иако је за време Турака био изложен сталним шиканима и многим прогањањима, он је корисно послужио свом народу и очуван у најлепшој успомени.

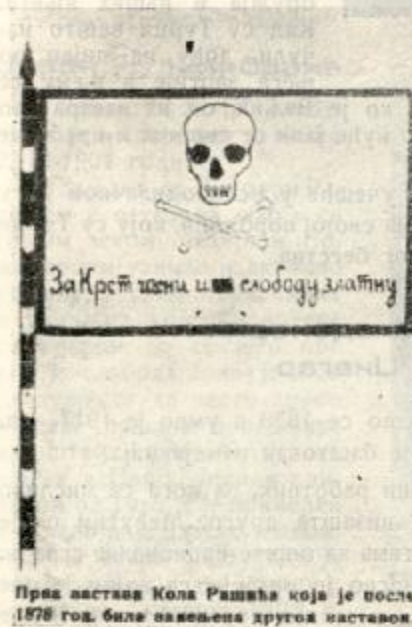
Из генерације, које је обучио писмености и упознао омладинце основним знањима из рачуна, детаљно упознао са историјом свог народа и географијом света, многи од тих његових ђака, његовим заузимањем свршили су учитељску школу у Београду и постали његове колеге. Поред осталих,

био је његов ђак, а после и друг на послу Тодор Миловановић, доцније дугогодишњи председник Нишке општине.

За свој плодан просветни рад учитељ Таса је почастиован не само свесрдним признањем својих суграђана и својих бивших ђака, већ и признањем првих људи ослобођене Србије. Стојан Новаковић и други били су у сталној преписци са учитељ Тасом. И по једном Новаковићевом приказу у „Колу“, сада се једино зна да је Атанасије Петровић био пацац књиге: „Пресад мудрости или собраније поучителни мисли“.

Учитељ Таса

Прва застава Кола Рашића која је после 1878 год. била наменена другој застави.

Усташна застава

била је више но симбол и оличење идеала, тежњи поробљеног српског народа овог краја. Она је била светиња, по начину како је припремана, снивању о њеном значају и утиску који је чинила пре њеног развијања.

У свим тим тајанственим прижељкивањима била су сажета национална претпуња поколења српског народа, која никакав запит и зулум тужинца није могао угушити.

Застава је пре и после ослобођења за шадања и познија поколења била и остала светиња националне самосталности.

Петар Стојановић-Бажа

Петар Стојановић-Бажа

Рођен у Нишу 1837 године, умро је 1907 год.

Иако један од скромних посленика старог Ниша Петар Стојановић-Бажа ретком пожртвованошћу много је допринео да дође до ослобођења. Код његове куће увек је био склоњен који од инструктора из слободне Србије, а Пера је стално кришом прелазиле и доносило оружје, којим су наоружавани усташи.

Његова баштована је била на месту где је сада Железничка радионица и била скоро прави арсенал оружја и наших књига. Кад су Турци нешто научили, дођу на пијак по њега заптије и њему се

баш обрете да им покаже ко је Бажић, он их завара као да он то није и само оде до куће јави се својима и пребегне у кнежевину Србију.

Као избеглица узео је учешће у ослободилачком рату и вратио се са ослободиоцима својој породици, коју су Турци стално кињили после његовог бегства.

Тодор Младеновић звани Цивгар

Тодор Младеновић родио се 1836 и умро је 1917 год. у Нишу, по занимању био је баштован и мејанџија.

Био је то један скромни работник, за кога се мислило да сем свог посла не зна низашта друго. Међутим он је много пута излагао опасностима за опште националне ствари. Из кнежевине Србије преносио је оружје, са којим је пре ослобођења наоружан народ у селима поред Мораве. И пре но што је српска војска 1877 године ушла у Ниш, тим оружјем

Тодор Младеновић-Цивгар

Јован Ђулизибарих

Рођен 26 XI-1837 год. умро је и сахрањен у Нишу 22-III-1904 године.

Заједно са Николом Рашићем и осталима, као и са својим зетом Михајлом Божидарцем узимао је активно учешће у свим припремама и акцијама које су вођене с намером да се што пре угледа слобода. Јован је имао за дужност да често преко Мораве преноси поверљиве извештаје о кретању турске војске у Нишу. Једном приликом од Турака је примећен и у мало није платио главом, баш на истом месту где је погинуо његов дед Јанко у борби са Турцима 1809 г.

усташи су се борили против Турака код Ђурлинске цркве — св. Петке, Габровца и Марковог калета.

После заузећа Ниша, краљ Милан га је изаслао у Бугарску да однесе неке поверљиве извештаје у војни стап, руским генералима Гурку и Сортиљеву.

Он је преобучен прво као Турчин, а затим као планинац, успео да се провуче и стигне у руски војни стап, ма да је прошао положаје, које су с једне стране чували Турци, а с друге Руси.

Јован Ђулизибарих

Риста Н. Бојаџић

бив. трговац

Угледајући се на свог оца, хаџи-Коџу, Риста Бојаџић је од своје младости предано радио на националној ствари у поробљеним крајевима Ниша и околине.

Својом акцијом за одржање духа код српског живља у овим крајевима и припремом за скоро ослобођење од турског ропства, он се је у свакој прилици истицао. За време злогласног Белог Мемеда, који је својом управом над срезом запањским чинио зулуме да би што више застрашио српски живаљ, Риста се реши на један за ондашње његове прилике смео корак. Да би парирао акцију Белог Мемеда и улио веру у ослобођење код српског живља, он је године 1874 на свом имању у селу Вртопу, среза нишког, подигао једну зграду у виду свог летњиковца а приликом постављања темеља овој згради, Риста је сакупљеним и нарочито позва-чим грађанима објавио, да ова зграда коју он подиже на свом имању има ускоро постати зграда за српску школу, која ће се под слободном Србијом у њој отворити. Сузе радости гушиле су окупљене. Ондашња младеж а данас седе старине, који су ове речи Ристине чули, са поштовањем и пијететом препричавају их омладини.

Ниш из 1877 године

Риста је дочекао да се већ после неколико година ово оствари и та зграда заиста доласком Срба претворена је у основну школу тога села, па и данас као таква али већ до-трајаја постоји и служи за васпитање и сбориште слободних српских нараштаја.

По ослобођењу Ниша, Ристи је од стране војних власти поверена прва управа Ниша у својству председника нишке општине, и у том положају корисно је послужно на сређивању и успостављању српске управе у Нишу.

Тодор Миловановић

Рођен 1850 г. у Нишу, умро је 1912 године.

Основну школу свршио је код учитељ Тасе и као одличан ђак изабран је за питомца тадањег митрополита кнежевине Србије, Михајла и по завршеној богословији послат је у Ниш, где је био учитељ све до пред ослобођење кад је понова отишао у Србију да би узео учешће и као војник. У рату 1876 и 1877 год. видно се истакао. По ослобођењу оставио је учитељски позив и прешао у полицијску струку, са службом био је у Врању.

Први пут је за председника Нишке општине изабран г. 1897 на ком је положају са малим прекидом био све до 1910 г. Дужност председника вршио је савесно и показао много прегалачке иницијативе и напредности. За свој данашњи напредак Ниш много дугује баш самом Тодору Миловановићу, који је поставио темељ на-

Тодор Миловановић

предној комуналној политици како подизањем хидроцентрале у Света Петци, исто тако и многим другим радовима за основно преуређење Ниша у модеран град. Био је у два маха почаствован наименовањем за посланика и за многе заслуге био одликован. Строг и честит до самопрегора, умро је као пуки сиромаш и сахрањен је прилозима своји пријатеља и суграђана.

Димитрије-Митко Коцић

Димитрије-Митко Коцић

По ослобођењу Ниша, тадањи управник вароши Ахим Прокић у у споразуму са претставницима чаршије, предложио је и наименован је за председника Нишке општине Димитрије-Митко Коцић. Овим постављењем одато је једновремено и признање њему и његовој кући за заслуге које су имали у акцијама које су претходиле ослобођењу. Његова кућа је за време турске владавине била склониште за све људе, који су у разним мисијама долазили из слободне Србије. Познати национални радник Милош С. Милојевић, доцније дугогодишњи директор Лесковачке гимназије, долазио је пресвучен као ђумурија и у кући Коцићевој одржавао састанке са нашим људима.

И сам Димитрије, који је трговао свињама и исте чувао у оборима у близини села Суповца, до саме границе, често је прелазео у Србију и отуда доносио кришом књиге потребне за ђаке, а које су биле забрањене од турских власти.

Носта Ст. Павловић

бив. окружни начелник

Рођен 14 јануара 1842 год. у Крагујевцу по завршеном четвртог разреда гимназије ступио је у полициску службу са звањем практиканта и већ 1867 г. постао је секретар начелства у Лозници, а почетком 1878 г. унапређен је и наименован прво за управника вароши а затим окружног начелника у Нишу.

Иако је Коста Павловић умро пре 39 г., као још релативно млад човек и од тог доба време много шта прекриво заборавом, њему Ниш много дугује. Он је енергичним заузимањем и са ретком смишљеношћу од Ниша, турске касабе-тесних улица и наерених чардака, непоштедним уклањањем и рашчишћавањем, створио темеље за модернизовање и прелаз у модеран и лепо уређен град.

Стари људи сећају се и сада како је било протеста и претњи, али све то није могло утицати на Павловића, оно што је сметало да се Ниш уреди омркло је, али не и освануло, па ишло то на уштрб ма чијих интереса.

Коста Ст. Павловић

Група усташа из 1877 године

Истакнути учесници при ослобођењу

Јован Цветковић

пешадиски потпуковник у пензији

Један од најстаријих официра наше активне војске у Светском рату и који је као командант пука излажући се сугурној опасности 1915 године, предњачећи својим војницима потиснуо непријатељске одреде са положаја више Лесковца и на тај начин осигурао отступање наше војске од Ниша, почео је своју војничку каријеру у ослободилачком рату 1876 године.

Јован Цветковић

Рођен 1859 године у Дадинци, среза власотиначког, он је као добровољац ступио у војску, кришом прешавши границу. За показану храброст унапређен је у чин наредника и био тешко рањен. За време другог српског-турског рата, 1877/8 као потпоручник био је са додељеним одредом у бригади која је оперисала према Нишу и био на положају, Викику. Међу првима ушао је у тврђаву нишку, где је примио од турске војске оружје.

У балканском рату учествовао је као командант трећег пука и са истим пуком узео учешће и у светском рату, па и на Солунском фронту. Кроз све ове ратове показао се као храбар официр и добар командант, па је за показану храброст и истицање у командовању био почаствован многим одликовањима. Покојни Јован Цветковић био је један од малог броја ратника који је из сва четири рата имао одликовања.

По демобилизацији он се као пензионер настанио у Нишу, где је и пре рата провео највећи број година свог службовања. Умро је 12 априла 1935 године и сахрањен са свима почастима храброг ратника и уваженог грађанина.

Петар Икономовић

прота

Рођен 1848 год., умро је 1914 год. и сахрањен у Нишу.

По традицији из свештеничке породице по свом пунолетству постављен је за свештеника и почетком 1874 године као члан завереничке дружине извршио је заклетву пре групе завереника у кући Михајла Божидарца, који су заклињући се на крст и јеванђеље решили да истрају у борби како би што пре угледали слободу.

Петар Икономовић

Михајло Адамушевић

Кад су Коле Рашић и остали пребегли границу он је и даље остао у Нишу. Кад су турске власти сазнале за његово учешће ухапсиле су га и заточиле и више од месец дана провео је под стражом у хелији Габровачког манастира. Од смрти га је спасао Михајло Адамушевић, који га је у својству судије турског суда ослободио од осуде.

Димитрије-Миле Цветановић

Рођен 1855 год. у Нишу, умро је 1934 год.

Пок. Цветановић био је један од првих учитеља мештана после старог учитељ Тасе. Са још неколико својих другова изабран је да своје школовање настави у Београду, али су га родитељи у томе спречили. По тиме није био деморалисан, он је и даље радио на свом усавршавању и себе оспособио да је ускоро постављен од стране Школске општинске управе за учитеља и као просветни радник у том тешком добу ропства под Турцима стекао леп глас и углед. Радећи предано као наставник и национални радник учитељ Миле, како су га из поштовања и милоште звали, био је почаствован многим одликовањима и признањем, и то не само од мештана и својих бивших ђака, већ и од стране виђених јавних трудбеника.

Учитељ Миле био је оснивач Народне одбране у Нишу, па је и после ослобођења активно радио на просвећивању свога народа и његовом економском снажењу, као председник Окружног Пољопривредног друштва и дугогодишњи управник школе Трговачке омладине.

Димитрије-Миле Цветановић

Милош Чаушић

артиљериски капетан

Рођен у Крагујевцу 1844, умро је и сахрањен у Нишу 1932 године.

Капетан Гаја, како је зват из поштовања осветио је Синђелића и његове другове на самом Чегру. Метци из топова његове батерије са Чегра 1877 године били су први весници слободе поробљеној браћи и унели пометњу у редове турске војске која је рачунала да ће одбранити Ниш и одржати и даље наш свет у тешком ропству.

Он је остатак свог века по завршеној активној служби све до 96 год. старости провео у Нишу. За своје подвиге у ослободилачком рату био је почаствован многим одличјима.

Димитрије-Мита Ђорђевић

Прво као ђак учитељ Тасе, по завршеној богословији у Београду Димитрије-Мита Ђорђевић вратио се у Ниш где је заједно са Тодором Миловановићем почео учитељску каријеру још за време турске владавине. Њих двојица били су први мештани, који су почели

Милош Чаушић

учитељевати после ширег стручног образовања.

По ослобођењу Ђорђевић је оставио учитељску службу и прешао у полицију. Умро је 1904 год. као помоћник Начелства округа нишког.

Ђорђе Б. Узуновић

Рођен 1850, умро је и сахрањен у Нишу 1926.

Ђорђе Б. Узуновић у припремама ослобођења имао је спореднију улогу, као кршан и стасит момак био је барјактар усташког коњичког одреда. То би било све да не постоји и један интересантан случај у вези с њим, карактеристичан за живот света оног времена. Кад је

Димитрије-Мита Ђорђевић

Ђорђе испред усташког одреда Кола Рашић парадно наишао у Лесковац (11 децембра 1877 г.) и развијеним барјаком обзнанио срећним Лесковчанима крај робовања Турцима у њега се загледала млада Теофана „кћи чорбације са тринаест дуhana“.

Отац није никако био вољан да своју кћер да за Ђорђа, а Коле Рашић и Ђорђе њев брат Таско по завршеном војевању и постигнутом ослобођењу, једне ноћи упали су крипом у Лесковац и украли младу Теофану. Бучно весеље које су приредили после тога било је увод у „весела живувања“ старих Нишлија.

Настас Ђ. Настасијевић

Ђорђе Б. Узуновић,

Настас Ђ. Настасијевић

Родио се 1857 год. у Нишу и умро у Приштини, где је био на дужности нашег конзула. Он је као чиновник турског суда у Нишу задужио много националне раднике који су са Тодором Станковићем и осталим радили на ослобођењу Ниша. Он је своје обавештавао о свим намерама Турака, бранио наше пред Турцима и приказујући ствари друкчије но што су биле одржавао турске власти у заблуди.

Вахрам

Иако се о томе човеку зна врло мало, име Вахрама било је дуго у сећању старих људи оног времена. По народности Јерменин, у својству чиновника турске поште, учинио је многе услуге нашој националној ствари. И о њему су препричаване читаве легенде.

Вахрам је све поверљиве турске извештаје достављао Колу Рашићу и овај их даље преко курира слао нашим властима у Алексинац, тако да су наша влада и врховна команда биле обавештаване о свим важнијим подухватима Турака.

Крајем 1875 године турске власти посумњале су у Вахрама, али пре но што би им пао у руке, кад је чуо шта га чека упутио се да код Суповца пређе границу. У путу сазнао је од сељака да Турци трагају за неким и да су заптије поседе друм и има их у Хуму. он се склонио у један дубок бунар преко кога су сељаци набацали грање.

Тако сакривен у бунару, остао је скоро пет дана, за које су време турске заптије претражили читаву околину, верујући да се Вахрам ту негде крије. Кад су Вахрама после тога, по одласку заптија из Хума, извукли из бунара био је полумртав. Доцније је подлегао од тада задобивеног прозеба.

Вахрам

Матеја-Мата Радојновић *)

економ из Сињева, бивши народни и окружни посланик

Једини живи учесник завере 1874—77 године, припремане од стране Тодора Станковића и Кола Рашића је Мата Радојковић, који се и сада не одваја од свог Сињева. Иако је под бременим година и напора, које је у току живота имао прилично сустао, чика Мата још увек је држећи.

Чика Мата је један од људи старог кова са лепом прошлошћу. Без школе, својом природном даровитошћу и здравим инстинктом сељака овог краја, био је почастован од народа да га претставља у Народној скупштини као народни посланик.

Он је у младости делао са Колом Рашићем и многим националним људима из ближе и даље околине Ниша, како би се што скорије ослободили вековног робовања. Он се и сада добро сећа и са тронутошћу прича о заклетви у кући Михајла Божићараца 1874 год. А кад су Турци прозрели смисао делатности наших људи, Мата је помогао да истакнутији радници на делу народног ослобођења пређу у слободну Србију. Са својим вршњацима, мање експонираним, наставио је започети народни посао.

Ближе појединости о раду из тог времена већ су бледе у сећању овог заслужног старине. Оно што је даље претстојало, што се имало радити на изграђивању стечене слободе и самосталности било је од не мање важности и по тисло из сећања раније.

Чика Мата, тихо, сад већ сасвим по страни од догађаја, дотрајава остатак живота. Срећан што је и са своје стране могао допринети, да се оствари сан многих и многих поколења пре његовог.

*) Кад су ове последње странице *Споменнице* ушле у штампу, чика Мата је умро, 4 јуна 1937 г., не дочекавши да узме учешће на прослави 60-годишњице ослобођења Ниша.

Матеја-Мата Радојковић

Три ветерана

Јовица Милетић

пуковник у пензији

Рођен септембра 1856 године Јовица Милетић од малог броја живих школованих официра из првих генерација Војне академије. Као потпоручник узео је учешће у рату 1877/8 године. Учествовао је при ослобођењу Ниша, као и у борбама око ослобођења Пирота и Врања.

Даље је у струци напредовао и као пуковник узео учешћа у ратовима 1912, 13, 14 све до 18 године, а стављен је у пензију као пуковник 1914 г. За потпоручника је произведен 10 децембра 1876 године као питомац Војне академије.

Г. Милетић већ низ година живи у Нишу и под старе дане са старом отменошћу одржава репоне, из своје младости — „лепог Јовице“.

Гаврило Видојновић чина Гаче

Жељан усавршавања у свом занату Гаврило је оставио своје место рођења, Ниш, у седамнаестој години. Са још много својих вршњака прешао је границу код Суповца у времену кад је био слободан прелаз (о „благом петку“, првом после Ускрса).

Објава рата Турцима затекла га је у Београду, као ђурчиског помоћника. Не часећи пријавио се за добровољца. Борио се на положају код Ђуниса и био сведок погибје

Јовица Милетић

Гаврило Видојковић, чика Гаче

пуковника Рајевског, који је са својим одредом учествовао у саставу војске генерала Чернајева, а који је иначе јунак Толстојево „Ане Карењине“...

По завршеном рату и ослобођењу Ниша, за које се залагао храбро се борити, Гаврило је стекао своју радњу и заузео видно место у редовима нишких чаршилија. Али је и сам привредно посрнуо кад и две трећине нишке чаршије, после 1885 године. После је ушао у општинску службу и сада живи као скромни пензионер.

Милан Нинолић

Рођен 15 фебруара 1853 год. у Доњем Рачнику, код Багрдана. Од ослобођења 1877 год. живео је у околини, а затим се стално настанио и живи у Нишу.

Као активни поднаредник чика Милан био је у Ваљевској бригади која је са Јавора дошла у помоћ војсци која је опсела Ниш. Како је био велики кијамет и све завејано високим снегом, сећа се да су пешачили неких петнаест дана. Стигли су баш кад су се Турци у масама почели предавати, а колоне српске војске бурно поздрављане од грађанства наилазиле у Ниш.

У Ваљевској бригади био је Живојин Мишић тада као потпоручник.

У ЧЛМЕ ОЦА И СИНА И СВЕТОГА ДУХА ДАМИН:

ПОВЕЛА

ЗА ВРЕМЕ ВОДАВНИНЕ МАЛОДЕТНОГ КРАЉА ЈУГОСЛАВИЈЕ, НЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА ПЕТРА П СИНА ПОК. КРАЉА УЈЕДИНЕНОГ АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА И КРАЉИЦА МАЛОСНИШТВА: НЕГОВОГ ВИСОЧАНСТВА И НЕЗА ПАВАЛА КАРАЂОРЂЕВИЋА И ГОСПОДЕ: АР. РАДЕНКА СТАЈКОВИЋА И АР. НИША ПЕРОВИЋА.

ЗА ВРЕМЕ НЕГОВЕ СВЕТОСТИ ПАТРИЈАРХА СРПСКОГ ГОСПОДИНА ВАРНАВЕ И ЕПИСКОПА НИШКОГ АР. ЈОВАНА ИДИЋА; ПРЕДСЕДНИКА КРАЉЕВСКЕ ВОДАВЕ, МИНИСТРА СПОМЕНИХ ПОСЛОВА, ГОСПОДИНА АР. МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА, ВОЈНА СКОПЈСКЕ ВОЈВОДИНЕ, ГОСПОДИНА МАРКА НОВОКОВИЋА ГРАЂАНИ СТА РОДРЕННОГ СРПСКОГ ГРАДА НИША НА ДОН ТРЕЋЕГ. МЛАДО 1937. ГОД. ПОДАЖУ ОВАТ ТЕМЕЛУ СПОМЕНИКУ БОРИЦА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША, КОЈИ ПОДИЖУ У ЗНАК СВОЈЕ БЛАГОДАРНОСТИ И ПИЈЕТА ПАЛНИ И ПРЕДИНУТАМ ХЕРОИМА ОД 1804. ДО 1918. ГОДИНЕ, ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША, ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ И УЈЕДИНЕЊЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.

НЕКА ЈЕ ВЕЧНА СЛАВА И ХВАЛА ЖРТВАМА ЗА ОСТАВЕЊЕ ОВНХ МАСА!

ОДБОР ЗА ПОДИЗАЊЕ СПОМЕНИКА БОРИЦА
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ НИША:

СЕКРЕТАР:
ДУШАН МАНЕЈКОВИЋ
ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

ВОДВОДИНИ:
МИХАЛО И ПЕТРОВИЋ
ТТТ

ЧЛАНОВИ:
МИХАЛО ПОПОВИЋ ИРОСАИ
ВЕЉИО СТЕФАНОВИЋ ТТТ
МИЛАН СТЕФАНОВИЋ ГРАЂАНИКАР
АР. БОРИКОЈЕ ВЕРАХА АСКАР
МИЛАН КОСТИЋ ИКОРИКА

ПРЕДСЕДНИК ОДБОРА
ПРЕДСЕДНИК ГРАДНОГ ПОПЛАВНОСТВА:
ДРАГУТИН А. ЧЕНКОВИЋ

И ПОДПРЕДСЕДНИК:
АР. ЈОРДАН Х. БЕГОВАКОВИЋ
ОКАР

И ПОДПРЕДСЕДНИК:
АНАШ П. АНАСИЋИЋ
ТТТ

ЗАМЕНЈЕНИЦИ:
ЈОРДАН И ЦВЕТКОВИЋ ИКОРИКА
ДРАГ. НИКОВИЋ ОКАР
МИЛАН АМАРИЋ ИКОРИКА
ТОСА ИЛИЋ ИКОРИКА

ПРОЈЕКТАНТ СПОМЕНИКА АКАДЕМСКИ ВОЈАР АНТОН АНГЕСТИНИЋИЋ

Повеља стављена у темељ споменика ослобођења

Црква, џамија и опет црква

Црква Св. Николе, која је од Турака била претворена у џамију и по ослобођењу 1877 год. опет освешана за цркву

Место завршне речи

Увек, па и у рашу 1877/78 год., као и за два последња, било је — и биће — незнатих јунака. Истичући заслуге поменутих за ослобођење Ниша, Нишлије осећају исти пијетет, дужну захвалност и признање и према онима чија имена нису поменута у Споменици.

Време у свом току сувише брза. Догађију једне друге смењују и по важности надмашују. Све јачи утисци утиру из сећања раније. Нестало је савременика догађаја који су се одиграли и претходили 1877/78 г., а они су једино могли рећи што више о себи и својим вршњацима.

Одбор за подизање споменика ослобођења, преко својих чланова и аела путем јавности, залагањем чланова редакционог одбора г.г. Михаила Петровића-Морене и Душана Манојловића, као и г. Димитрија Марчића, професора у пензији, све је чинио да скупи, што већи број података и уврсти што више бележака у Споменицу. Све што је у току три године, колико су трајале припреме и све док и последњи табак није ушао у штампану, сваки прибављени нови податак о личности било ког учесника, уврштен је.

Одбор у име своје и свих својих суграђана, целог Ниша, одаје признање непоменутих и заборављених. Жалећи, што није било могућности, можда често и више увиђавности, од стране родбине свих тих сада незнатих јунака, како би им се помињањем указала не само дужна пошта, већ новим поколењима показало прегалаштво генерација пре њих. Ондашње тековине проширене су још светлијим прегнућима учесника последњих ратова, чији се редови такође почињу проређивати.

*

Одбор сматра за дужност, да на крају ове јубиларне књиге, изрази особиту захвалност професорима универзитета г.г. Слободану Јовановићу, Станоју Станојевићу и др. Владимиру Ђоровићу, гувернеру Њ. В. Краља и бану у пензији, г. Јеремији Живановићу, као и свом суграђанину, генералу у пензији г. Николи Аранђеловићу, што су се љубазно одавали и дали своје прилоге за Споменицу Ниша.

Садржај:

ПРВИ ДЕО

1	Др. В. Ђоровић: <i>Историјски значај Ниша</i>	7
2	Ст. Станојевић: <i>Ниш под Немањинима</i>	11
3	Тодор П. Станковић: <i>Учешће Нишлија у ослободилачком рату</i>	16
4	Слободан Јовановић: <i>Ниш у новој српској историји</i>	37
5	В. Карић: <i>Положај старог Ниша</i>	38
6	Јер. Живковић: <i>На раскрсници векова</i>	39
7	Н. А.: <i>Поздрав ослободиоцима</i>	52
8	Никола Арвићеловић: <i>Страшегиски значај Ниша</i>	53
9	Ст. Стојиљковић: <i>Света . . . „оног времена“</i>	75

ДРУГИ ДЕО

10	Милован Ристић: <i>Историја града Ниша</i>	5
11	<i>Белешке о заслужним људима</i>	
12	<i>Место завршне речи</i>	

Споменица се састоји из 208 страна текста и 32 стране слика а пошто је *Историја* била оштампана пре одлуке о проширењу Споменице то нумерација страна у *првом* и *другом* делу почиње од броја 1.

Штампарске погрешке

На страни 31, првог дела, поткрала се једна грешка.

Место:

„Спусти се са Горице, на улазу у самој вароши, поред потурчене Српске цркве Св. Николе . . .

Треба:

„Спусти се са Горице, на улазу, у самој вароши, поред потурчене Српске цркве Св. Николе . . .

Три реда испод тога — место „у своје месту рођења“ треба „у своје место рођења“.

